AntropoWEBZIN

Číslo 2-3/2008

ISSN 1801-8807

Vychází třikrát ročně.

V Plzni vydává AntropoWeb
při Katedře Antropologických a historických věd při FF, ZČU v Plzni

AntropoWeb, Katedra antropologických a historických věd
Sedláčkova 15
301 25 Plzeň
www.antropoweb.cz

E - mail: redakce@antropoweb.cz
p.vasat@antropoweb.cz

© AntropoWeb 2008

Publikováno pod Creative Commons 3.0 Unported License
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/deed.en_GB

NÁSTIN SPOLEČNÝCH ASPEKTŮ AFRICKÉHO TRADIČNÍHO LÉČITELSTVÍ BANTUSKÉ OBLASTI

COMMON ASPECT OF TRADITIONAL HEALING IN THE BANTU-SPEAKING AFRICA

Mgr. Kateřina MILDNEROVÁ
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

***Abstract**: African healing tradition is holistic by nature, involving an essential unity between the spiritual, psycho-somatic and social dimension of health. All these dimensions constitute an inseparable part of the total therapeutic system. The traditional conception of health and illness in Africa is connected to a wider framework of religion and social reality. Illness is thus not seen as a mere disruption of physical and psychological integrity of an individual, but as an affliction caused by the intervention of different invisible powers such as spirits, demons, ghosts and witches that are believed to penetrate the whole of life. Diagnostic, therapeutic and prophylactic activity of the traditional healers – ngangas (how they are called in many Bantu languages) as well as prophets of African independent churches, namely those of Pentecostal and charismatic type, are based on a common culturally shared aetiology such as natural diseases, spirit possession and witchcraft. Indigenous African healing was historically shaped by process of colonialism during which the traditional medicine was rather persecuted, on the contrary the epoch of post-colonialism brought its revalorization, its recognition by most of the African national government. The traditional medicine of many African states today is thus represented as a constitutive part of national cultural heritage.*

***Keywords**: African traditional healing, medicalisation of African medicine, aetiological concepts, witchcraft, spirit possession, divine – ancestral retribution, African independent churches.*

Léčitelství v Africe je součástí širšího náboženského systému a nemoc je vždy chápána komplexně, v jejím kosmologickém a sociálním rozměru. Nemoc není konceptualizována pouze jako narušení fyzické a psychické integrity člověka, ale představuje v nejširším slova smyslu neštěstí, utrpení, násilí a zlo (nejzazším pólem je smrt), jehož příčina má externí povahu a je spojována s konkrétní agresí a záměrem (člověka, boha, ducha apod.). Zlo je v africkém myšlení personifikováno - spojováno se záškodným působením magické síly buď konkrétní osoby - čaroděje, nebo s intervencí neviditelných mocností, duchů, předků a božstev. „Magická kauzalita“ však nepředstavuje jediné z možných vysvětlení, neboť záleží vždy na typu nemoci, symptomech, sociálních okolnostech jejího vzniku a především na její interpretaci ze strany léčitele a pacienta. Diagnózou a interpretací příčin nemoci ve formě věštění, komunikace s duchy, zjevení ve snech, posedlosti duchem a jiných technik, se zabývá tradiční léčitel – *nganga*.[1] V současné době nabírá na důležitosti také postava proroka

[1] *Nganga* - výraz objevující se v nepatrných jazykových variacích napříč všemi bantuskými jazyky.

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

z nezávislých afrických církvích typu tzv. církve ducha („*spirit church*“, Deneel 1987) nebo duchovně- léčitelské církve („*prohet-healing church*“, Turner 1979).

Antropologická literatura zabývající se tzv. kulturní etiologií[2] bantuské oblasti zpravidla uvádí členění nemocí podle kauzality na:
1) nemoci způsobené duchem (posedlost duchem)
2) nemoci způsobené člověkem (čarodějnictví – „africká nemoc“)
3) nemoci způsobené bohem (přirozená nemoc)

Podle Susan Reynold White (1989), zabývající se sociálními důsledky interpretace neštěstí u Bunyolů (Uganda), předchází kulturně podmíněné etiologické úrovni tzv. symptomatická léčba (u bylinkáře nebo v nemocnici). Pokud zdravotní potíže u pacienta přetrvávají i nadále nebo se zhoršují, rovina interpretace nemoci se posouvá do roviny etiologické (intervence nadpřirozených sil, návštěva léčitele – věštce, vykonání léčebného rituálu). Proces diagnózy je tak vzájemně propojen s procesem léčby v tom smyslu, že „*therapy itself establishes the diagnosis.*“ (White 1989:298) Pro Afriku typický medicínský pluralismus totiž umožňuje pacientovi výběr z několika alternativ léčby jako jsou: biomedicínská pomoc (veřejné a soukromé nemocnice, zdravotní střediska,), tradiční africké léčitelství (bylinkáři, duchovní léčitelé, specialisté na čarodějnictví), africké nezávislé církve - charismatické a letniční hnutí (specializace na duchovní léčitelství) a černý obchod s farmaky. Pacienti mají několik možností volby léčby, pohybují se volně na škále terapeutického itineráře a sociálně konstruují samotnou medicínskou realitu. Důležitou roli přitom hraje proces vyjednávání - pátrání po významu nemoci, hledání optimální diagnózy a efektivní léčby - přičemž jak pacienti tak léčitelé využívají jim dostupné kulturní a sociální zdroje.

Způsoby diagnostiky, léčby a prevence nemocí jsou kulturně specifické, i přes tuto diverzitu však sdílejí bantuské populace některé společné prvky. Tento společný kulturní fond je dán společným základem jazyka, procesem kulturního ovlivňování a historickou zkušeností s obdobím kolonialismu. Jedním ze společných znaků tradičního afrického léčitelství jsou magicko-náboženské praktiky a rituální praxe, založené na přesně formalizovaných postupech symbolických jednání, při kterých se využívá kombinace různých technik jako jsou magická zaříkadla, využití posvátných bylin, kůry a kořenů, komunikace s duchy zemřelých předků, věštění (z kůstek, z mušlí kaurí, z vodní hladiny) a analýzy snů. Obětování zvířat, milodary, úlitby předkům a manipulace s rituálními předměty jsou taktéž součástí běžné léčitelské praxe.

Praxe afrického léčitelství (především duchovního) úzce prostupuje sféru náboženství, s níž je neoddělitelně spjata. V klasických antropologických monografiích studujících lokální společenství jako uzavřené a koherentní systémy, bylo léčitelství nahlíženo výhradně optikou kosmologie a náboženství. Od 60. let 20 století se začíná na poli antropologie profilovat tzv. medicínská antropologie, do jejíž sféry zájmu spadá také studium tradičního afrického léčitelství. Postupně dochází k tzv. medikalizaci afrického náboženství, posunu významu jednotlivých socio-kulturních kategorií. To, co bylo dříve analyzováno na rovině kosmologie jako rituál, se dnes nazývá terapie, mágové jsou označováni za tradiční léčitele a věštění je chápáno jako technika diagnózy příčiny nemoci. Badatelské okruhy zájmu nově vzniklé antropologické disciplíny se zaměřují na problematiku kolektivní a individuální percepce nemoci, jejích kulturních a sociálních faktorů, v centru zájmu stojí také klasifikace nemocí (kulturní etiologie a nosologie), způsoby diagnostiky,

[2] kulturně podmíněná klasifikace nemocí

léčby a prevence a v neposlední řadě také otázka koexistence, vztahu mezi jednotlivými terapeutickými systémy a profesionalizace africké medicíny apod. Při studiu těchto fenoménů je kladen důraz především na kulturní změnu a historickou perspektivu (kolonialismus, politické a ekonomické změny, světový hospodářský systém, úroveň intervence státu do lokálních komunit apod.)

V současné době jsme v Africe svědky proliferace afrických nezávislých církví, jež se vyznačují vysokou mírou náboženského synkretismu a zájmem o duchovní léčitelství (léčba Duchem svatým). Proroci těchto církví, ale také tzv. faith healers[3] využívají kombinace tradičních léčebných postupů a prvků vycházející z křesťanské liturgie. Komunikace s duchy předků je nahrazena komunikací s duchy svatých, při léčitelských obřadech jsou různými způsoby magicky manipulovány posvátné texty Bible (či Koránu). V některých případech léčitel využívá celou knihu (přikládání Bible na postižené části těla), jindy zase použije pouze její část tím, že vytrhá některé stránky z posvátného textu, sroluje je do ruličky a tu pak vloží do nádoby z bylinným odvarem, který pak podává svým pacientům jako lék. Tradiční metody věštění jsou zpravidla nahrazeny duchovními vizemi, které léčitel-prorok zažívá ve stavu momentální nebo permanentní posedlosti duchem, v některých případech využívá také analýzu snů. Někteří moderní léčitelé - proroci využívají při léčbě svých pacientů tradiční medicínu na bázi rostlin, kořenů a listů v kombinaci se svěcenou vodou, jiní zcela spoléhají na léčebný účinek opakovaných extatických modliteb[4] a léčbu Duchem svatým prostřednictvím pokládání rukou na hlavu (nebo na postižená místa na těle pacienta).

Léčitel a pacient

Základem afrického léčitelství je inter-subjektivní vztah léčitele a pacienta. Zkušenost léčitele a pacienta je zahrnuta do společně sdíleného kulturně specifického symbolického univerza, což je jeden z nezbytných předpokladů úspěšné léčby. Podstatnou součástí tradiční terapie je rituální manipulace s náboženskými symboly, kterými léčitel působí na mysl a potažmo na tělo pacienta. Při tzv. symbolické léčbě[5] jsou na různých úrovních aktivovány systémy somatické (tělo), psychické *„self systems“* (úroveň vědomí a nevědomí) a sociální (sociální okolí). Léčitel jakoby se pokoušel aplikovat psychologickou terapii na léčbu somatických problémů. Prostřednictvím evokování příslušných transakcionálních symbolů manipuluje s emocemi pacienta, čímž aktivuje jeho nevědomé psychické procesy. Léčitel se tak snaží konkretizovat a artikulovat bolest pacienta a působit tak na somatickou úroveň – tzn. léčit tělo (viz Dow 1986).

Při tradiční léčbě hrají zásadní úlohu sociální (většinou příbuzenské) vztahy pacienta, ty do značné míry určují a tvarují proces léčby. Sociální těleso slouží na jedné straně jako síť podpory pacienta, na straně druhé vystupuje jako aktivní součást léčby. „Pacient nemůže být uzdraven, dokud napětí a agrese dané příbuzenskými

[3] Asociace tradičních léčitelů zpravidla rozlišují několik kategorií tradičních léčitelů. Např. zambijská organizace sdružující léčitele THPAZ (*Traditional Health Practitioners Associacion of Zambia*) definuje ve své Ústavě z roku 2001 pět kategorií léčitelů: bylinkář (herbalist), věštec (diviners), tradiční porodní asistent (*„traditional birth attendants“*), duchovní léčitel (*„spiritual healers“*, *„faith healers“*) a *„faith healer“* (křesťanský léčitel). Obecně rozšířenou je dichotomní typologie: bylinkář, jenž nevyužívá žádných magických prostředků ani duchovních médií, a věštec nebo mág, který naopak světa neviditelných sil v diagnostickém a léčebném procesu využívá (Shoffeleers 1994: 76).

[4] V tomto kontextu je příznačné heslo, jež razí letniční církve v Zambii, „PUSH“ – Pray Until Something Happens.

[5] Symbolickou léčbou se zabývá také Claude Lévi-Strauss (2006) ve své knize Strukturální antropologie.

vztahy nevyjdou najevo a nejsou podrobeny rituální léčbě.“ (Turner 1967:392) Hlavní snahou léčitele je postupnou rekonstrukcí problému odhalit příčiny sociálního napětí v rodině, komunitě, a příslušnou léčebnou metodou tyto vztahy napravit a nastolit jejich harmonii. Důležitost příbuzenských a sociálně relevantních pout se projevuje zpravidla také v tom, že pacient sám o sobě nemůže rozhodovat o svém zdraví a o způsobu léčby. Příbuzenská skupina, ať už se jedná o úzkou či širší sociální skupinu (domácnost, rod), a její model autority hraje podle J. M. Janzena (1978) v léčitelském obřadu roli tzv. *„terapy managing group“* a *„critical decision making body“* - představuje tedy nezbytný rozhodovací orgán při podstoupení té či oné léčby (v mnoha případech také hradí výdaje spojené s léčbou).

Tradičně představoval *nganga* osobu, jež dokázala disponovat a manipulovat magickou posvátnou silou, jejíž původ byl odvozen od duchů a božstev, osobu pověřenou využívat těchto schopností v prospěch a blaho svého společenství. *Nganga* zastával a zastává ve společnosti celou řadu rolí a s nimi spojených různých aktivit - vystupuje jako léčitel s hloubkovou znalostí přírodní medicíny, ovládá umění věštění (diagnózy), rituálů spojených s léčením, je schopen detekce čarodějnic a neutralizace jejich moci a především je dokonalým znalcem sociálního prostředí, ve kterém působí. Jeho schopnosti vcítění se, vyslyšení a pochopení problémů druhých jej staví zároveň na úroveň psychologa. *Nganga* představuje regulátora a mediátora problematických sociálních vztahů a strážce veřejného pořádku. Jeho pozice ve společnosti je mnohdy spjata s potencionálem moci a autority (v některých případech léčitelé úzce spolupracovali s politickými představiteli, jindy proti nim stáli v opozici). Magická síla, jíž léčitelé disponují, se však může lehce obrátit ve zhoubnou a ničivou, z tohoto důvodu je status léčitele v afrických společenstvích vždy silně ambivalentní, jeho pozice nestálá a podléhající vyjednávání. Hranice mezi léčitelstvím a čarodějnictvím je vnímána jako tenká a nebezpečná.

Schopnost léčitelství může být dána buď dědičně, po příbuzenské linii - zde hraje důležitou roli proces učení, během kterého dochází k osvojování jmen, významů a používání bylin, léčebných procedur a rituálů. Budoucí léčitel se učí vykonávat oběti, neutralizovat moc čarodějnic, ovládat umění věštění (význam jednotlivých symbolů). Léčitelé tohoto typu spadají do kategorie bylinkářů nebo věštců, mohou, ale nemusejí využívat duchovní média, zřídkakdy se u této skupiny léčitelů setkáme s posedlostí duchem.

Druhá skupina léčitelů jsou ti, jež se jím stali na základě duchovního vyvolení (volání předků, komunikace s anděly nebo svatými, zjevení ve snu). Pro tuto formu je příznačný tzv. léčitelský syndrom - budoucí *nganga* musí v životě projít těžkou záhadnou nemocí, která se projevuje vážnými psychosomatickými problémy a je interpretována v kategorii posedlosti duchem. Období krize posednutí doprovázené utrpením je záhy vystřídáno náhlým, nečekaným uzdravením. Druhá fáze posedlosti duchem (iniciace - vyléčení) může mít buď podobu božího zásahu, v tomto případě se vyznačuje symbolickým zmrtvýchvstání, nebo podobu utišení ducha - naplnění jeho specifických požadavků - což de facto umožní člověku nad ním získat „kontrolu“ a využívat jeho moc k léčbě ostatních lidí. Tento přechod se pak stává výchozím bodem budoucí léčitelské dráhy. Lewis (1989:17) se o léčitelském syndromu vyjadřuje následujícími slovy: *„Typical initial possession experience at first in form of a terrifying trauma or ilness, but which once brought under the control and mastered signifies attention of Gods and the onset of the inspired healer´s career.“* Fáze iniciace – vyléčení a přechod k pravidelné manifestaci posedlosti za účelem diagnózy a léčení je spojován s vykonáním speciálního léčitelského rituálu, který je znám pod

názvem *Ngoma*.[6] Pacient, jenž je sužován duchem, se spolu s jeho rodinou a ostatními léčiteli podrobí několikadennímu rituálu, v němž hrají nezanedbatelnou úlohu tanec, zpěv a především bubnování (*ngoma* = bubny). Během rituálu je původce nemoci - neznámý duch - ostatními léčiteli sociálně rozpoznán, duch je prostřednictvím hudby, tance, odevzdávání obětin a milodarů „euforizován", čímž je dosaženo ztišení jeho hněvu a zároveň jeho zkrocení. Léčitelé účastnící se rituálu *Ngoma* učí pacienta - budoucího léčitele - mimo jiné také rituálním způsobem ducha kontrolovat a využívat jeho potenciálu k léčení. Tento rituál představuje v podstatě iniciaci léčitele do společenství ostatních léčitelů. Během rituálu jsou pacientovi předány magické předměty (sloužící k diagnóze a k léčbě), které byly předtím rituálně vysvěceny. Mezi základní vybavení *ngangy* patří mosazné zvonky nebo dřevěné chrastítka k přivolání duchů, magický ohon vyrobený z koňského ocasu nebo peří ptáka, který slouží k zahánění zlých duchů, vybavení k věštění - zrcátka, kosti, věštecké figurky, korálky.

Způsoby diagnostiky a interpretace nemoci

Psychosomatické symptomy, jež stojí na počátku nemoci nebo onemocnění, jsou důsledně zkoumány a podrobovány různým diagnostickým technikám (věštění, komunikace s duchy) s cílem zjistit, co nemoc vyvolalo a o jakou nemoc se jedná. Po vyloučení možnosti, že se jedná o přirozenou nemoc (TBC, malárie, cholera, břišní tyfus, žloutenka apod.), přistupuje léčitel k odhalování skrytých sil, jež za problémem stojí - může se jednat o cizorodého ducha, jenž se usadil v lidském těle a jež pacienta sužuje, v této souvislosti hovoříme o posedlosti duchem („*spirit possession*"). Následuje snaha rozeznat o jaký druh ducha se jedná. Etiopatogeneze tak, jak ji známe z moderní medicíny, tedy existuje i v případě tradiční medicíny, rozdíl je lapidárně řečeno v tom, že tam kde vidí lékař působení virů, mikrobů, parazitů, vidí tradiční léčitel působení neviditelných mocností duchů, duší předků, čarodějnic aj.

Posedlost duchem

V případě, že intervenující duch je pomocí věštby, rozboru snů, komunikace s předky a jiných technik identifikován, tedy rozeznán danou kulturou podle jména (pojmenovaný duch = socializovaný duch) jedná se o tzv. božskou nemoc (Luc de Heusch) nebo kontrolovanou posedlost duchem (I. M. Lewis). Nemoc je v tomto případě chápána jako vyvolení, epifanie předka, nebo božstva. I přes své počáteční projevy (projevující se častými migrénami, bolestí břicha, paralýzou, obsedantními představami) je nemoc pozitivním znamením a stává se rekrutujícím mechanismem pro náboženskou iniciaci a začlenění se, případně získání náboženské funkce, v rámci kultu daného božstva či předka.

Nemoc vyvolaná posednutím těla nejmenovaným, neznámým, tudíž nebezpečným a zlým duchem, je v africkém prostředí definována buď jako čarodějnický útok druhé osoby nebo intervence cizích duchů (například pocházející od nepřátelského kmene)[7] nebo trest známých předků a božstev za provinění. V tomto případě dochází ze strany léčitele buď k uplatnění metody exorcismu (vymýtání ducha), v lepším případě se léčitel pomocí své schopnosti nahlédnout do světa neviditelných mocností a duchů, pokusí danou magickou sílu pomocí příslušných

[6] Rituál Ngoma, jenž byl zdokumentován na několika místech jižní a střední Afriky, podrobně popsal a analyzoval J.M. Janzen (1992), W.V. Turner (1968) a Dijk, van Rijk , Spierenburg, Maria , Reis, Ria (2000).

[7] Tento druh posedlosti duchem nazývá Lewis „uncontrolled possession" nebo „involuntary possession" (Lewis 1989:50).

obřadů neutralizovat, nebo ji materializovat a převést do kultovního předmětu. V případě čarodějnického útoku může léčitel tuto nebezpečnou sílu taktéž obrátit proti tomu, kdo ji vyslal, využít takzvané kontra-magie. Mezi nejčastěji využívané metody exorcismu patří tzv. očistné obřady těla (vykuřování, očistné koupele, požití bylinných odvarů, stříhání vlasů) a také očista a ochrana domu (zabavení a zničení magických předmětů, vykuřování pokojů, umístění speciálních magických substancí do všech rohů místnosti, na střechu, na práh, aby bylo zabráněno vstupu zlých duchů a čarodějnic do domu). V jižní, ale i západní Africe se praktikuje exorcismus ohněm (metání ohnivých kotoučů), sání krve obětovaného zvířete, která se vyplivne a tím je zahnán zlý duch. Velice oblíbená napříč celou Afrikou je metoda vakcinace, což je procedura složená ze série zářezů na kůži pacienta kolem zraněné nebo zasažené oblasti. Zářez, který se provádí žiletkou, je poté potírán léčebnou substancí obsahující spálené, rozdrcené léčebné byliny, kůru a kořeny a kyselinu sírovou z baterií (West 2006).[8] Pacienta, jenž podstoupil tuto léčbu, můžeme rozeznat podle pravidelných skarifikací na kůži. Mezi další léčitelské praktiky patří obřady smíření (zástupné oběti zvířat, společná hostina, úlitba předkům). Kulty posedlosti, jež jsou v Africe značně rozšířeny, mohou být doprovázeny stavy posvátného transu.

Čarodějnický útok

Představa, že nemoc, neštěstí a utrpení člověka je způsobeno působením černé magie třetí osoby – čaroděje/nice, je v Africe značně rozšířená. Abychom ji pochopili, je nezbytné tuto představu zasadit do širšího schématu africké religiozity. Víra v komunikaci se světem neviditelných sil prostřednictvím magické síly, která je vlastní jak lidem, tak neviditelným mocnostem a představa, že člověk (ať živý nebo mrtvý) může přímo ovlivňovat (posilovat nebo oslabovat) vitální sílu druhého člověka, stojí v samém základu bantuské filosofie. Určující z hlediska studia čarodějnictví je koncept více vrstevnaté duše, konkrétně představa duše-dvojníka (aktivní část duše), jež je nesmrtelná a váže se na osobnost a charakter člověka. Věří se, že duše-dvojník je schopen opouštět tělo během spánku, „vydávat se na noční cesty“, během nichž může buď napadnout duši druhého spícího člověka, nebo se sám stát obětí. V momentě, kdy je duše-dvojník odpoután od těla, je velice zranitelný a může se stát lehce centrem čarodějnického útoku. Odtud také skrytost a nepředvídatelnost čarodějnického útoku, jehož rekonstrukce je dána vždy *a posteriori*.

S čarodějnictvím jsou spojovány nešťastné události, které přichází znenadání a nečekaně - náhlá úmrtí, záhadná onemocnění, nehody, neplodnost, neúspěch v podnikání. Podezření budí především sled po sobě jdoucích neštěstí, jež nemají racionálního vysvětlení a které by kterýkoliv západní pozorovatel interpretoval v neutrálních kategoriích smůla či náhoda. O čarodějnický útok se jedná v případě náhlé nemoci, jež přechází v chronickou a je doprovázena celkovým chřadnutím organismu, úbytkem tělesné váhy, což je spojeno s představou „astrálního kanibalismu“ – čarodějů/nic pojídajících duši oběti, antropofagie nebo vampirismu, kdy čaroděj/nice napadne svou oběť a vysává jí postupně krev z těla.

Až na malé výjimky je čarodějnictví v Africe spojováno s těsnými příbuzenskými, případně sousedskými vztahy, především pak těmi, jež jsou z hlediska sociální stratifikace komplikované, konfliktní nebo snadno nabývají ambivalentní rysy. Proces hledání, nalezení potrestání nebo náprava viníka, jenž je dán v první řadě společenským konsensem, představuje alegorickou formu katarze

[8] Použití kyseliny z baterií bylo zdokumentováno napříč celou Afrikou.

sociálního konfliktu daného napjatými sociálními vztahy a zároveň účinnou formu skupinové psychoterapie. Proces léčby čarodějnictví na sebe bere různé podoby, rozhodující roli hraje to, zda údajný čaroděj/nice jedná úmyslně nebo neúmyslně.

Fenomén čarodějnictví bývá antropology obecně chápán jako sociálně konstruovaný model řešení sociálních anomií ve společnosti vyplývající z narušení, deformace sociálních, příbuzenských, politických, ekonomických vztahů, implicitně založených na určité formě nerovnosti a poskytující tak živnou půdu pocitům napětí, rivality, závisti, žárlivosti. Čarodějnictví můžeme podle antropologů chápat, jako ukazatel „nezdravé" společnosti, jako specifickou formu symbolického násilí, jež je nejčastěji spojována s osobami stojícími na okraji sociálního systému - marginály, jejichž status v sociální struktuře je těžce definovatelný, ambivalentní. Takovéto osoby jsou stereotypizovány jako vetřelci, cizinci a poutají na sebe nejskrytější formy strachu, nebezpečí, což se projevuje také v makabrózní symbolice čarodějnictví. Lehce se tak stávají terčem kolektivního obvinění, imaginárním symbolem zla - obětním beránkem. Za čarodějnice jsou zpravidla označováni takoví jedinci, již se nějakým způsobem vymykají tomu, co je v společnosti žádoucí (osoby lakomé, zlomyslné, samotářské, podivínské nebo fyzicky či mentálně postižené). Čarodějnictví tak funguje jako forma sociálního vyloučení nebo sociální kontroly určitých „nepohodlných" jedinců nebo skupin v procesu vytváření vlastních hranic (viz Mildnerová 2007).

Trest předků, božstev

Vedle čarodějnického útoku může být příčinou nemoci hněv duchů předků, nebo božstev za závažná provinění proti společenskému řádu (nedodržování sociálních norem, porušení nejrůznějších tabu - cizoložství, krádež atd.) nebo zanedbání jejich uctívání (opomenutí vykonat náboženské rituály s jejich kultem související).

Nemoc, případně smrt, je v tomto případě chápána jako trest. Například zemské božstvo *Sapata*, jež zaujímá nevýznamnější místo v božském panteonu Fonů z Beninu se vyznačuje tím, že symbolem jeho odplaty jsou nakažlivé nemoci, z nichž přední místo zaujímají neštovice. *Vodun Sapata* symbolizuje samotnou zemi, její bohatost, úrodu a krásu, je původcem štědrosti a hojnosti, pokud se ale proti němu lidé proviní potrestá je tím, že jim nechá vyrašit zrna obilí a kukuřice, které snědli z jejich kůže. Náboženské rituály kultu *Sapata* patří k nejokázalejším a nejpompéznějším ze všech fonských božstev, vyznačují se živými energickými tanci (*akuto*), v nichž se střídají výskoky a piruety tanečníků, jenž mají znázorňovat jejich zdraví, sílu a nezranitelnost, se sekvencemi, kde napodobují utrpení, křeče a zimnici, jež jsou součástí nemoci. *Sapatasi* - jak se nazývají hlavní představitelé kultu, mají hlubokou znalost příčin a způsobů léčby neštovic, tuberkulózy a lepry. K léčbě těchto chorob využívají kořeny a listy speciálních rostlin (*„newbouldia laevis"*). Rituálními předměty kultu *Sapata* jsou například *sasara* - ohon vyrobený z palmových vláken, jenž slouží k odhánění zlých sil. Ve svatyních *Sapaty* se pak můžeme setkat s rituální keramikou *Sapatazi* v podobě děrovaných keramických nádob. Pravidelné děrování těchto nádob má znázorňovat puchýřky neštovic na těle nemocného a zároveň je vyjádřením přísloví „Země má oči". Vedle těchto nádob zde můžeme nalézt i další kultovní objekty jako například zvláštní seskupení lateritu, ve kterém jsou zapíchnuty nejrůznější předměty – kusy železa, látek, střepy apod. Tento předmět má znázorňovat tvář nemocného**.**

Vývoj africké tradiční medicíny

Vývoj léčitelství v Africe byl do značné míry tvarován historickým procesem kolonialismu, především jeho negativními důsledky v podobě násilí, ekonomického vykořisťování a různých forem sociálního útlaku (především v oblasti jižní a jihovýchodní Afriky). Koloniální dobývaní Afriky je obecně spojováno s krizí zdraví. Po příchodu Evropanů a nastolení jejich koloniální politiky, museli obyvatelé afrického kontinentu čelit rozmachu epidemií, zvláště neštovic, venerických chorob, malárie, spavé nemoci aj., jež propukly jak v důsledku nákazy (v případě venerických chorob, neštovic), tak v důsledku lidských zásahů do přírody (zavlažovací systémy, kácení lesů, intenzifikace zemědělství, využívání pesticidů vedly k narušení rovnováhy afrického ekosystému, v jehož důsledku se rozšířil komár rodu *Anopheles* a moucha *Tse-Tse* způsobující malárii a spavou nemoc). Tyto epidemie vyvolaly extrémní úbytek obyvatel (především pak v oblasti rovníkové Afriky). Z markantního úbytku obyvatel se Afrika poměrně rychle vzpamatovala - již od 20. let 20 století docházelo k zásadnímu nárůstu obyvatel. Praxe „nesmlouvavé“ koloniální politiky a „drancující“ ekonomiky, jenž zasáhla a hluboce poznamenala obyvatele subsaharské Afriky, vyvolala kromě jiného také vážnou krizi zdraví a rozklad tradičních společností, což se odrazilo ve zvýšené činnosti léčitelů a duchovních médií. Na konci 19. století a začátku 20. století dochází v Mozambiku, Zimbabwe, Jižní Africe, Tanzanii k formování rezistentních hnutí v čele s léčitelskými autoritami (např. hnutí Maji-Maji v Tanzanii). Léčitelé a jejich činnost představovali vážné nebezpečí a hrozbu pro koloniální správu. Ta se snažila najít způsoby jak dostat své protivníky pod kontrolu a omezit jejich vliv. Léčitelství bylo odsouzeno do kategorií šarlatánství, tmářství a čarodějnictví, a bylo dokonce legislativně zakotveno v trestních zákonících. Neméně důležitým faktorem formování tradičního léčitelství byl koloniální ekonomický systém a jeho pracovní politika (systém nucených prací v dolech a sním spojená pracovní migrace do měst, rozvoj urbánních lokalit, monetární ekonomiky), které vedly k postupnému rozkladu tradičních rodových společností, krizi příbuzenství, což vedlo k nevídané proliferaci čarodějnictví.

Nástup neoliberální ekonomiky a politické nerovnováhy po rozpadu koloniálního systému tuto krizi ještě prohloubil. V současné době jsme svědky narůstajících sociálních a ekonomických rozdílů mezi obyvatelstvem dané nerovnoměrným přístupem k materiálním zdrojům, vzdělání a moci; vyostření rozdílu mezi městem a vesnicí dané především odchodem populace mladých a produktivních do měst, jež sebou nese konflikt mezi individuální akumulací kapitálu a egalitářskými normami reciprocity, promítající se do sociálních a příbuzenských vztahů. Taktéž rozvoj individualismu, nových forem identity spojených s rostoucím vlivem globalizace a v neposlední řadě epidemie AIDS na africkém kontinentě - všechny tyto procesy je nutno brát v potaz při analýze současného afrického léčitelství.

Od 80. let 20. století (které mimo jiné korespondují s kolapsem socialistických projektů v Africe) dochází na mnoha místech subsaharské Afriky k procesům demokratizace, sociální restrukturalizace, politické decentralizace a posílení lokálních komunit, což sebou přináší mimo jiné také revalorizaci tradičního náboženství a léčitelství, které jsou představovány jako národní a kulturní dědictví. Již od konce 70. let můžeme pozorovat postupné směřování národní politiky afrických států směrem k začlenění tradiční medicíny a tradičních léčitelů do státního zdravotního systému jako součást primární zdravotní péče.[9] Léčitelé jsou národními vládami jednotlivých států oficiálně uznáni a jejich činnost je legalizována a institucionalizována - dochází

[9] Za výchozí bod tohoto směřování je považována Deklarace z Alma-Aty z roku 1978.

k vytváření národních asociací léčitelů přímo zřízených a podporovaných vládou.[10] Snahy afrických národních vlád profesionalizovat tradiční léčitelství a povýšit jej na úroveň biomedicíny sebou přináší různá opatření jako například klinické testování přírodních léčebných substancí, botanické a farmaceutické výzkumy, komerční distribuce léků na bázi rostlin, byrokratizace léčitelů - léčitelé jsou vybaveni licencí o legální činnosti, vedou si kartotéku pacientů - nebo technologizace léčitelství (využívání hygienických opatření, sterilní rukavice, žiletky, antiseptika, nejzřetelnější v případě obřízky a porodnictví) a vzdělávací kurzy pro léčitele atd.

Ministerstva zdravotnictví jednotlivých států zřizují oddělení pro výzkum tradiční medicíny, jejichž cílem je shromažďování dat o přírodních farmakách (byliny, kořeny, kůra). Tradiční léčitelství je tak redukováno na systém znalostí o léčebných substancích („*materia medica“)*, které lze vědecky zkoumat vážit, měřit, klinicky testovat. Terapeutická praxe ustupuje do pozadí, i když ne zcela - Světová Zdravotnická organizace (*World Health Organisation*) přichází s rozvojovými projekty založenými na spolupráci představitelů tradičního léčitelství a národního zdravotnictví s cílem nalézt optimální řešení krize zdravotnictví v Africe (viz *WHO* 2004). Projekty jednotlivých států se zaměřují jednak na odborná školení tradičních léčitelů v oblasti primární zdravotní péče, ale také na školení studentů lékařských fakult zahrnující informace o tradiční medicíně. Studium současného fenoménu léčitelství prostupuje také debata o procesu světové globalizace. V souvislosti s šířením světového kapitalismu do zemí třetího světa, dochází ke komodifikaci léčitelských služeb (zpoplatnění služeb, prodej léčebných substancí), s níž jde ruku v ruce snížení důvěryhodnosti léčitelů, neboť se otevírá prostor pro tzv. léčitelské podnikatele, kteří nabízejí neefektivní terapie a léčitelské služby za vysoké ceny.

Tyto i další okolnosti navozují příznivou atmosféru pro léčitelskou činnost progresivních afrických nezávislých církví, především letničního typu, které z této neutěšené situace těží a nabízejí své náboženské terapie bez poplatku. Svou „náboženskou politikou“ se zaměřují jak na masy chudých, jež hledají ve své často bezvýchodné situaci sociální podporu, ale také na novou vrstvu podnikatelské elity, která slibuje finanční zisk. Na poli těchto nových náboženských církví dochází k uplatňování principu klientelismu - nábor nových členů a jejich konfese je prezentována jako hlavní podmínka léčení a uzdravení. Charismatičtí proroci nezávislých církví - nebo také duchovní léčitelé, jak jsou někdy nazýváni, jsou do značné míry ovlivněni jednak křesťanskými dogmaty a také západním individualismem, a v neposlední řadě pak vlastní charismatickou tradicí, kterou spojují s kulturním hrdinstvím (kult osobnosti v Africe). Tito léčitelé zdůrazňují léčitelskou moc Ducha svatého, jasnozřivost, extatické techniky léčení a vytrvalý boj s čarodějnictvím. Představitelé letničních církví se ostře vymezují vůči lokálním tradicím (kult předků), potažmo i tradičním léčitelům, které démonizují tím, že spojují jejich praktiky s černou magií a čarodějnictvím. *„Traditional healers are thus demonised especially because they are representatives of tradition and their practice symbolizes backwardness, reactionism leading to poverty impeding progress toward modernity and prosperity.“* (Meyer 1993:121) Bagatelizace křesťanských konceptů dobra a zla je dalším z hlavních znaků tohoto náboženského proudu. Kritika je také namířena proti vysokým peněžním sumám, jež si tradiční léčitelé účtují za své

služby. Tato skutečnost je stavěna do protikladu s bezplatnou – všem bez rozdílu dostupnou - léčbou Duchem svatým a jako taková je neustále zdůrazňována.[11]

Letniční církve kladou ve své ideologii důraz na rozpuštění národní identity a setření kulturních rozdílů ve jménu universalismu. Jejich „multinárodní" a multikulturní aspekt oslovuje především mezinárodní pracovní migranty z různých zemí, střední podnikatelskou vrstvu s moderním urbánním životním stylem. Akt léčení spočívá, podobně jako u charismatických nezávislých církví, v konverzi jedince, která je pojímaná jako cesta k jeho vysvobození z minulosti (součástí léčby je detailní prozkoumání minulosti pacienta, kterou je potřeba odhodit a zapomenout - síly předků jsou chápány jako zdroj utrpení) a znovuzrození do nové identity.

Moderní antropologické výzkumy tradičního léčitelství (především v urbánním prostředí) ukazují, že tento fenomén vykazuje vysokou míru dynamičnosti a schopnosti kreativní inovace a adaptace na měnící se podmínky. Jak již bylo výše zmíněno, současné africké léčitelství je do značné míry synkretické a činnost léčitelů lze snadno přirovnat ke kutilství - *„bricolage"*. Léčitelé (operující především v urbánním prostředí) zahrnují do svého repertoáru nejen elementy křesťanské dogmatiky, ale také postupující modernity - artefakty a techniky spojených s byrokratickými a klinickými postupy (oficiální razítka, očisťovací certifikáty, evidence pacientů, léky v dávkovacích ampulích apod.).

Současné tradiční léčitelství v Africe je neoddělitelně spjato s teorií moci a autority**.** Autorita a legitimita jednotlivých léčitelů, jež čelí v urbánním prostředí velkoměst velké konkurenci, je nejistá a musí být neustále potvrzována a upevňována prostřednictvím celé řady strategií, jež jsou léčitelé „v boji o své místo" nuceni vyvíjet. Udržení si pacientské klientely a získání pozitivní reputace závisí především na originalitě léčebných postupů, na schopnosti zavádět inovace, které musí v první řadě rezonovat s důvěrně známými místy a zdroji síly jejich klientů. Tradiční afričtí léčitelé se vyznačují tím, že často migrují, cestují a obchodují s ostatními léčiteli, tak aby si zajistili potřebné materiální a ideové zdroje pro svou práci. Cirkulace osob, objektů a idejí, jež je typickým znakem globalizace, se tak promítá i do soudobého afrického léčitelství, jež představuje dynamický proces, v němž se léčitelé, překračující sociální, geografické a ideové hranice, zároveň podílejí na jejich reprodukci a konstruování.[12]

[11] Léčba v těchto kostelech je sice bezplatná, nicméně finanční strategie, v podobě pravidelných desátek zaměřená na získání velkých finančních obnosů především od podnikatelské vrstvy navštěvující kostely, si tímto protiřečí.

[12] V tomto duchu je koncipován sborník příspěvků Luedke a West 2006.

Literatura

ADLER, A. a A. ZEMPLÉNI. 1972. *Le bâton de l'aveugle. Divination, maladie et pouvoir chez les Moundang du Tcha*d. Paris: Herman.

ASHFORTH, A. 2005. *AIDS, Witchcraft and the Problem of Power in Post-apartheid South Africa.* Chicago: University of Chicago Press.

AUGÉ, M. 1982. *Génie du paganisme*. Paris: Gallimard.

BEATTIE, J. a J. MIDDLETON. Eds. 1969. *Spirit Mediumship and Society in Africa*. London: Routledge & Kegan Paul.

BOODY, J. 1989. *Wombs and Alien Spirits: Woman, Men, and the Zar Cult in Nothern Sudan*. Madison: University Wisconsin Press.

CIEKAWY, D. a P. GESHIERE. 1998. Containing Witchcraft: Conflicting scenarios in Postcolonial Africa. *African Studies Review* 41(3):1-14.

COMAROFF, J. 1985. *Body of Power , Spirit od Resistance: The Culture and History of a South African People*. Chicago: University Chicago Press.

COMAROFF J. a J. COMAROFF. Eds. 1993. *Modernity and Its Malcontents. Ritual nad Power in Postcolonial Africa*. Chicago: Chicago University Press.

CSORDAS, T. J. 1993. *The sacred Self: A Cultural Phenomenology of Charismatic Healing*. Berkeley: Univ. Calif. Press.

Declaration of Alma-Ata. 1978. International Conference on Primary Health Care. Alma-Ata.

DIJK, R. van, M. SPIERENBURG a R. REIS. Eds. 2000. *The Quest for Fruition Through Ngoma: Political Aspects of Healing in Southern Africa.* Ohio University Press.

DOW, J. 1986. Universal aspects of symbolic healing: A theoretical synthesis. *American Anthropologist*. *New Series* 88(1):56-69.

EVANS-PRICHARD, E. E. 1937. *Witchcraft, Oracle and Magic among the Azande*. Oxford: Clanderon Press.

FASSIN, D. 1992. *Pouvoir et Maladie en Afrique*. Paris: PUF.

GESCHIERE, P. 1997. *The Modernity of Witchcraft. Politics and the Occult in Postcolonial Africa*. University of Virginia Press.

GESCHIERE, P. 1995. *Sorcellerie et politique en Afrique. La viande des autres.* Paris: Karthala.

GRAY, J. 1989. *Ashe, Traditional Religion and Healing in Subsaharan Africa and the Diaspora.* Greenwood Press.

HAAR, G. a S. ELLIS. 1988. Spirit Possession and Helaing in Modern Zambia: An Analysis of Letters to Archibishop Milingo. *Affrican Affairs* 87(347):185- 206.

JANZEN, J. M. 1992. *Ngoma: Discourses of Healing in Central and Southern Africa*. Berkeley: University of California Press.

JANZEN, J. M. 1978. *The Quest For Therapy in Lower Zair*. Berkeley: University of California Press.

KRAMER, F. 1993. *The Red fez. Art and spirit possession in Africa*. London: Verso.

LEWIS, I. M. 1989. *Ecstatic religion. Study of shamanisme and spirit possession*. London: Routledge.

LUEDKE, T. J. a H. G. West. Eds. 2006. *Boarders and Healers. Brokering therapeutic resources in Southeast Africa.* Bloomington: Indiana University Press.

LUIG, U. a BEHREND, H. 2000. *Spirit Possession, Modernity and Power in Africa*. University of Wisconsin Press.

MEYER, B. 1993. „´If You Are a Devil, You Are a Witch and if You Are a Witch, You Are a Devil´: The Integration of 'Pagan' Ideas into the Conceptual Universe

of Ewe Christians in Southeastern Ghana," in *Power and Prayer*. Eds. M. Bax a A. Koster, str. 159–182. Amsterdam: V.U. University Press.

MILDNEROVÁ, K. 2007. „Witchcraft in Subsaharan Africa," in *VIVA AFRICA 2007. Proceedings of the 2nd International Conference on African Studies,* Eds. T. Machalík a J. Záhořík. Ústí nad Labem: Dryada

MOORE, L. H. a T. SANDERS. 2001. *Magical Interpretations, Material realities: Modernity, Witchcraft and the Occult in Postcolonial Africa.* London: Routledge.

ROSNY, E. de. 1992. *Afrique des Guérisons*. Paris: Karthala.

ROSNY, E. de. 2002. *Vládcové noci*. Praha: Argo.

TONDA, J. 2002. *La guérison divine en Afrique centrale (Congo, Gabon*). Paris: Karthala.

TURNER, W. V. 1968. *The Drums of Affliction*. Oxford: Clanderon Press.

TURNER, W. V. 1967. *The Forest of symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. NY: Cornell University Press.

WEST, H.G. 2006. „Working the Borders to Beneficial Effect," in *Boarders and Healers. Brokering therapeutic resources in Southeast Africa.* Eds. H. G. West a J. T. Luedke. Bloomington: Indiana University Press.

WHO. 2004. *Medicine Strategy. Countries at the core. 2004-2007*. Geneva.

World Health Assembly resolution 56.31. Traditional medicine (Hardcover)

WHO. 2001. *Legal status of traditional medicine and complementary/alternative medicine.* Geneva.

WHO. 2002. *Traditional medicine strategy. 2002-2005*. Geneva.

GERMÁNI: DĚJINY A ZROD RASOVÉ TEORIE

GERMANS: A HISTORY AND BIRTH OF RACE THEORY

PhDr. Linda AMBROŽOVÁ
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Abstract: *The main aim of this paper was to catch the most important events of one thousand years lasting time period of German history and to provide a summary of German evolution since the end of the wandering of nations for a purpose of understanding the circumstances under which the German racist ideology was established. On the bases of the selected sources could be assumed that the expansion of polygenetism, next the progressive secularization of Western thought and the progress of natural sciences played the significant role. It was a Darwin's theory as well that contributed significantly to enforcement of racist concept based on biological features. The German racist ideology originated on the bases of those sources: so called ideology of "two races" that was retrieved during the French revolution; fascination by India and Indo-European concept (that connected together Aryans and Germans in eighteen century); German nationalism and Romanism and the ideology about superiority of Germans. Also the work of Arthur Gobineau played the important role for transformation of the philological-historical concept of Aryan race into the ideology of Aryans as the members of biological superior race.*

Keywords: *historical migrations, Germans, wandering of nations, race theory, Germania, Aryans, Roman Empire, tribes, ideology, interpretation of history, Indo-European, romanticism, nationalis*

Germáni vstupují do historie poměrně pozdě. Jedinými známými barbary byli Keltové. Až Pýtheás z Massalie, který obeplul kolem roku 320 př. n. l. dnešní Británii a dál se plavil podél severoevropského pobřeží, je možné, že pronikl až na Jutský poloostrov a dostal se až do západního Baltu, byl asi první středomořský pozorovatel, který dokázal odlišit Germány od Keltů. Velká část jeho záznamů je geograficky spolehlivá, i když o severoevropské pevnině příliš nehovoří (Todd 1999:7).

V 1. století př. n. l. se začali Germáni střetávat s Římany.[1] Ze vzájemných potýkání vzešla nová Evropa. Během Caesarových galských tažení zaznamenal on sám své činy v Zápiscích o válce galské. Zde zachytil jako první hmotné podmínky tehdejších Germánů. Podle něj byl největším a nejmocnějším germánským kmenem kmen Suébů (Caesar 1964:1). Caesarovi se podařilo upevnit rýnskou hranici proti Germánům tím, že si zajistil pomoc galských kmenů proti společnému nepříteli a že předvedl vojenskou moc Říma dvěma vpády přes Rýn na germánské území. A také podle osvědčené římské zásady *„divide et impera"* podporoval neshody mezi germánskými kmeny (Schlette 1977:30).

[1] Vůbec prvními germánskými kmeny, s nimiž se seznámil římský svět, byli Kimbrové a Teutoni; jedná se o konec 2. století př. n. l.

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

Tacitova Germánie byla sepsána roku 98. Je nejdůkladnějším pojednáním o barbarech, které se dochovalo ze starověku. I když toto dílo obsahuje i chybné údaje, zůstává jeho popis národů severní a střední Evropy bezkonkurenční (Todd 1999:10-11).

Germánie

Obecná charakteristika

Germánii[2] oddělují od Galů[3], Raetů[4] a Pannoniů[5] řeky Rýn a Dunaj, od Sarmatů[6] a Dáků[7] vzájemný respekt či hory. Ostatní hranice Germánie tvoří oceán. Germánie, jako země, skýtá hluboké lesy či bažiny; někde je vlhčí, jinde zase větrnější. Ale je dost úrodná. Chová se drobný dobytek a Germáni si potrpí na množství, to je jejich jediné bohatství. Vlastnictví a užívání drahých kovů Germáni příliš neholdují. Zemi Germánů popisuje Tacitus dále tak, že je to krajina bez půvabu, s podnebím drsným a způsobem života a celkovým vzhledem smutným pro každého, kdo tu není doma.

„O Germánech samotných bych věřil, že jsou původními obyvateli a že jsou prakticky bez příměsi cizí krve, která by se tam dostala od příslušníků jiných národů, ať už by přišli jako dobyvatelé, nebo jako hosté, protože kdo chtěl v dávných dobách změnit sídlo, nepřecházel po zemi, ale jezdil na lodi," píše Tacitus (Tacitus 1976:331).

Tacitus dále říká k popisu Germánů toto: „...Germáni jsou národem svébytným, nesmíšeným, jen sobě podobným, neporušeným sňatky s příslušníky jiných národů." (Tacitus 1976:333) Tělesný vzhled u všech je stejný i přesto, že jde o tak velký počet lidí. Germáni mají sveřepé modré oči, nazrzlé vlasy a urostlá těla. Ale vůbec nejsou schopni snášet žízeň a vedro, avšak na mráz a hlad jsou vlivem klimatu zvyklí.

Krále si vybírají podle urozenosti, vojenského velitele podle statečnosti. Mezi Germány má své postavení i žena. Germáni dokonce věří, že ženy mají v sobě něco božského a věšteckého, nepohrdají proto jejich radami a dbají na jejich výroky. Z bohů ctí nejvíce Mercuria a přinášejí mu - o určitých svátcích - i lidské oběti. Hercula a Marta usmiřují dovolenými oběťmi – zvířecími (Tacitus 1976:337).

O věcech, které jsou méně podstatné, se radí předáci, o důležitějších všichni, ale tak, že i to, o čem rozhoduje lid, napřed projednávají předáci. Scházejí se v určité dny (sněm), když je nový měsíc či úplněk. Nepočítají dny, ale noci. Podle nocí určují, kdy se sejdou. Domnívají se totiž, že noc přináší den.

Na sněmu je také možno žalovat a vést hrdelní pře. Tresty jsou různé podle druhu provinění. V týchž sněmech jsou také voleni náčelníci, kteří soudí v krajích a vesnicích. Každý z nich má k sobě sto mužů z lidu, kteří mu radí a zaručují, že jeho rozhodnutí budou provedena (Tacitus 1976:340).

[2] Název Germánie vznikl takto; ti, kteří první překročili Rýn a zahnali Galy, tenkrát si říkali Germáni. Toto jméno patřící jednomu kmeni, ne celému národu, převládlo, takže pak nejdřív jménem Germáni označovali všechni poražení a brzy si tak říkali i oni sami (Tacitus 1976:332). Germánie je historická oblast obývaná ve starověku Germány, ohraničená Dunajem, Rýnem, Severním mořem a Vislou. Římské jednotky zde operovaly již v dobách Caesara; za vlády Augusta byly budovány první tábory a opevněné hranice na Rýnu. Římanům se nikdy nepodařilo učinit z Germánie provincii.

[3] Souhrnný název pro keltské kmeny, které sídlily v dnešní Francii, Belgii, severní Itálii a alpských zemích.

[4] Jsou obyvatelé provincie Raetie, což je římská provincie zabírající alpské země od Innu k Rýnu. Raetové patřili asi mezi Illyry.

[5] Obyvatelé území mezi Dunajem a Sávou.

[6] Národ příbuzný Skythům; kočující od Černého moře daleko na sever.

[7] Mocný a bojovný kmen usedlý zhruba na území dnešního Rumunska, byl podroben za císaře Traiana.

Vojenství

Germánští bojovníci nosí oštěpy (frameje) s čepelí úzkou a krátkou. Jezdec má štít a frameu, pěšáci používají i menší házecí kopí; bojují s nahou hrudí nebo jen lehce zahaleni pláštěm. Více síly mají Germáni v pěchotě, a proto bojují ve smíšených útvarech. Vybírají mladé muže, kteří jsou nejhbitější a stavějí je do první řady; I jejich počet je stanoven, sto z každého kraje. Vrcholem hanby je přijít o štít; člověk, který takto ztratil čest, nesmí se zúčastnit bohoslužeb ani chodit do sněmu (Tacitus 1976:335).

Oddíl jízdy nebo pěchoty není utvořen náhodným seskupením, ale jsou to vždy členové té samé rodiny a příbuzní. V družině jsou různé stupně podle rozhodnutí toho, koho doprovázejí, a dochází k velkému soupeření jak mezi členy družiny o první místo u náčelníka, tak mezi náčelníky o to, kdo bude mít nejpočetnější a nejstatečnější družinu. Nejen ve vlastním národě, ale i v sousedních obcích je pro každého předáka zdrojem prestiže a slávy, když jeho družina vyniká počtem a statečností. Zdrojem potupy na celý život a ztráty cti však je přežít svého náčelníka a vrátit se bez něho z boje. Nejsvětější povinností je bránit a chránit náčelníka a přidat k jeho slávě i své statečné činy. Náčelníci bojují za vítězství, družina za náčelníka. Germáni se neustále udržují ve válečné pohotovosti. V dobách míru lenoší a veškerou potřebnou práci přenechávají těm nejslabším – tedy ženám a starcům. Tacitus k tomu říká: „...je to podivný rozpor v povaze, že tíž lidé mají tak rádi zahálku a nenávidí pokoj a mír.“ (Tacitus 1976:342)

Soukromá sféra

Germánské kmeny nežijí ve městech, mají domy oddělené a staví si je na různých místech, jak se komu zalíbilo. Každý nechává kolem svého domu volné prostranství. Nestavějí z kamene ani z cihel, ale na všechno používají hrubě otesané dřevo. Též vykopávají podzemní skrýše a navrch dávají vrstvu hnoje; zde se pak ukrývají v zimním období a také jim slouží jako zásobárna obilí.

Jako oděv nosí všichni plášť sepnutý sponkou nebo trnem. Ti nejbohatší nosí kromě toho spodní oděv, který nesplývá, ale těsně přiléhá, takže jsou všechny části těla vidět. Ženy se oblékají stejně jako muži, často se také zahalují do lněných rouch, která zpestřují nachovou barvou; ženy mají holé paže až k ramenům a nezakryta zůstává i horní část prsů (Tacitus 1976:343).

Germánská manželství jsou přísná. Muži se spokojí jen s jednou manželkou, existují i případy, kdy dochází k mnohoženství, dochází k tomu kvůli vznešenosti. Věno nepřináší manželka manželovi, ale manžel manželce. Germánské ženy žijí cudně. V tak početném národě dochází k cizoložství jen velmi málo. Porušení cudnosti se neodpouští; takové ženě nepomůže k manželovi ani krása, ani mládí, ani bohatství. Omezovat počet dětí nebo zabít některé z později narozených je považováno za hanebnost. Vlastní matka kojí každé dítě sama a nesvěřuje je služce nebo kojné.

Jako nápoj jim slouží odvar z ječmene nebo pšenice zkvašený tak, že má podobnost s vínem. Pokrmy jsou prosté: plané ovoce, čerstvě ulovená zvěřina nebo tvaroh. Germáni znají jediný druh podívané, který je možno vidět při slavnostech: nazí mladíci pro svou zábavu tančí mezi meči a nastavenými oštěpy. Též se věnují hře v kostky. Tuto hru berou velmi vážně, kdo prohraje, jde bez odporu do otroctví. Takto získané otroky prodávají, aby se i oni zbavili hanby za svou výhru. Germánské pohřby nejsou nijak okázalé. Dbají na to, aby byly mrtvoly významných mužů spalovány dřevem určitých stromů. Na postavenou hranici dávají každému jen zbraň, v některých případech je spalován i kůň. Hrob zakrývá drn (Tacitus 1976:349).

Některé germánské kmeny v období Tacita

Západní Germánie

Chattové

Sídla Chattů začínají u Hercynského lesa. Chattové jsou otužilí, údy mají šlachovité a jejich pohled je hrozivý. Dá se říct, že jsou rozumní a bystří. Vybírají si své náčelníky, které pak poslouchají; znají rozdělení vojska, účelně rozdělují den, opevňují se na noc, víc spoléhají na velitele než na vojsko. Jejich síla je v pěchotě, ta nosí kromě zbraní také nářadí a zásoby potravin. Rychlost je u Chattů stavěna hned vedle strachu, rozvážný postup je bližší neohroženosti.

Usipové a Tencterové

V sousedství Chattů u Rýna sídlí kmeny Usipů a Tencterů. Tencterové vynikají uměním jezdeckého výcviku. Jízda na koni je oblíbená napříč generacemi, věnují se jí děti, ale i starci nezahálejí. Jako dědictví přecházejí spolu s ostatními důležitými věcmi i koně. Dostává je syn nejzdatnější a nejlepší ve válce (Tacitus 1976:353).

Dalšími kmeny v oblasti západní Germánie byly Bructerové, Chamavové, Angrivariové, Dulgubinové a Chasuariové.

Oblast severní Germánie

Chaukové

Území Chauků táhne se podél území všech kmenů, o nichž jsme dosud mluvili. Zasahuje kouskem i k Chattům. Chaukové ovládají tedy rozsáhlá území a jsou kmenem mezi všemi Germány nejušlechtilejším. Chtějí svou velikost raději zajišťovat spravedlností - bez žádostivosti, bez panovačnosti, v pokoji a v ústraní nevyvolávají žádné války, neplení území sousedů loupežnými výpravami. Zbraň však mají všichni v pohotovosti a v případě potřeby i vojsko, velké množství mužů a koní (Tacitus 1976:355).

Suebové a Semnonové

Suebové jsou národ, který zaujímá větší část Germánie a rozpadá se v menší kmeny s vlastními jmény. Charakteristické pro tento kmen je, že si vyčesávají vlasy do čela a svazují je do uzlu. Takto se odlišují Suebové od ostatních Germánů, tím se odlišují u Suebů svobodní od otroků. Náčelníci mají vlasy upravené ještě ozdobněji; zdobí se pro zraky nepřátel, když se chystají do války, aby vypadali vyšší a strašnější.

Semnonové jsou nejstarší kmen Suebů. Drží jeden náboženský zvyk - v určenou dobu se sejdou vyslanci všech kmenů téže krve v lese, který je posvěcen obřady předků a pradávnou hrůzou, a jménem obce obětují člověka. Ještě jinak projevují onomu lesu úctu: nikdo do něho nevstoupí jinak než v okovech, na znamení své podřízenosti a boží moci. Semnoné oplývají blahobytem a považují se za hlavu všech Suebů (Tacitus 1976:358).

Hermundurové, Naristové, Markomani a Kvádové

Hermundurové patří též mezi Sueby. Jejich území se táhne do odlehlejších končin Germánie. Jako jediní z Germánů obchodují nejen na dunajském břehu, ale i ve vnitrozemí. Vedle Hermundurů sídlí Naristové a dále Markomani a Kvádové. Známá je sláva a moc Markomanů. Svá nynější sídla získali statečností, a vyhnáním Bojů.

V oblasti severní Germánie zmiňuje Tacitus ještě další kmeny: Cheruskové, Fosové, Kimbrové, Langobardi, Reudignové, Avionové, Angliové, Varinové, Eudosové, Suardonové a Nuitonové.

Suionové

Suionové mají silné muže a zbraně, ale i loďstvo. Tvar lodě je takový, že na obě strany vybíhá příď a je svým čelem stále připravena k přistání. Nepoužívají plachty ani neupevňují vesla (jsou volná a pohyblivá). U Suionů je ve vážnosti bohatství, a proto vládne jeden – neomezeně - s neodvolatelným právem na bezpodmínečnou poslušnost. Zbraně u nich nejsou volně k dispozici, ale jsou uzavřené a střežené - a to otrokem.

Hned za Suiony leží kmeny Sithonů. V mnoha věcech se jim podobají, jen jednou věcí se liší a to tím, že jim panuje žena (Tacitus 1976:363). Další kmeny zde přítomné jsou: Gotonové, Rugiové a Lemoviové.

Oblast severovýchodu

Suebskou zemí prochází a půlí ji na dvě části souvislý horský hřeben, za nímž je usazeno velmi mnoho kmenů, z nichž největší rozlohu zaujímají Lugiové rozdělení na více obcí. Nejmocnější jsou: Hariové, Helveconové, Manimové, Helisiové a Nahanarvalové (Tacitus 1976:360).

V této oblasti je možno najít ještě Marsigny, Bury, Peuciny, Venety a Fenny.

Další vývoj germánských kmenů

Z pozdního starověku se nedochovala žádná větší studie, která by zachycovala germánské národy. Doba stěhování národů je v dílech zachycena nepřesně. Nemáme k dispozici žádné ucelené dílo, které by se zabývalo etnickými přesuny. Údaje historiků si často odporují, či se autoři některým tématům úplně vyhýbají.

Na konci 2. století př. n. l. se objevili na hranicích římské říše Timbrové a Teutoni. Pocházeli z části jutského pobřeží severní Evropy. Jejich cesta k jihu vedla Poodřím a přes území Moravy a Slovenska do středního Podunají. Roku 102 př. n. l. došlo ke zničující porážce Teutonů v jižní Galii a Kimbrů o rok později v severní Itálii. Důvod, proč Kimbrové a Teutoni opustili svá sídla, byl viděn, že mořské bouře zaplavily jejich původní území. Avšak hlavní důvod těchto migrací je nutno vidět v rozporu mezi rostoucím počtem obyvatelstva a nízkou úrovní výrobních sil, což bránilo dalšímu zvýšení hospodářských výnosů. Působilo přitom také zhoršení klimatu, které nastalo (Schlette 1977:29-30).

Stěhování se neúčastnily celé kmeny, nýbrž jejich části, a to i se ženami a dětmi a za vojenského vedení. Cesty kmenů nevedly většinou až k římské hranici, ale končily kolikrát už ve střední Evropě. Obsazování nového území se dělo buď vojensky (násilně), nebo cestou míru ve shodě s místními obyvateli.

Roku 12 př. n. l. začal Drusus, Augustův nevlastní syn, tažení po souši i po vodě proti Sugambrům, Usipiům, Frísům, Brukterům, Cheruskům, Chattům, Markomanům a dalším kmenům. Vítězství a porážky se střídaly na obou stranách. Drusus pronikl v oblasti dnešního Magdeburku až k Labi. V důsledku těchto bojů došlo ke změně některých kmenových území. Například kmeny Markomanů a Kvádů odcházely z Porýní a Pomohaní a obsazovaly území Čech i Moravy. Zmocnily se přitom opevněných sídlišť městského rázu (oppida), která vybudovali keltští Bojové (Schlette 1977:31).

V roce 69 došlo k povstání Batavů, ke kterému se připojili Frísové, Brukterové, Tenkterové, Ubiové a další germánské kmeny. Hrozilo tak Vážné nebezpečí římské moci na Rýně a v celé Galii. Pod dojmem tohoto povstání, kterému předcházely četné vpády Germánů do provincií, rozhodl se Řím své hranice opevnit. V letech 83-85[8] byla započata stavba souvislého hraničního opevnění (limes romanus), jejíž budování pokračovalo i za Trajána, Hadriána a Antonia Pia.

Ani ve svobodné Germánii se vývoj nezastavil. Život zde plynul v rámci tří společenských útvarů. Nejdůležitějším prvkem byl rod. Okruh jeho členů byl určen pokrevním příbuzenstvím a vědomí rodové příslušnosti bylo hlavním vodítkem jednání každého jednotlivce. I do boje šli Germáni v seskupení podle rodů. Organizace rodů byla patriarchální. Dalším útvarem germánské společnosti byla velkorodina. Třetím společenským útvarem byl kmen, který za pomoci lidového shromáždění hájil zájmy celku. Toto shromáždění rozhodovalo o válce a míru, řešilo spory mezi jednotlivými rody a případně vedlo nutná jednání s jinými kmeny (Schlette 1977:36).

Vedle rodu, velkorodiny a kmene nabývala stále větší význam družina jako společenská forma, která byla typická i pro germánské prostředí této doby. Germánské družiny se však během staletí ve své společenské funkci dále vyvíjely a dosáhly vrcholné formy u Vikingů, jejichž daleké námořní výpravy vyžadovaly mužstva s železnou kázní.

...začínají se vytvářet větší kmenové svazy

Až později, asi od počátku 3. století, se začaly vytvářet trvalé svazky. Začínal obchod se zbožím a jeho výroba, což vyžadovalo existenci větších hospodářsky propojených celků. Proto také četné kmeny, které uvádí Tacitus, nejsou ve 3. a 4. století již známé (Schlette 1977:41).

Alamani

Tak se v oblastech při horním Rýně a Dunaji zformoval kmenový svaz Alamanů; na jeho vzniku se podílely přistěhovalé skupiny polabských Germánů. První zprávy o Alamanech pocházejí z roku 213, kdy došlo k jejich velkým vpádům na římské území (Todd 1999:195).

Zpočátku našli Alamani spojence v ostatních germánských kmenech, později však mezi Germány nevyhnutelně došlo k soupeření o moc a půdu. Proti Burgundům a Frankům nemohli Alamani rozšířit svá území dále než do severního Švýcarska, Alsaska a Falce. Koncem 5. století došlo k rozhodujícímu boji s Franky, který Frankové rozhodli ve svůj prospěch. Zprvu se ještě střídala francká nadvláda s alamanskou samostatností, až roku 746, po „krvavé lázni" u Cannstattu, ztratili Alamani svou samostatnost s konečnou platností (Schlette 1977:41).

Frankové

Období největších změn zažila politická mapa Evropy v 5. a 6. století, když Západořímská říše zanikla. Frankové, houfec obyčejných barbarů z bažinatých nížin severně a východně od rýnské hranice římského impéria založil stát, jenž se stal nejmocnějším a nejstabilnějším ze všech barbarských království v období bezprostředně následujícím po pádu říše. Dynastie, která toho dosáhla - národ franských králů - Merovejci. Frankové měli velký význam pro evropskou historii. Byl to Frank, kdo byl v Římě v roce 800 korunován a stal se prvním římským císařem

[8] Tehdy vládl Římu císař Domicián.

germánského původu. Frankové zahájili proces znovudobývání Španělska od muslimů, Frankové vedli křížové výpravy proti muslimům ve východním Středomoří a Frankové ve 12. a 13. století šířili svoji kulturu a mravy po celé Evropě. Klíčovým obdobím pro zrod myšlenky jednotného franského národa byla téměř jistě léta Chlodvíkovy vlády (asi 481-511). To on zbavil většinu kmenů politické nezávislosti a on také, jako franský král, vedl svůj lid v řadě úspěšných válečných tažení, jež z Franků učinily jeden z nejmocnějších germánských národů. (James 1997:5-11).

Přestože se Frankové objevují v historických pramenech až po roce 250, není vyloučeno, že se konstituovali již počátkem třetího století, nebo dokonce koncem druhého. Po polovině 3. století se vojenská moc Franků rychle rozvíjela. Již v roce 258 a v následujících letech podnikli válečná tažení do Galie a až do Španělska, přičemž zprvu je podporovaly i jiné kmenové svazy jako Burgundové, Alamani a Sasové. Nejničivější vpád se uskutečnil v letech 274-275, kdy barbaři prošli téměř celou Galií. Frankové byli viděni na moři i na souši, drancovali pobřeží podél kanálu La Manche a pronikali po řekách hluboko do vnitrozemí (Todd 1999:182).

Brzy ale nastal boj o nadvládu v západní části střední Evropy a v Galii, v němž rychle získali převahu Frankové, kteří již roku 496 porazili Alamany, roku 507 v jižní Galii Vizigóty, roku 531 vyvrátili durynskou říši a o rok později ovládli říši Burgundů v Savojsku, roku 555 si podrobili Bavory a později také Sasy (Schlette 1977:41-42).

Sasové a Durynkové

V oblastech při pobřeží Severního moře se v 2. polovině 3. století vytvořil kmenový svaz Sasů. Přestože jsou Sasové poprvé zmiňováni již ve 2. století, větší pozornost budili právě po roce 250, kdy s Franky podnikali výpady z moře. Od 2. poloviny 4. století se množily vpády Sasů do severní Francie a pak též do Anglie, kam v době kolem poloviny 5. století přesídlovalo stále více Sasů a Anglů. Na pevnině vzdorovali Sasové Frankům ze všech kmenů nejdéle a teprve za franckého krále Karla Velikého byl jejich odpor zcela zlomen (Todd 1999:204).

V průběhu 4. a 5. století se v oblasti mezi Durynskou pánví, dolní Sálou a Muldou, středním tokem Labe a předhůřím Harcu pravděpodobně z hermundurských kmenů zformoval kmenový svaz Durynků. Roku 531 byli Durynkové na řece Unstrutě poraženi Franky a jejich saskými spojenci (Bednaříková 2003:324).

Hunové a Burgundové

Hunové, kteří přišli ze stepí centrální Asie, se kolem roku 375 objevili na březích Černého moře a vytlačili odtud Góty na jih a na západ. Začátkem 5. století pronikli do střední Evropy a v Panonské nížině si vytvořili mocenské centrum. Za Attilovy vlády[9] se jejich říše rozprostírala od Černého moře až k Rýnu. Vedle Durynků byli tehdy v područí Hunů i Gótové, Gepidové, Langobardi, Kvádové, Burgundové a další germánské kmeny. Když Attila zaútočil i v západní Evropě, byl roku 451 po nerozhodné bitvě na Katalaunských polích u Troyes přinucen spojenými vojsky západořímské říše, Vizigótů, Burgundů a Franků k ústupu. Germánské kmeny, zvláště Ostrogóti, Kvádové, Durynkové, Rugiové a Herulové, bojovaly tehdy i po boku Hunů. Když pak o dva roky později Attila zemřel[10], došlo záhy k rozpadu hunské

[9] Attila vládl v letech 445-453.

[10] Attila umírá roku 453. Toho roku si bral za nevěstu ženu jménem Ildico; druhý den po svatbě nevycházel ze své komnaty, tak se k němu služebníci vloupali a nalezli Attilu mrtvého. V noci silně

říše. Po Attilově smrti si jeho synové rozdělili podmaněná území. Avšak pár měsíců po otcově smrti se začali synové hádat zřejmě z touhy po majetku. Svedli mezi sebou několik bitev (Thompson 1999:151-152).

Burgundové patřili k východogermánským kmenům. Skupiny burgundských bojovníků se v druhé polovině 3. století účastnily nájezdů na hornodunajské provincie a část z nich se již před rokem 290 usídlila na Mohanu a Neckaru. Hlavní skupina však zůstala usídlena v Poodří. Spolu s Vandaly pak v zimě roku 406/407 překročili Rýn. Pod Gundogarovým vedením se zmocnili části území kolem Wormsu, Štrasburku a Špýru (Todd 1999:199).

Burgundové byli stále mocní a početní tak, že roku 443 získali status římských spojenců. Obdrželi též území,, na kterém se mohli usídlit. Jednalo se o Sepaudii, která ležela v dnešním Švýcarsku a přilehlé části Francie. Zde měli pomáhat při obraně alpských průsmyků. I když na určitou dobu dosáhlo velkého rozkvětu, podlehlo i toto burgundské království Gótům, Frankům a Alamanům. V roce 534 netvořili již Burgundové samostatný politický celek.

Gótové a Gepidové

Gótové byli germánským kmenem pocházejícím z ostrova Scandia a říká se, že jejich prvním panovníkem byl muž jménem Baírika. I stalo se, že jednoho dne Gótové toto své území opustili. Jejich kroky směřovaly do oblastí obývané Rugy. S těmi pak válčili a vyhnali je z jejich domovů. Zanedlouho poté začali Gótové napadat své sousedy – Vandaly (Jordanes :25).

V této době vládl Gótům Filimer, pátý panovník po Baírikovi. Území, které kmen obýval, začalo být přelidněným, a tak Filimer rozhodl, aby všichni vojáci se svými rodinami opustili zemi.

Při hledání nových vhodných sídlišť, kde by se mohli usadit, dosáhli skytské země. Gótové byli bohatstvím a krásou této země omráčeni tak, že se Filimer rozhodl přesunout sem polovinu svého vojska. Stalo se však, že při přecházení mostu vedoucího přes řeku se tento most zřítil. Poté už nebylo možné přejít z jednoho břehu na druhý, takže Filimer musel pokračovat v započaté cestě bez zbylé části svého kmene (Jordanes :27).

Tato část kmene, které se podařilo řeku překročit, vstoupila do vytoužené země Aujom, kterou ovládla. Časem dorazili ke kmeni Spalů, u kterých vyvolali konflikt, a v boji nad nimi zvítězili. Poté se spěšně přesunuli do nejvzdálenějších oblastí Skytie.

Gótové přesídlili již ve druhé polovině 2. století od ústí Visly do severní části při Černém moři, kde získali významnou mocenskou pozici. Zde se dostali do styku se sarmatskou, íránskou a řeckou kulturou a stali se prostředníky působení těchto vyspělých kulturních oblastí i na ostatní Germány v západnějších částech Evropy.

Římské provincie na dolním toku Dunaje byly několikrát Góty napadeny. První známý útok se uskutečnil roku 238, kdy Gótové vyplenili město Histrii při ústí Dunaje. Roku 249 byla vypleněna Marcianopolis. První velké námořní nájezdy probíhaly tři roky – v letech 255-257. V roce 257 Řím definitivně ztratil provincii Dácii, ležící přibližně na území dnešního Rumunska. Gótové pronikli při svých taženích až do Byzance a k Aténám. Potom, co je roku 269 porazil císař Claudius II., který za to obdržel titul Gothicus, vyvinuly se mezi nimi a Římem pokojnější vztahy (Heather 2002:50).

---

krvácel z nosu (stávalo se mu to často), jelikož byl dost opilý, tak se ve spánku udusil (Thompson 1999:148).

Gótové se rozdělili do několika seskupení - území mezi dolním Dunajem a dolním Dněstrem ovládli Západní Gótové (Vizigóti), v oblastech východně od Dněstru vytvořili svou říši Východní Gótové (Ostrogóti) a západnější kraje mezi Karpaty a Tisou obsadili Gepidové, pocházející rovněž z původního gótského kmene. Odtud Gepidové s dalšími kmeny podnikali nájezdy na římskou říši. Asi 400 se dostali do područí Hunů. Při hunském vpádu na Balkán roku 447 byli Gepidové Attilovými spojenci a na Katalaunských polích roku 451 tvořili pravé křídlo hunské armády. Významně se však podíleli na jejich konečné porážce 454. Gepidové však nebyli natolik silní, aby odolali Ostrogótům a ti je roku 504 vytlačili z Podunají a v 537 se Gepidové usadili v okolí Sirmia. Říši Gepidů vyvrátili 567 Langobardi a Avaři; Gepidové splynuli s obyvateli avarské říše (Todd 1999:223).

Kolem roku 375 byli Gótové prvními Germány, které zasáhl hunský vpád. Toto datum se považuje za počátek „doby stěhování národů", i když toto stěhování probíhalo již několik století a bylo pouze Huny urychleno a zaměřeno více západním směrem.

Západní Gótové táhli přes Balkán do Itálie (rok 401) a poprvé v dějinách římské říše dobyli její hlavní město Řím (rok 410). Když v jižní Itálii zemřel jejich vůdce Alarich, přešli roku 412 přes Alpy do Galie a v letech 414-415 do Španělska, kde vytvořili vizigótskou říši sahající od Gibraltaru až k Loiře. V roce 507 se udál francko-vizigótský konflikt, ostrogótská armáda na pomoc nepřispěchala, jelikož hrozilo nebezpečí ze strany Byzance, a tak připadla část vizigótské říše severně od Pyrenejí Frankům. Roku 508 podstoupili Vizigóti konflikt s Byzancí, během kterého vyplenila byzantská flotila jaderské pobřeží Itálie (Bednaříková 2006:295).

Roku 710 se na území severní Afriky dostávají Arabové. O rok později Arabové překročili úžinu oddělující Španělsko od Maroka a zahájili útok proti vizigótskému státu. A tak došlo v důsledku expanze Arabů k zániku vizigótské nadvlády i ve Španělsku (Bednaříková 2006:401).

Ostrogóti ustoupili před Huny nejprve do Panonské nížiny a v roce 489 se pak přesunuli na Apeninský poloostrov, kde založili ostrogótskou říši, která zaujímala celou dnešní Itálii. Mladé ostrogótské království v Itálii se mezi ostatními germánskými státy rychle prosadilo a záhy dosáhlo postavení dominantní moci, která ve svém dravém rozmachu nalezla v prostoru bývalé západořímské říše jen jednoho vážného soupeře – ve Francích. Ti byli vedeni dynastií Merovejců (Bednaříková 2006:292-294).

Nejvýznamnějším panovníkem tu byl Theodorich Veliký, jehož hrobka dodnes stojí v Ravenně. Panství Ostrogótů bylo v polovině 6. století vyvráceno vojsky východořímské říše, Itálii však brzy nato ovládl jiný germánský kmenový svaz - Langobardi.

Langobardi

Oblast na severu je charakteristická slunečným mrazivým podnebím a sněhovou pokrývkou. Tyto podmínky jsou příznivé pro odolnost lidského organismu, a proto podporují porodnost místních. Z důvodu vysoké porodnosti docházelo v této oblasti k přelidnění, a tak část obyvatel migrovala do pustých oblastí Asie a především na území nedaleké Evropy. Mezi tyto kmeny patřili například germánští Vandalové, Rugové a Herulové, od nichž odvozuje také svůj původ kmen Winnili (Langobardi), kteří jsou původem ze Skandinávie (Paulus Diaconus 1974:[1]1).

Za časů, když Langobardi[11] obývali skandinávské pobřeží, rozmnožili se takovým způsobem, že je již jejich území nemohlo uživit. Rozdělili své příslušníky do tří skupin a určili, která z nich zemi opustí a vydá se hledat nová sídliště.

Poté, co opustili Langobardi Skandinávii, přišli do oblasti zvané Scoringa[12], kde se na několik let usadili. V těchto dobách vůdcové Vandalů válčili se všemi svými sousedy. Vyzvali Langobardy k placení tributu nebo k boji. Langobardi v bitvě urputně bojovali a nakonec zvítězili, avšak brzy poté vypukl mezi nimi hlad (Paulus Diaconus 1974:[1]7-9).

Rozhodli se tedy opustit toto území a jejich cílem byla Mauringa, země východně od Labe. Při vstupu do této země se jim do cesty postavili Assipitti, kteří nechtěli Langobardy za žádnou cenu pustit na svoje území. Langobardští bojovníci se jejich hrozby báli. K bitvě došlo a Langobardi měli volnou cestu, jelikož byli vítězi (Paulus Diaconus 1974:[1]12).

Z Mauringy směřovali Langobardi do Golandy[13], kde nějaký čas pobyli. Říká se, že o něco déle měli Langobardi ve vlastnictví Anthaib, Banthaib a Vurgundaib.[14] Další zastávkou při langobardském putování byla země Rugů, která byla vhodná pro obývání, proto se zde Langobardi na nějaký čas usadili.[15]

Poté, co odešli Langobardi ze země Rugů[16], rozpoutala se válka mezi nimi a Heruly. Herulové v této době byli velmi zdatnými a odvážnými válečníky. Langobardi však i přes početní převahu svého nepřítele dokázali vybojovat vítězství. Langobardi též porazili v úspěšném boji Gepidy tím, že usmrtili jejich krále Cunimunda. Od těch dob byli Gepidové bez krále a tak zůstali v područí Langobardů.

Později se Narses, byzantský vojevůdce, chystal k válce proti Totilovi, králi Gótů. Narses požádal Langobardy o pomoc. Langobardský vůdce poslal na území Itálie část svého vojska, které se připojilo k Římanům, a poté společně Góty porazili (Paulus Diaconus 1974:[2]1).

Pak Narses vzkázal Langobardům, ať opustí nehostinné a neúrodné oblasti Panonie a přesunou se s celým svým lidem na území Itálie. Langobardi Narsův návrh s nadšením přijali a jejich panovník rozdělil zemi panonskou mezi kmen Hunů s podmínkou, že jim musí být zem přístupná, kdyby se chtěli Langobardi vrátit zpět. A tak Langobardi opustili po dlouhých dvaadvaceti letech svůj dosavadní domov.[17]

Langobardi se bez potíží dostali na území Itálie a první provincií, kterou navštívili a kde se část usídlila, byly Benátky. Postupem času si Langobardi podmaňovali převážnou část italských měst od severu k jihu (Paulus Diaconus 1974:[2]28). Langobardské království v Itálii však nakonec roku 774 zaniklo v důsledku franckých výbojů.

[11] O původu jména Langobardi existuje více verzí, které ho vysvětlují. Nejpravděpodobnější je ta, že příslušníci dostali své jméno ze slov „lang“ a „bard“, což znamená „dlouhovousí“ (Paulus Diaconus 1974:[1]9).

[12] Jedná se o území mezi řekou Weser a dolním tokem Labe a je místem, kde byli Langobardi poprvé historicky zaznamenáni.

[13] Podle některých autorů se jedná o území na pravém břehu řeky Odry (Paulus Diaconus 1974:[1]13).

[14] Anthaib bývá umisťován na území Ukrajiny, do povodí řek Dněpr a Dněstr; Banthaib bývá spojován s Bóji a Bohemií; Vurgundaib (jméno snad skrývá označení Burgundů) se nacházel na území mezi řekami Vislou a Bugem (Paulus Diaconus 1974:[1]13).

[15] Před příchodem Langobardů došlo na tomto území k bojům mezi Odoakarem, který vládl v té době Itálii, a rugským panovníkem Feletheem. Odoakarova vojska Rugy porazila a odtáhla zpět na svoje území.

[16] Odešli pravděpodobně na území dnešního Maďarska, mezi řekami Dunajem a Tisou (Paulus Diaconus 1974:[1]20).

[17] Langobardi měli údajně v Panonii pobývat v letech 546-568 (Paulus Diaconus 1974:[2]7).

Vandalové

Nakonec je ještě třeba zmínit se o Vandalech. V průběhu 2. století pronikly vandalské kmeny z Poodří dále k jihu, zúčastnily se bojů s Římem za tzv. markomanských válek a usídlily se na Slovensku a v severním Maďarsku. Ve 4. století existovala hasdingská a silingská větev Vandalů, které měly vlastní vládnoucí dynastie. Kolem roku 330 se část Vandalů střetla s tervingskými Góty, kteří postupovali přes Karpaty směrem na západ. Hasdingové byli vytlačeni ze svých sídel a pokusili se usadit v panonských provinciích. Některým se to podařilo, avšak zbytek se musel spokojit s rovinatým Potisím. Silingové pobývali tu dobu ve Slezsku (Todd 1999:176-177).

Po přechodu Rýna roku 406 vyplenili Vandalové Galii a roku 409 překročili Pyreneje a vandalské oddíly pronikly za podpory Alanů a Svébů horskými průsmyky do Španělska, jehož obyvatelstvo bylo nepřipravené k obraně. Po dvou letech drancování se Hasdingové usadili v Galicii a Silingové obsadili jižní provincii Baetiku.

Roku 419 (420) se k Silingům připojili Hastingové a v Andalusii vzniklo jejich společné království. Roku 426 vyplenili Mauretánii a Baleáry. Za dva roky jim padla do rukou kartagenská námořní základna a přístav (Todd 1999:178).

Pod vedením Geisericha se přepravili do Afriky. V květnu 428 se Vandalové a jejich alanští spojenci shromáždili v gibraltarské úžině, šlo o 80 tisíc lidí. Vandalové postupovali velice rychle. Během dvou let ovládli mauretánské provincie a Numidii. Roku 439 se Vandalové zmocnili Kartága, a tak získali dobrou základnu pro námořní operace v západním Středomoří. Dále vpadli do Španělska, Itálie a Říma, který vyplenili. To vše se událo roku 455. Vandalská říše v Africe trvala do roku 533, kdy byla zničena východořímským vojevůdcem Belisarem (Todd 1999:180).

V tomto zběžném přehledu tisíciletých dějin germánských kmenů jsme zachytili jen jejich nejdůležitější fáze, ale vycházejíce z dějin jednotlivých germánských kmenů, snažili jsme se podat celkový nástin vývoje Germánů do konce doby stěhování národů.

U Germánů neexistovalo vědomí kolektivní identity. Nepovažovali se za etnikum či skupinu kmenů. Germáni obývali rozlehlá území severní Evropy, jehož převážnou část tvořila velká nížina, která se táhla od Nizozemí k západnímu Rusku. Povrch má rozmanitý reliéf i půdní podmínky. Většina Germánie byla natolik úrodná, aby uživila početné obyvatelstvo. Hlavní bohatství země vytvářela polní úroda a zvěř. V Germánii se nevyskytovala větší ložiska drahých kovů. Ze zboží se do okolí vyvážel jen jantar z baltských pobřeží. Východní část germánské oblasti zasahovala do západoruských a ukrajinských stepí. Někteří z Germánů žili usedlým způsobem života, jiní kočovali (Todd 1999:22-23).

Rozmach německého nacionalismu po roce 1848 způsobil, že se počátky Germánů kladly do nejvzdálenější minulosti. Koncem století byla rozšířena idea o prastarém a neporušeném germánství. Původ národa se hledal ve vzdálené minulosti. Teorie o výlučnosti a starobylosti germánských národů byla podrobena kritickému zkoumání. Řada badatelů se ptala, zda je možné definovat archeologickou cestou jednotlivé etnické skupiny. V 60. letech minulého století se původem Germánů zabývali intenzivně jazykovědci a archeologové. V 80. letech se objevily i pokusy rehabilitovat některé dřívější teze. Počátky germánských národů se opět kladly do dávné evropské prehistorie – do pozdního neolitu (Todd 1999:15).

Germánská rasová ideologie

Tato ideologie vznikla z následujících zdrojů:

1) Ideologie „dvou ras“, která byla oživena za VFR.
2) Rasový výklad dějin.
3) Fascinace Indií a indoevropská myšlenka (z ní vzešlo spojení Árijců a Germánů v 18. století).
4) Německý nacionalismus a romantismus.
5) Ideologie o nadřazenosti Germánů jakožto výsledek sloučení těchto zdrojů.

Konflikt germánské populace a romanizovaného obyvatelstva bývalé Říše západořímské měl významný vliv na středověké glottogenetické spekulace. Politický systém počátku středověku byl založen na soužití germánské aristokratické menšiny a negermánské porobené většiny.

Výsledkem rozsáhlé migrace na sklonku starověku bylo ustanovení „barbarských“ států, v jejichž čele stály germánské dynastie, které postupně asimilovaly zbytky klasického dědictví. „Partikularismus „temných staletí“ se projevil vyzdvižením role různorodých království (regna), jejichž prostřednictvím se ke slovu hlásily jednotlivé národy (gentes)... tato historická situace vedla ke konstrukci svébytných „genealogických mýtů“ vládnoucích elit, které tvořily důležitou součást „sociální charty“ středověké společnosti. V archaických komunitách vznikají mytické či legendární genealogie privilegovaných vrstev v rámci širší kosmologie, poskytující smysluplný prostor lidské existenci.“ (Budil 2002:18)

Kmenoví náčelníci začali své rodové linie identifikovat s rodovými liniemi starého zákona a synchronizace s biblickou genealogií, popř. s antickou genealogií, sloužila jako legitimizace jednotlivých rodů. Etymologické zkoumání, jehož zakladatelem byl Isidor ze Sevilly, bylo chápáno jako způsob odhalení prvotního bytí národa. Isidor ze Sevilly razil myšlenku, že společným prajazykem lidstva byla hebrejština. Je autorem raně středověkého partikularismu, neboť na úkor Říma vyzdvihl historickou úlohu germánského království. Confusio linguarum vysvětloval pomocí příběhu o babylonské věži. „Národy tak vzešly z primární rozdílnosti jazyků, nikoliv jazyky z národů.“ (Budil 2002:19)

Podle něho pochází veškeré lidstvo ze třech Noemových synů, mezi nimiž je asymetrický vztah. Chám je předkem služebníků a nevolníků, Šém duchovních a Jefet šlechtického stavu. Indoevropskou jazykovou rodinu identifikoval jako „národy z Jefetova kmene“ Isidor ze Sevilly je považován za zakladatele dlouhodobé tradice antropologického myšlení nazývaného jako biblická antropologie (Budil 2001:91-93).

Po rozpadu Říše západořímské zaplavily západní Evropu germánské kmeny Gótů, Franků, Langobardů, Anglů, Sasů a Jutů. Na území dnešní Francie, Španělska, Anglie a Itálie se zrodily vládnoucí dynastie.

Ideologie „dvou ras“

Francký mýtus a utváření francouzské národní identity

Kořeny francouzského národa byly spojeny s franckým mýtem. Koncem 5. století okupovali Frankové Galii, podmanili si místní galo-římské obyvatelstvo a ustavili vládnoucí aristokratickou elitu. Frankové jako etnikum se postupně rozptýlili

ve středověké společnosti Francie a Německa. Avšak myšlenka na nerovnoprávné soužití potomků Franků a Galořímanů v rámci francouzského státu v sobě obsahovala zárodek budoucího bratrovražedného sváru (Budil 2002:24).

Franští (francouzští) dějepisci byli ovládáni do 18. století jednou určitou myšlenkou – a to, že Frankové jsou potomky Trojanů. Tuto domněnku jako první vyslovil Fredegar. Samozřejmě je možné, že tento mýtus stvořil kolem roku 600 některý vzdělaný Frank nebo Galoroman, aby Frankům zajistil důstojné předky a postavil je tak na úroveň Římanům. V 10. a 11. století se franský mýtus již pevně zakořenil (James 1997:230-232).

Ve středověkém Německu byla úloha Franků v národní historii ještě problematičtější. Na konci 13. století tvrdil Alexander von Roes, že pravými Franky jsou Němci a že Francouzi jsou jen francigenae - potomci Franků, narození ze smíšených manželství s Římany. Již zde vidíme kořeny kultu rasové čistoty.

V 16. století reagovali francouzští humanisté na vývoj na východě od Rýna. Němečtí autoři opírající se o Tacitovu Germánii začali utvářet ideu germánské výlučnosti a nadřazenosti. Francouzští kalvinisté projevili pochopení pro vznikající germanismus. Na jedné straně byli idealizováni Frankové, na straně druhé stála postupná rehabilitace galských předků (Budil 2002:24).

Ve Francii boj mezi Galy a Franky pokračoval. Francois de Belleforest řešil problém „kdo byli Francouzi" tím, že tvrdil, že se v roce 987 Galové vrátili k moci v osobě Huga Capeta. Jean Bodin zas prohlašoval, že Frankové byli Galové: ti Galové, které se Juliu Caesarovi nepodařilo porazit a kteří později vyhnali Římany z Galie. V díle Francoise Hotmana byli Frankové poprvé povoláni na pomoc do probíhající debaty o uspořádání státu. Hotman tvrdil, že franský národ se svými veřejnými shromážděními, volenými králi, s úlohou, jíž hrál lid ve vládě království, nahradil vládu Říma čímsi demokratičtějším. Byl to Hugo Capet, který v roce 987 znovu zavedl nový, autokratičtější způsob královské vlády (James 1997:233).

Od Hotmanových časů se Frankové často objevovali ve sporech o úloze králů ve francouzské společnosti. Hrabě Henri de Boulainvilliers[18] prohlašoval, že ve Francii žijí dvě rasy – Frankové a Galové. Boulainvilliers považoval Franky za aristokratický prvek francouzské společnosti, který Francii přinesl její velikost. Když v roce 1714 Nicholas Fréret obhajoval názor, že Frankové nebyli potomky Trojanů, ale jen skupinou germánských nájezdníků, vysloužil si několikaměsíční uvěznění v Bastille. Mezi další, kteří pronesli komentář na stranu Franků, patřili i Montesquieu a Voltaire.

Jestliže si někteří lidé zakládali na tom, že jsou potomky Franků, jiní na to pyšní nebyli. I Kateřina Veliká měla svůj podíl na mýtu, podle něhož byla Francouzská revoluce rasovou válkou. Kateřina napsala, že ve Francii Galové vyhánějí Franky (James 1997:234).

[18] Důležitým faktorem při formování protorasistických teorií sehrálo Spinozovo učení o moci jako zdroji legitimity. Henri de Boulainvilliers vycházel právě z něj.

Rasový výklad dějin

Teoretikové osmnáctého století byli téměř jednotní v přijímání psychologického principu, že všichni lidé jsou si ve svých přirozených schopnostech rovni. John Locke hlásal ideu, že lidé se rodí rovni a jsou formováni svým prostředím do trochu odlišných tvarů. Jeho následovníci jako Claude Adrien Helvétius a Étienne Condillac přišli s teorií absolutní rovnosti lidí při narození. Jean Jacques Rousseau rozlišoval mezi přirozenými a nepřirozenými nerovnostmi. Vycházel z teorie, že na přirozené nerovnosti je odkazováno pouze v současném civilizovaném stavu společnosti, neboť v dřívějších obdobích idylického stavu přirozenosti nebyli primitivní divoši nápadně rozlišováni jeden od druhého tělesnými či mentálními schopnostmi. Proces civilizace zavedl vrozené nerovnosti, které ve skutečném stavu přirozenosti byly minimální či žádné (Manuel 1956:54-56).

Jean Baptiste Lamarck hovoří ve svém díle o „nadřazené rase“, jež díky svým schopnostem a kvalitám ovládne rasy ostatní. Přestože Lamarck tuto nadřazenou rasu nijak konkrétně nespecifikoval, z jeho díla bylo možné vyčíst, že jí ztotožňuje se svými krajany neboli Francouzi. Lamarck byl velice ovlivněn Cabanisem, od něhož se naučil důsledně odvozovat psychické vlastnosti člověka od jeho fyzických dispozic (Budil 2002:185).

Pierre Jean Cabanis vytvořil materialistickou teorii lidského myšlení. Nepochyboval o odlišném nadání různých ras a koncem života dospěl k závěru, že skutečná rovnost ras neexistuje. „Pokud rasou rozumíme souhrn biologických vlastností, které podmiňují specifický historický a sociální úděl, pak byli Cabanis a Lamarck jejími vynálezci“ (Budil 2002:186).

Nový vědecký postoj k lidské přirozenosti vyjádřil ve svém díle fyziolog Bichat, který rozdělil lidstvo do tří hlavních typů: člověk rozumný („brain man“), člověk smyslový („sensory man“) a člověk pracující („motor man“). Každý typ je obdařen jednou dominantní schopností, jež se může velice rozvinout, zatímco druhé dvě jsou předurčeny k tomu, aby zůstaly slabé. Žádný člověk, až na vzácné výjimky není schopen rozvinout všechny tři hlavní schopnosti. Důsledky této teorie, jestliže ji akceptujeme jako novou definici lidské přirozenosti, jsou mnohonásobné (Manuel 1956:61).

Cabanis se soustředil na flexibilitu a snadnou vychovatelnost lidského znaku skrze zákony a lékařství. Oproti tomu Bichatův železný zákon prohlašoval, že pouze jedna hlavní schopnost může a má být rozvíjena. Povinností společnosti je identifikovat hlavní schopnost každého jedince a rozvíjet jí do nejzazších hranic, byť tím budou potlačeny ostatní dvě schopnosti. Bylo by však marné pokoušet se zdokonalit to, co nebylo přirozeně dané. Dokonalost neleží v identické sparťanské výchově všech lidí, ale ve stimulaci jedinečnosti a specializaci. Tato teorie směřuje ke koncepci organické společnosti založené na rozlišování schopností. Fyziologická teorie nerovnosti provázela přelom osmnáctého a devatenáctého století a byla spojena s nástupem romantismu. Ve společnosti převládala obecná myšlenka, že je lepší podporovat novou rozmanitost a jedinečnost spíše než universalitu a jednotu. Romantický duch prostoupil vše. Objevil se nový člověk se svojí složitostí, rozpínavými rozměry, s vnímavostí, různými city, extravagantním chováním, které racionalističtí rovnostáři osmnáctého století mohli snadno definovat jako odchylku. Idea přirozené rovnosti nemohla v romantismu přežít (Manuel 1956:62-63).

Úpadkem biblické antropologie na přelomu 18. a 19. století se do popředí dostalo rasové učení, což je možné vysledovat v intelektuálním vývoji Lamarcova odpůrce George Cuviera. Ten nejprve kritizoval autory hlásající dědičnou méněcennost černochů a o čtvrt století později učinil prakticky totéž, když ve svém

díle stanovil hierarchii tří základních lidských ras: bílé, mongolské a černé. Vlivem určitých vnitřních příčin ustrnuly některé rasy ve vývoji a ani výchovou není možné jejich stav změnit. Právě rasa mongolská se, dle Cuviera, zastavila ve vývoji. Rasa černá je nejdegenerovanější ze všech a není schopna překročit stupeň barbarství. I přes tyto teorie o nerovnosti lidských ras, vycházel Cuvier z biblického monofyletismu (Budil 2002:186).

Ve Francii nabrala etnologická debata radikální kurz. Polygenetismus se těšil podpoře francouzských vědců a intelektuálů, mezi které patřil např. Henri de Saint-Simon. Ten omlouval Napoleonovu politiku znovuzavedení otroctví. Saint Simon vycházel z teorie, že ideální formy dobré společnosti musí být shodné s tím, co je přirozené v člověku. Přišel s novou verzí přirozenosti: „přirozenost byla nerovnost". Věřil, že fyziologie je jediným zdravým základem, na kterém je možné zbudovat sociální teorii. Podle Saint-Simonova učení je dobrá společnost reprezentována harmonickým seskupením či kooperací lidí, zásadně odlišných ve své nejzákladnější přirozenosti, kteří jsou organizováni ve třech přirozených třídách.[19] Společně tvoří veškeré potřeby lidstva: rozumné vědce, manuální administrativu a smyslové náboženství. (Manuel 1956:64-65).

Francouzským stoupencem polygenetismu byl Jean-Joseph Virey, mezi jehož závěry o černoších patřilo tvrzení, že se v Africe páří s opicemi a že jejich mozek a krev mají stejnou barvu jako jejich kůže (Fredrickson 2003:59).

Skutečným zakladatelem moderní rasové teorie, který se „...zmocnil ideje rasy v její celistvosti a postavil řád vládnoucí rasy proti anarchii rasového míšení" (Budil 2002:18) byl Victor Courtet de I´Isle.[20] V roce 1832 razil tento muž myšlenku, že sociální řád musí být postaven na reálné rasové nerovnosti. Reorganizace jednotlivých společností podle přirozené nerovnosti, kdy budou jasně patrné rasové rozdíly, je podle něho jediným řešením evropské krize. Průběh historie je určován soubojem fyziologicky vymezených ras. „Míšení ras označil Courtet za rozkladný proces, který zrodil „rovnostářského ducha", ztělesněného křesťanstvím a francouzskou revolucí." (Budil, Střet kultur a vzpoura proti modernitě) Germány vnímal jako nadřazenou „plavou" rasu. Jeho učení však chybí árijský rozměr, který rasovému myšlení dodal o několik let později až Arthur de Gobineau (Budil 2002:187-188).

Fascinace Indií a indoevropská myšlenka

O podobnosti mezi evropskými a indickými jazyky si vědci utvářeli představu na základě poznatků, které od 16. století přinášeli z Indie misionáři, obchodníci či správní úředníci. Na základě těchto poznatků vytvořil svou filologickou teorii také Wilhelm Leibniz, který svým filologickým dílem představuje předěl mezi raně novověkými hypotézami, které prosazovaly za primordiální jazyk ráje některý ze soudobých evropských jazyků namísto hebrejštiny, a mezi indoevropskou ideou. Předpokládal existenci společenství, z něhož pak vznikly národy Řeků, Latinů, Keltů, Germánů a Slovanů. Za nejstarší jazyky pokládal jazyky keltské, které se šířily prostřednictvím migrace Skytů[21] (Eco 2001:95). Skytové posloužili jako model

[19] Tři Saint-Simonovy třídy: třída vědců, třída průmyslová a konečně třída třetí zahrnuje umělce, básníky, náboženské vůdce a etické učitele.

[20] Victor Courtet de I'Isle přišel s tvrzením, že rasy lze poměřovat tím, nakolik se tváře jejích příslušníků podobají řeckým sochám Apollóna (Fredrickson 2003:59-60).

[21] Leibniz nedokázal odolat nacionalistickému pokušení; prohlásil, že germánský jazyk lze považovat za nejpůvodnější: „Zdá se, že teutonština si zachovala nejvíc přirozeného a adamovského" (cit dle Eco 2001:95).

společných „indoevropských předků“ představitelům první etapy lingvistického „indoevropského“ bádání, které bylo pěstováno na nizozemské univerzitě v Leydenu v sedmnáctém a v první polovině osmnáctého století.

Roku 1773 se zrušením jezuitského řádu došlo i k zastavení činnosti důležitého zdroje, který zprostředkovával Západu obraz indické kultury. Roku 1738 se dovoz staroindické literatury prostřednictvím Jezuitů zastavil. Značné problémy pro lepší porozumění indické vzdělanosti a tradici představovala nedostatečná znalost sanskrtu. V tomto ohledu dal zásadní impuls studiu staroindických textů Warren Hastings, první britský generální guvernér v Indii, který razil názor, že Evropané jsou v Indii hosty této starobylé civilizace, a tak by území, které spadalo pod Východoindickou společnost, mělo být spravováno prostřednictvím vyvážené legislativy, která by v podstatné míře vycházela z místních tradic a respektovala je. K poznání místních tradic bylo zapotřebí získat kvalitní překlady textů islámského a hindského práva (Trautman 1997:17).

Tento impuls podnítil zvýšený zájem o studium indické literatury – zejména o posvátné texty hinduismu, které fascinovaly západní vědce svou spiritualitou. Opět se objevují pokusy vypořádat se s polyteismem pomocí teorie o pramonoteismu a pokusy sloučit indické náboženství s křesťanstvím. Koncem sedmdesátých let osmnáctého století se západním vzdělancům konečně podařilo překonat odpor bráhmanů, kteří se dosud bránili žádostem Evropanů, aby byli zasvěceni do sánskrtu. Zanedlouho poté Charles Wilkins překládá filosofickou báseň Bhagavadgítu, která zaznamenala na Západě obrovský ohlas.

Ústřední osobou mezi britskými mysliteli, kteří se v době působení Warrena Hastingse jako generálního guvernéra usadili v Indii, byl William Jones. Williamu Jonesovi se v relativně krátké době podařilo naučit se sanskrt, ze kterého později přeložil mnoho původních historických či dramatických děl. Navrhl založení učené společnosti, která by institucionalizovala doposud roztříštěná individuální bádání britských vzdělanců. Roku 1784 vzniká Královská asijská společnost, jejímž prvním prezidentem se Jones stává.

Roku 1786 přichází William Jones s tezí, že sanskrt, řečtina, latina, gótština, keltské dialekty a stará perština představují geneticky příbuzné jazyky, které vznikly ze společného prehistorického základu.[22] Jones ještě nehovoří o indoevropské jazykové rodině – původní jazyk označuje jako indický či „hindský“ (Trautmann 1997:13).

Jones byl přesvědčen, že síla imaginace starých indických textů může přispět k oživení a renesanci evropského (zvláště britského) poetického ducha (Trautmann 1997:60). Raymond Schwab nazval trefně toto duchovní hnutí, které vzešlo především z činnosti Williama Jonese a Královské asijské společnosti, „orientální renesancí“.

Indické literární texty obsahující mysticismus hinduistického náboženství hluboce zasáhly představitele romantismu v Evropě. Paradoxně právě na Britských ostrovech měla fascinace Indií nejkratší trvání – již 18. století dochází k odklonu od Indie v důsledku zesílení ideologie utilitarismu, a především pozice anglikánské evangelické církve. Dalším zdrojem odporu vůči indoevropské myšlence se stalo později v průběhu 19. století ustavení vědy o rase, která podporovala anglický pohled na Indy jako na oddělenou a podřadnou rasu.

[22] William Jones byl velice vzdělaný – z děl Wilhelma Leibnize a dalších autorů byl obeznámen s tzv. „skytskou teorií“ (Budil 2002:95).

Německý nacionalismus a romantismus

Německý nacionalismus: první známky

Německý nacionalismus je charakteristický v tom smyslu, že se narozdíl od nacionalismu jiných evropských zemí nezakládal na společném původu odvozeném od společného území[23], ale na vědomí, že jednotlivé kmeny na území dnešního Německa hovořily společným jazykem. Zrodil se kult čistoty německého jazyka; objevily se dokonce i názory, že němčina byla primordiálním jazykem ráje – že Adam a Eva mluvili německy (Poliakov 1996:76).

Při formování německého nacionalismu hrál zásadní úlohu tradiční evropský milénarismus - pro lepší představu o možných dopadech milénaristických nacionalisticky orientovaných hnutí na další vývoj západního myšlení si představme spis „Kniha sta kapitol“, který byl sepsán v němčině - v letech 1490 až 1510 - neznámým autorem, přezdívaným též „hornorýnský revolucionář“. Tento spis otevřeně a agresivně hlásá myšlenku nadřazenosti německého národa. Vyvoleným národem nejsou podle autora spisu Židé, ale Němci, z jejichž řad pochází Adam a všichni jeho potomci až k Jefetovi. Ústředním prvkem spisu je zjevení archanděla Michaela, který sdělí autorovi spisu, že Bůh se rozhodl lidstvo pro jeho hříšnost vyhladit. Nakonec však Bůh změnil své rozhodnutí – lidstvo dostane příležitost zachránit se, pokud dokáže vymýtit všechen hřích. Pod vedením zbožného muže dojde k shromáždění společenstva vyvolených, do jejichž čela nastoupí císař Fridrich „z Černého lesa“. Pod jeho vládou vznikne tisíciletá říše poté, co dojde ve jménu božím k vyhlazení veškerých kněží, dále pak Židů a majetných měšťanů a k zotročení negermánského obyvatelstva (Poliakov 1996:78).

„Kniha sta kapitol“ a milénaristická hnutí sice představovala ve své době spíše okrajový myšlenkový proud, avšak nacionální duch v nich obsažený přežíval v myšlení německého národa – více či méně skrytě – až do století devatenáctého, kdy dochází k jeho plnému rozvinutí s přispěním dalších intelektuálních podnětů, a to zejména těch, které přicházely do Evropy z Orientu.

Romantismus: nacionalistické tendence

Revitalizační potenciál orientální renesance se rozvíjel v Evropě v době romantismu, kdy se západní učenci pokoušeli odhalit kořeny autentického bytí lidské existence. Období romantismu bylo spojeno se zesilujícími nacionalistickými tendencemi – a to především v německém prostředí, které si svou dosavadní roztříštěnost potřebovalo kompenzovat silným pocitem vzájemné solidarity založené na sbírání důkazů o svébytnosti německého národa, jež by ospravedlňovaly jejich politické nároky na národní stát. Autentické kořeny národního bytí byly hledány ve zvycích rurálních populací, ve kterých se údajně udržovaly poslední zbytky předkřesťanské tradice. Pro uchopení „národního ducha“ byl důležitý sběr slovesného symbolismu - mýtů, bájí a pohádek, které nebyly podle myslitelů romantismu dílem jednotlivých básníků či filosofů. Z těchto děl lidové slovesnosti zaznával hlas kolektivního nevědomí, který vyjadřoval základní světonázory archaických společenství.

Mýty obsahovaly pro představitele romantismu hlubokou moudrost, založenou na prožitku přírody a pocitu spjatosti s přírodou. Předpokládalo se, že zatímco moderní člověk již zpřetrhal pouta se svou původní zakotveností v přírodě, člověk archaický vnímal jednotu mezi kosmem a sebou samým. Pro romantický

[23] Narozdíl od Francie či Itálie, na německém území neprobíhala expanze germánských kmenů, proto se německá identita odvíjela v první řadě od jazyka (Poliakov 1996:71).

nacionalismus je národ ztělesněním původního sdíleného vědění či věr – často poetických, obrazotvorných či spirituálních, kterou byly ústně (či na základě rituální praxe) předávány členy dané společnosti (Ellwood 1999:24-25). Právě tato zakořeněnost ve vlastní národní kultuře, ono „mystické kouzlo rurálních kořenů“, se mělo stát základem identity každého člověka a zároveň základním ustavujícím elementem politické jednotky – národního státu.

Nacionalismus romantismu představoval odmítnutí „bezkrevného kosmopolitismu“ osvícenství a hlásal návrat k minulosti a jejím hodnotám (Gellner 2003:91-92). Pro ustavení nového pojetí národní kultury mělo velký význam dílo Johanna Gottfrieda von Herdera. Dle Herdera se lidstvo neskládá z jedinců, jejichž společnou podstatou je univerzální rozum. Lidstvo je naopak tvořeno národními kulturami, jejichž hodnota a podstata spočívají právě v jejich specifičnosti – v tom, co od sebe různá společenství odlišuje (Gellner 2003:87). Každý národ tak musí být nahlížen z perspektivy jeho jedinečného specifického historického vývoje, jenž se odráží v kolektivní „duši lidu“.

Herder ale varoval před vyzdvihováním německého národa či jiného společenství jakožto Bohem vyvoleného národa. To by bylo podle Herdera „projevem barbarství“ (Poliakov 1996:97-98).

Velký význam přisuzoval Herder síle obraznosti a smyslovosti, která podle něj byla nejsilnější v počátečních stádiích vývoje jednotlivých společenství a která se v různé míře vyskytuje u soudobých národů v závislosti na jejich vrozeném charakteru a specifickém vývoji. „Každému národu je vtisknuta jeho zvláštní představivost, a to tím hloub, že je mu vlastní, že je spřízněna s jeho nebem a s jeho zemí, že vyrostla z jeho způsobu života, že je mu odkázána od dědů a pradědů“ (Herder 1941:145).

Avšak též rozum hraje při vývoji národních kultur nezanedbatelnou roli. Právě prostřednictvím rozumu se člověk osvobodil od závislosti na smyslech, a učinil tak další krok na své cestě směrem k lidskosti, ke které v plné míře ještě nedospěl a ke které stále směřuje. Při přechodu lidstva od existence založené na smyslech k uvědomělému bytí na základě rozumu sehrála klíčovou úlohu řeč, prostřednictvím které „rozum jedině nabývá tvaru a jí se šíří“ (Herder 1941:167).

V jazyce národa se odráží historická zkušenost a svébytnost národa, prostřednictvím jazyka nahlížejí národy na svět určitým specifickým způsobem - jazyk v Herderově pojetí v podstatě strukturuje svět určitého lidského společenství (Eco 2001:103).

Johann Gottfried von Herder svým dílem dodal nový impuls studiu folkloristiky, která začíná být chápána jako významný nástroj pro uchopení duše národa a jeho svébytnosti, a tím i nástrojem pro ospravedlnění nároků daného národa na vlastní stát.

Zrod árijské rasové ideologie

Romantické nacionalistické tendence byly časem zasazeny do konceptu árijské ideologie; moudrost spatřovaná v germánských mýtech se postupně stávala ideologickým nástrojem politického hnutí. Pokusme se podchytit tento historický proces.

Ke sloučení univerzalistického charakteru indoevropské ideje a nacionálních partikulárních tendencí a k transformaci germánského mýtu v árijskou ideologii dochází v díle Friedricha Schlegela. Schlegel považoval Indii za výraz prvotní religiózní čistoty, přičemž zdůraznil privilegovaný vztah mezi touto údajně

výjimečnou religiozitou Indie a německým národem[24] (Poliakov 1996:191). Friedrich Schlegel ještě vnímal pojem rasy jako filologicko-historicky podmíněný fenomén. Již v polovině 19. století však začala být rasa chápána ve smyslu biologickém.

S tendencí klasifikovat lidskou rozmanitost na biologickém základě se již setkáváme již v 18. století; velkou roli v tomto vývoji bezpochyby sehrála expanze polygenismu, postupná sekularizace západního myšlení a rozvoj přírodních věd.

K prosazení konceptu rasy na biologickém základě v druhé polovině 19. století výrazně přispěl ohlas Darwinovy teorie. Nauka, podle níž je člověk pouze dalším z řady živočichů a za svůj sklon k násilnému soupeření vděčí přirozenému výběru, měla zásadní politické a filozofické důsledky. Tvrzení, že člověk je nad přírodu povznesen a od ní odpoután díky rozumu, pozbývá na popularitě ještě víc; rozum by v souladu s Darwinovou teorií mohl být vnímán jako nástroj pudového uspokojení[25] (Gellner 2003:88-89).

Významnou úlohu v procesu transformace filologicko-historického konceptu árijské rasy v ideologii o Árijcích jakožto představitelích biologicky nadřazené rasy sehrálo dílo Arthura de Gobineaua. Arthur de Gobineau je nejznámějším představitelem rasové teorie 19. století. V roce 1848 publikoval svoji knihu Esej o nerovnosti lidských ras. Gobineau spojil árijskou ideologii s tradičním germanismem a učením o „dvou rasách“, přitom však oddělil koncept árijců od jeho původního zdroje – od Indie. Podle Gobineaua představovali Germáni, kteří po pádu Západořímské říše vytvořili středověkou civilizaci, ztělesnění čisté árijské rasy.[26] Tato civilizace, vytvořená Germány ve středověku, byla dle Gobineaua vrcholným stádiem vývoje západní civilizace, po němž musí v důsledku míšení ras následovat pouze úpadek a degenerace. Každá civilizace je dílem bílé rasy. Gobineau spočítal, že v naší historii bylo celkem deset velkých civilizací, z nichž každou vytvořil přímo nebo zprostředkovaně bílý člověk. Bílá rasa je jedinou tvůrčí silou dějin. Každá velká civilizace byla vytvořena árijskou rasou, která se poté natolik smísila s rasami ostatními, že ztratila svůj původní potenciál a dnes již neexistuje v čisté podobě. Žádná velká civilizace již nevznikne. Lidstvo stojí před svým zánikem (Gobineau 1942:399). Árijci, kteří přišli kdysi do Indie, už dávno před tím podle Gobineaua pozbyli někdejších rasových hodnot. Gobineau „je v podstatě historickým fatalistou“ (Černý 1995:50).

Dle Gobineaua probíhala rasová degenerace ve třech vývojových stádiích: Bílá árijská rasa započala věkem božským, kdy byla absolutně čistá; prošla věkem hérojským, kdy již započalo míšení ras; a nakonec věkem aristokratickým, ve kterém v důsledku smíšení „různých typů krve“ evropských národů dochází k nastolení vlády „prostřednosti“, a tím k dosažení rasové jednoty ve smyslu průměrnosti (Poliakov 1996:237).

Posledním krokem v procesu vykořenění árijské ideologie z kolébky filologie bylo prosazení kraniologie jako hlavního nástroje rasové klasifikace na úkor jazykovědy. K tomu, aby se árijská ideologie, nyní již oproštěná od svého lingvistického a židovsko-křesťanského původu, prosadila jako nástroj politického

[24] Schlegel stvrdil toto příbuzenství též lingvisticky – slovo Árijci, árijský (s kořenem „Ari“) spojil s německým slovem „Ehre“ (Poliakov 1996:193).

[25] Na poli filosofie sehrálo významnou úlohu dílo Friedricha Nietzscheho, který skloubil Herderovo pojetí národních kultur a jejich specifičnosti s darwinismem – dle Nietzscheho by mělo být národní společenství specifické jak kulturně, tak biologicky; svou vlastní kulturní společnost by nemělo jen hájit a chránit, ale též ji politicky stvrdit agresivitou, která byla pro Nietzscheho výrazem i předpokladem pravé vitality (Gellner 2003:89).

[26] V Gobineauově pojetí je již pojem rasy zakotven v přírodních vědách – jednotlivé rasy se zde liší na základě různých biologických dispozic, kterými jednotlivé lidské populace oplývají.

hnutí, přispěla zásadním způsobem díla Georgese Vachera de Lapouge a Houstona Stewarta Chamberlaina.

Georges Vacher de Lapouge hlásal, že závěry biologie je třeba aplikovat též v sociálních vědách - poznatky z přírodních věd by se měly stát normativním vzorem, určeným pro ideální společnost řízenou rasovou politikou. Lapouge byl přesvědčen, že rovnost člověka je proti přírodě. Zrodil se názor, že je třeba chápat poznatky získané z biologie jako prostředek rozsáhlé společenské reformy.

Chamberlain dodal politické propagandě árijské ideologie několik podnětů: V první řadě vymanil árijskou ideologii z Gobineauovského pesimismu. Chamberlain byl přesvědčen, že árijství je možné, a především nutné obrodit; k čisté árijské rase je možno se přiblížit, a to důslednou „selekcí". Za viníky degenerace árijské rasy jsou označeni Židé. Židovská rasa byla dle Chamberlaina výsledkem nepřirozeného křížení mezi beduíny semitských pouští a Syřanů a árijských Amoritů (Poliakov 1996:317-318).

Árijská idea se tak koncem 19. století rozšířila mezi širší intelektuální vrstvy. Mýtus o dávných „čistých" Árijcích nabyl revitalizačního potenciálu, stoupenci tohoto hnutí hlásali, že je třeba se vymanit z dlouhotrvajícího křesťansko-židovského područí a pokusit se obnovit původní dokonalou árijskou rasu.

Literatura

BEDNAŘÍKOVÁ, J. 2003. *Stěhování národů*. Praha: Vyšehrad.
BEDNAŘÍKOVÁ, J. 2006. *Stěhování národů a Východ Evropy: Byzanc, Slované, Arabové*. Praha: Vyšehrad.
BUDIL, I. T. 2002. *Od prvotního jazyka k rase*. Praha: Academia.
BUDIL, I. T. *Střet kultur a vzpoura proti modernitě*. Dostupné na: <http://www.blisty.cz/art/10753.html>, stáhnuto: 3. 10. 2008.
BUDIL, I. T. 2001. *Za obzor Západu*. Praha: Nakladatelství TRITON.
CAESAR, G. J. 1964. *Zápisky o válce galské*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění.
ČERNÝ, V. 1995. *Rasismus, jeho základy a vývoj*. Olomouc: Votobia.
ECO, U. 2001. *Hledání dokonalého jazyka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
ELLWOOD, R. 1999. *The Politics of Myth. A Study of C. G. Jung, Mircea Eliade, and Joseph Campbell*. Albany: SUNY Press.
FREDRICKSON, G. M. 2003. *Rasismus – stručný přehled*. Praha: BB art.
GELLNER, E. 2003. *Nacionalismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
GOBINEAU, A. de. 1942. *O nerovnosti lidských plemen: Díl druhý*. Praha: Orbis.
HEATHER, P. *Gótové*. 2002. Praha: Lidové noviny.
HERDER, J. G. 1941. *Vývoj lidskosti*. Praha: B. p. v.
JAMES, E. 1997. *Frankové*. Praha: Lidové noviny.
JORDANES. *Getica*. Dostupné na: <http://www.harbornet.com/folks/theedrich/Goths/Goths1.htm>, stáhnuto: 3. 10. 2008.
MANUEL, F. E. 1956. From equality to organicism. *Journal of the History of Ideas* 17(1):54-69.
PAULUS DIACONUS. 1974. *Historia Langobardorum*. University of Pennsylvania Press. Inc. Dostupné na: <http://www.northvegr.org/lore/langobard/>, stáhnuto: 3. 10. 2008.
POLIAKOV, L. 1996. *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalistic Ideas In Europe*. Barnes & Noble Books.
SCHLETTE, F. 1977. *Germáni mezi Thorsbergem a Ravenou: kulturní dějiny Germánů do konce doby stěhování národů*. Praha: Orbis.
TACITUS, P. C. 1976. *Z dějin císařského Říma*. Praha: Svoboda.
THOMPSON, E. A. 1999. *Hunové*. Praha: Lidové noviny.
TODD, M. 1999. *Germáni*. Praha: Lidové noviny.
TRAUTMAN, T. R. 1997. *Aryans and British* India. Berkeley: University of California Press.

POSTMODERNÍ A KRITICKÁ ANTROPOLOGIE

POSTMODERN AND CRITICAL ANTHROPOLOGY

Mgr. Michal TOŠNER
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Abstract: *This article focuses on the emergence of postmodern and critical anthropology in the late twentieth century approaches which strongly affected main epistemological assumptions. Here attention is paid to dismissal of ahistoric structuralism, essentialism and universalist positivism and to the move towards much more historical awareness concerned with conditions of production of anthropological knowledge. Critical re-readings of anthropological body of knowledge done by postmodern and critical anthropologists (e. g. Clifford, Rabinow, Marcus) reflect political, discursive and rhetorical aspects of anthropological representations. The main insights of French poststructuralist (Foucault, Derrida, Bourdieu) were adopted and led to discoursive and dialogical paradigm inside this movement. Advancement of critical reflections has resulted into many contemporary approaches in the field of social constructivism, politics of identity, globalisation and transnationalism.*

Keywords: *postmodern anthropology, critical anthropology, discursive paradigm, anthropological dialogism, constructivism, anthropology of the contemporary*

Pod označením „kritická antropologie“ a „postmoderní antropologie“ proběhlo v závěru 20. století významné přehodnocení korpusu antropologického vědění, jejích metod a praktik, redefinice předmětů a transformace teorií. Od 70. let sílilo mezi antropology vědomí, že je nutné revidovat koncepty a procesy tvorby antropologického vědění ve vztahu k měnícím se politickým, historickým a sociálním podmínkám. V interdisciplinárním kontextu literární teorie, poststrukturalismu a teorie vědy se množily kritické přístupy k antropologické teorii a k praxi terénního výzkumu. Podněty k reflexi antropologie zavdala i Saidova literárně-historická analýza filologie a orientalistiky (2008 [1978]) či rétorická analýza historiografie Hydena Whitea (1973).

V antropologii byly kritické reflexe formulovány ve sborníku *Reinventing anthropology* Della Hymese (1974). V tomtéž sborníku předložil koncepci reflexivní a kritické antropologie Bob Scholte. Na vztah mezi kolonialismem a vznikem moderní antropologie se zaměřoval také sborník *Anthropology and Colonial Encounter* (1973). Asad v něm zdůrazňuje determinaci a situovanost tvorby antropologického vědění historickými, politickými a kulturními či sociálními podmínkami (1973:12). Antropologie se v momentu dekolonizace a souběžné modernizace společností světa ocitá v krizi, neboť došlo ke zmizení domorodých kultur coby jejího konstitutivního předmětu.

Historik antropologie Stocking z úvah o krizi odvozuje potřebu nového pojetí historie disciplíny: „Se sklapnutím deštníku evropské moci, která dlouho chránila vstup na koloniální pole, antropologové shledali stále nesnadnějším vstupovat k ne-evropským ‚jiným‘ (stejně jako eticky problematičtějším je studovat), kteří tradičně

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

vzrušovali antropologickou imaginaci a kteří se zdáli realizovat – skrze kulturní změnu – dlouho vytrubovanou antropologickou předpověď o ‚zmizení primitivů' " (Stocking 1983:4). Nová historiografie zohledňovala institucionální, historický, politický a ekonomický kontext výzkumů. Antropologie se jevila být pouhou partikulární formou vědění charakteristickou pro evropskou koloniální expanzi, namísto aby byla univerzální vědou (Stocking 1983:4).

Ve slovníkové definici postmodernismu v antropologii, podle jeho představitele M. J. Fischera, spočívá antropologická postmoderna obecně ve dvou tendencích: „studiu společenských a kulturních forem pozdního dvacátého století vyplývajícím z intenzifikace, radikalizace či transformace procesu modernity" a „zájmu o epistemologické základy etnografické autority a zájmu o vztahy mezi formou a obsahem etnografického psaní." (Fischer 1997: 368)

V 80. letech se množila nová kritická čtení etnografických textů s důrazem na epistemologii. Přehled těchto tendencí poskytli George Marcus a Dick Cushman v textu *Ethnographies as a Text* (1982). Etnografický text se tu ustavuje jako předmět antropologického zájmu a reflexe. Antropologové byli k novému způsobu četby etnografických textů přivedeni na základě dění v jiných disciplínách sociálních věd a působením vlivných badatelů, jako byl Barthes, Williams, Derrida, Foucault a Said (Marcus a Cushman 1982:56–57). Z epistemologického hlediska musela být připuštěna konstruovaná povaha antropologických interpretací a reprezentací „Jiných". Ty jsou utvářeny v rámci objektivistických diskursů založených na osobních zkušenostech terénního výzkumu. Badatelé kritizují anglo-saský „etnografický realismus" a konvence antropologického „žánru". Mezi ně řadí ideu holismu, nepřítomnost etnografa v etnografickém textu, schematické uspořádání výkladu, vizuální důkazy přítomnosti v terénu, reprezentace hlediska domorodce formou kulturního překladu, rétorickou typizaci a generalizaci jednorázově sledovaných fenoménů, odborný žargon, etnografovo předstírání dokonalého ovládnutí místního jazyka a vysvětlování jevů v kontextu teorie. Tyto konvence sloužily k posílení věrohodnosti a odborné autority etnografa. Kritici se zaměřují na to, jak je utvářen význam z dialogické situace mezi etnografem a jeho informátorem na jedné straně a etnografem a čtenáři etnografických textů na straně druhé. Etnografie se obrací na předporozumění čtenářů a předkládá kulturní jinakost jako hotový produkt svého podniku. Oproti tomu se objevují nové způsoby experimentálního psaní etnografií (např. Rabinow 1977; Dumont 1978; Crapanzano 1980), které se dovolávají dialogu, nových postupů výzkumů a nekonvenčního reflexivního psaní.

Radikální kritiku antropologického diskursu předložil Johannes Fabian v knize *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object* (1983). Tento holandský antropolog obrátil výzkumnou pozornost na způsob, jakým je v antropologickém diskursu konstruován Jiný z hlediska časových rovin. Jiní jsou vnímáni jako reprezentanti předchozích překonaných stádií vlastní společnosti. Umísťování Jiného do jiného času je podle něj vyjádřením nadřazenosti, „politikou času" a dědictvím propojení antropologie a kolonialismu. Tento specifický jev nazývá Fabian *allochronií*. Jinému je odpírána jeho současnost/simultaneita („*denial of coevalness*") a je popírán fakt, že etnografie je založena na přímé komunikaci v terénu. To má morální a politické souvislosti a je v antropologii projevem západní nadřazenosti. Další rétorický příznak distance spočívá např. v konvenčním užití přítomného času etnografie („*ethnografic prezent*"), které vytváří znehybněný

esencialistický obraz Jiných. Antropologické vědění není neutrálním poznáváním, ale vůči druhým ustavuje vztah. Je-li Jiný konstruován jako oddělený v jiném čase, je proměněn v objekt a umístěn do podřízeného postavení.

Obdobné analýzy rozvíjeli američtí antropologové ve sborníku *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Clifford a Marcus 1986), který se stal symbolem postmoderní antropologie. Předmětem zájmu nebyly konkrétní společnosti, ale byly jimi etnografie jakožto psané texty: „Psaní a čtení etnografie je předeterminováno silami mimo kontrolu autora či interpretující komunity. Tyto nahodilosti – jazyka, rétoriky, moci a historie – musí být otevřeně konfrontovány při procesu psaní“ (Clifford a Marcus 1986:25). Textuální reprezentace jsou ovlivňovány poetikou a politikou. Etnografická praxe je zde chápána jako celek, který je provázán od shora dolů: od psaní textů přes institucionální zakotvení až po provádění výzkumu. Je zde formován konstruktivistický náhled na tvorbu antropologického vědění. Psaní etnografie je podle Clifforda determinováno šesti způsoby:

> (1) kontextuálně (čerpá a tvoří smysluplné sociální prostředí); (2) rétoricky (užívá a je užíváno expresivními konvencemi); (3) institucionálně (píšeme ve specifických tradicích, oborech a obecenstvech anebo proti nim); (4) žánrově (etnografie je obvykle odlišitelná od románu či cestopisů); (5) politicky (autorita reprezentující kulturní realitu je nerovnoměrně sdílena a místy napadána); (6) historicky (veškeré výše zmíněné konvence a ohraničení se mění). (Clifford a Marcus 1986:6)

Etnografie jsou v druhém plánu prostoupeny alegoriemi (Clifford), využívají schémata vyprávění přejaté z cestopisné literatury (Pratt), konstruují si nesituované objektivistické hledisko vzhledem ke zkoumanému prostředí (Crapanzano) nebo se nepřesvědčivě distancují od politického kontextu svých výzkumů v koloniálním prostředí (Rosaldo) (Clifford a Marcus 1986).

Novým čtením etnografií bylo možné zaznamenat, jakou funkci má *autor*. Jeho působením může dojít k vytěsnění podmínek, za nichž text vznikl, z popisu: „Aktualita diskursivní situace a individuálních mluvčích je odfiltrována. Ale informanti – spolu s terénními poznámkami – jsou zásadními prostředníky, typicky vyloučenými z autoritativní etnografie. Dialogické, situační aspekty etnografické interpretace tíhnou k tomu být vykázány z konečného reprezentativního textu“ (Clifford 1988:40). Cílem kritiky není romantizující zachycení „autenticity“ setkání, ale posouzení mocenských, politických a obecně epistemologických rysů produkce etnografického/antropologického vědění. Clifford nazývá tyto tendence ke změnám principů tvorby etnografického vědění *diskursivním* a *dialogickým paradigmatem*. Monologický autoritativní vizuálně/deskriptivní či hermeneutický modus je zde alterován modem diskursivním/dialogickým.

Zásadní je v tomto ohledu recepce pojetí jazyka jako praxe ruského filozofa Michaila Bachtina. Abstraktní objektivismus typu strukturalismu užívaný v antropologii se v systémovém souboru předpokladů dostává na scestí. Při analýze jazyka se totiž koncentruje na monolog, nikoli na užití jazyka v dialogu. Důraz na dialog, mnohohlasost a různořečí se stal základem pro antropologický dialogismus. Studium diskursivních praktik, diskursivních formací a omezení diskursu pak navazují na Foucaultovu epistemologickou kritiku. V této oblasti působí také americký antropolog Paul Rabinow (1986). Foucaultovu epistemologii doplňuje antropologickým zkoumáním západních forem vědění utvářených nejen diskursivně, ale také sociálně. Každé vědění je prakticky utvářeno v partikulárních podmínkách a tato situovanost vede k odmítnutí pozitivismu.

Charakteristický rozchod se strukturalistickým objektivismem inspiroval francouzský antropolog/sociolog Bourdieu. Jeho „teorie praxe“ kritizuje strukturalismus pro předpoklad nestranného pozorovatele překračujícího rozumějící hledisko jednajícího. Gramatik domněle nemá k jazyku žádný vztah, bere ho jako předmět analýzy a místo toho, aby ho „užíval k myšlení a mluvení, klade ho jako *logos* namísto *praxis*“ (Bourdieu 1990:31). Bourdieu zdůrazňuje, že antropolog, tento domnělý vnější pozorovatel, je nutně se svým objektem v sociálních vztazích. Antropologické pozorování, které předpokládá epistemologické a sociální oddělení zároveň předpokládá samozřejmost vlastního světa. Bourdieu naopak umísťuje badatele do nitra společenských struktur, čímž určuje meze objektifikace. Objektivistické hledisko spočívá například i v antropologických genealogických modelech pro studium příbuzenství. Pro genealogické nástroje antropologie by bylo možno „vypracovat sociální historii, budeme-li věnovat pozornost funkcím, které, v tradici, jejímž potomkem jsou antropologové, vyprodukovaly a reprodukovaly potřebu tohoto nástroje, to jest, problémům pozůstalosti a posloupnosti, pak by bylo možné neodděleně porozumět starosti o udržování a hájení sociálního kapitálu jako účinné posedlosti sítí příbuzenských (či jiných) vztahů schopných mobilizace a nakonec manifestace“ (Bourdieu 1990:35). Mezi těmito vlivy poststrukturalistické teorie má své místo také derridovská dekonstrukce antropologického diskursu. Dekonstrukce shledává moderní poznávající subjekt nikoli indeterminovaným inženýrem (jak ho chápal Lévi-Strauss), ale kutilem, jenž utváří významy skrze omezené množství zděděných (západně-metafyzických) diferencí. Západní kultura tak nemůže hrát roli referenční kultury. Její formy poznání jsou vykázány jako historicky ustavené a sociálně vázané praktiky na jedné straně (Bourdieu) a jako generované v pojmech západní metafyziky (Derrida 1999). V neposlední řadě bylo toto hnutí v četných vztazích s feministickými a genderovými kritikami (Strathern 1987; Behar a Gordon 1995).

Kritická antropologie v 80. letech našla vyjádření v eseji *Anthropology as Cultural Critique* (Marcus a Fischer 1986). Tito badatelé formulují výzvu k proměně antropologických metod a teorií: „...současné podmínky vědění jsou formovány konkrétními politickými technologickými a ekonomickými událostmi“, je třeba se vyrovnat s „přicházejícím postmoderním světem“ a vývoj v antropologii spočívá v „ústředním problému reprezentování sociální reality v rychle se měnícím světě“ (Marcus a Fischer 1986 1986:vii). Tendence objevující se od 60. do 80. let jsou podle nich náznakem revoluce srovnatelné se synchronní revolucí v sociálních vědách ve 20. a 30. letech 20. století. Tentokráte jde však o návrat k zahrnutí dějin do antropologického úkolu. Marcus a Fischer chápou lokální kultury ve vztahu k působení světového systému, tedy jako „produktu historických přizpůsobení, odporu a dohod.“ (Marcus a Fischer 1986:78) Chtějí kombinovat makrohistorické hledisko studiemi na mikroúrovních. Kulturně kritický potenciál etnografie pak může být rozpoznán při navrácení antropologie do vlastního prostředí. Marcus a Fischer se zaměřují na různé formy této repatriace, která na sebe může vzít podobu „zprostředkování etnografických dat určených pro administrativní politiku v zájmu sociálních reforem, obrácení veřejnosti k problémům obětí společnosti a problémům znevýhodněných.“ (Marcus a Fischer 1986:113) Tito autoři hovořili o „experimentálním momentu“ antropologie v němž se pokoušeli spojit interpretativní antropologii a politickou ekonomii za účelem zesílení kritického potenciálu antropologie. Formulovali současně úvahy o potřebách nových metod výzkumu v globálním světě, tedy o potřebě multi-lokální etnografie. V 90. letech pak George

Marcus rozpracoval metodu, kterou nazval *multi-sited ethnography* (Marcus 1995). Výzkumy v současnosti nemohou být prováděny pouze v jedné lokalitě a pozorování musí zahrnovat mnoho míst s ohledem na jejich propojení. Marcus přebírá modely vztahů mezi místy artikulované v recentní francouzské filozofii: Foucault hovořil o *heterotopii* jako o místu mezi místy, které se k žádnému místu nepřimyká a Deleuze používal model *rhizomy* – sítě vztahů bez centra a hierarchie, který narozdíl od nacionalistického modelu stromu nevyžaduje lokalizaci. *Multi-sited ethnography* může být díky těmto modelům osvobozena od nutnosti hledat svůj fundament, opustit závaznost jediného (centrovaného) modelu typu světového systému, státu či národa a expandovat k fenoménům, jež mají povahu sítě v oblasti médií, technologií a kulturní produkce. Navrhovaný model etnografie konstruuje nové předměty zájmu, a metodicky klade důraz na výběr míst, sleduje „řetězce, dráhy, vlákna, konjunkce a juxtapozice lokací", ve smyslu reálného propojení míst (Marcus 1995:105). Marcus dokládá existujícími studiemi možnost sledovat například dráhy lidí (migraci), dráhy věcí (produkci a spotřebu nejrůznějšího druhu), sledovat „metafory" čili dráhy diskursů (distribuovaných např. vědeckými sítěmi, médii), až po výzkum, jež bude strategicky zakotvený v lokalitě s ohledem na dráhy, které ji protínají. Výzkumy tohoto typu musí obsahovat metodické reflexivní sebezahrnutí výzkumníka do celku výzkumu a reflexi vlastního diskursu a vědění. Pro Marcuse se výzkumník stává aktivistou svého druhu, který není levicovým kritikem, nepřiklání se nezbytně k nějakému hnutí nebo k doméně výzkumu či k samotné akademii. Aktivismus odvozuje z okolností výzkumu samotného. Antropologie přestává být zaměřena na exotického Jiného (poslušně sedícího na místě v totalitě uzavřené kultury) a přiklání se ke studiu současného propojeného světa.

Postmoderní a kritická antropologie čelila radě polemických odmítavých reakcí. Pod vlivem odpůrců se problém odchýlil od konstruktivních kritik k obviňování kritických antropologů z nedisciplinovaného posvěcování subjektivity a „velmi americkým způsobem" se vše obrátilo k diskusi o „jáství" (*self*), čímž byly neutralizovány snahy o nepozitivistické myšlení. Následně v okamžiku „ztráty nervů" byly konstruktivní momenty vytěsněny úvahami o multikulturalismu a politice identit (Rabinow 2007:xviii-xix). Kladně však byly kritické momenty rozvíjeny například ve sborníku *Recapturing Anthropology: Working in the Present* (Fox 1991). Americká antropoložka Abu-Lughod (1991) zde v článku *„Writing Against Culture"* poukazuje na problematičnost pojmu kultury, který „v antropologickém diskursu posiluje oddělení, která nevyhnutelně obsahují smysl hierarchie" (Abu-Lughod 1991:137–138). Kultura, která je chápána jako samozřejmý nástroj dělení mezi lidskými skupinami je falešným cílem antropologických výzkumů, je to „nástroj k tvorbě jiného", přičemž získaní druzí jsou jeho prostřednictvím „konstruováni, produkováni a udržováni" (Abu-Lughod 1991:143).

Po přehodnocení konceptu kultury pro jeho prostorové konotace volali kritičtí antropologové Akhil Gupta a James Ferguson (1992). Zkoumali, jak je prostor v sociálních vědách založen na představě přirozeně oddělených teritorií, který obývají jasně oddělené a odlišitelné kultury. Autoři kritizují tuto „moc topografie" a snaží se učinit obrat od kulturně fragmentarizovaného pojetí prostoru k prostoru propojenému. Hranice mezi „tady" a „tam" neodpovídá hranici mezi „my" a „oni". Vazby kultur a identit na prostor byly patrně vždy volnější a tento jev ještě zesílil, neboť nyní jsou deteritorializovány a reteritorializovány v transnacionálním prostoru: „Iluze esenciální vazby mezi místem a kulturou byla přerušena", jak může být vidět například v současném Londýně obývaném Pákistánci, Afričany, Jamajčany, Indy a

lidmi s půlenými či pomlčkovými identitami (Gupta a Ferguson 1992:10). Gupta a Ferguson se zajímají o „procesy *produkce* diferencí v kulturně, sociálně a ekonomicky propojeném a vzájemně závislém prostoru“ (Gupta a Ferguson 1992:14). Zdroj tvorby diferencí spočívá v praktické oblasti „politiky prostoru“, která je sama vůči antropologické reprezentaci něčím vnějším: „Oddělenost oddělených míst není přirozeně dána, ale je antropologickým problémem.“ (Gupta a Ferguson 1992:14) Antropologie se nebyla schopna vyslovovat k otázkám migrace a imigračních politik v současném světě a sama se mohla cítit ohrožena imigračním procesem, neboť hrozilo smazání kulturních rozdílů. Avšak „kulturní rozdílnost je produkována a udržována v poli mocenských vztahů ve světě již prostorově propojeném, takže imigrační restrikce se stávají viditelnými jako jeden z hlavních významů, skrze který jsou bezmocní pojímáni tímto způsobem.“ (Gupta a Ferguson 1992:14) To vede ke znovupromýšlení vztahů mezi prostorem, mocí a kulturou. Cílem je reflexe sociopolitické konstrukce prostoru a identit, která se nezastavuje u problému reprezentací na rovině textu, ale vztahuje reprezentace k současným sociálním trendům migrace, diaspor, transnacionalismů a formování hybridních kulturních identit.

Obdobné otázky sice navazovaly na podněty postmoderní antropologie, ale současně kritiku antropologických reprezentací poměřovaly se sociálními procesy na poli politiky identit a s kulturně hybridními jevy. O kulturní hybriditě jako opozici ke kulturním esencialismům se také současně hovořilo v rámci postkoloniálních a kulturních studií (např. Bhabha 1994). Na jedné straně je hybridita oslavována jako způsob dosažení sociálního smíru, na straně druhé je poukazováno na opačné reakce, které se snaží o obranu oddělených kulturních identit, což oživuje problém rasismu, kulturního fundamentalismu a různých politik multikulturalismu. V tomto momentu nejde již o antropologickou teorii a řešení jejích vnitřních problémů, ale o obrácení pozornosti směrem na to, jak aktéři (individuální i kolektivní) produkují diference. Kultura nemůže být jednostranně nahlížena jako pouhá falešná intelektuální konstrukce, neboť je udržována a (re)produkována samotnými aktéry.

Úvahy o kulturní hybriditě a hře identit v sociálním prostoru provozované aktéry a politikou identit ukázaly meze antropologického postmodernismu. Epistemologická kritika, která reflektovala vztah mezi antropologickými reprezentacemi a mocí, se nemůže spokojit se snahou o očištění antropologického diskursu od reprodukcí nerovností a hegemonií prostřednictvím dialogických a polyvokálních způsobů reprezentace. Taková zobrazení by se sice pokoušela o omezení reprodukcí mocenských vztahů ve vlastním vědění, ale nedospěla by k postižení mocenských vztahů v sociálním prostoru na poli kulturního diskursu mimo disciplínu antropologie.

Z našeho přítomného okamžiku se zdá, že antropologický postmodernismus sehrál roli mizejícího prostředníka mezi antropologií studující exotického (primitivního) Jiného a antropologií současnosti. Sehrála roli prostředníka mezi ahistorickými strukturálními přístupy a historicky vědomými přístupy, které můžeme označit za kritický konstruktivismus. Tento konstruktivismus absorboval reflexe antropologického postmodernismu a rozvíjí uvědomění historického formování a situovanosti tvorby vědění. Vzrostlo vědomí o jeho sociálním utváření, institucionálních omezeních, rétorických a diskursivních praktikách, uvědomění si problému vědecké autority, stejně jako politických a ekonomických vlivů na podobu vědění. Postmoderní antropologie od poloviny 90. let ustupuje do pozadí pod vlivem zkoumání v oblasti politiky identit a transnacionalismů, které v mnohém na její

podněty navazují. Antropologie se nemůže uzavírat do nitra akademických polemik, aby se nestala nicotnou bouří ve sklenici vody, zatímco kolem zuří potopa. Je třeba využít její historicky utvořené a vyjednávané schopnosti reflexe a jejího kritického potenciálu ke zkoumání a interpretace dilemat současného globalizovaného světa, tedy i k jejímu veřejnému uplatnění.

Literatura

ABU-LUGHOD, L. 1991. „Writing Against Culture," in *Recapturing Anthropology: Working in the Prezent,* Ed. R. G. Fox. Santa Fe: School of American Research Press.

ASAD, T. 1973. „Introduction," in *Anthropology and Colonial Encounter*, Ed. T. Asad. London: Ithaca Press.

ASAD, T. Ed. 1973. *Anthropology and Colonial Encounter*, London: Ithaca Press.

BEHAR, R. AND B. GORDON 1995. *Women Writing Culture.* Berkeley: University of California Press.

BHABHA, H. 1994. *Location of Culture*. New York: Routledge.

BOURDIEU, P. 1990. *Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

CLIFFORD, J. 1988. *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*. Harvard.

CLIFFORD, J. a G. E. MARCUS. Eds. 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

CRAPANZANO, V. 1980. *Tuhami: Portrait of a Moroccan.* Chicago: University of Chicago Press.

DERRIDA, J. 1999. *Gramatológia.* Bratislava: Archa.

DUMONT, J. P. 1978. *The Headman and I.* Austin: University of Texas Press.

FABIAN, J. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object.* New York: Columbia Univesity Press.

FISCHER, M. J. 1997. „Postmodern, postmodernism," in *Dictionary of Antropology,* Ed. T. Barfield. Oxford: Blackwell Publishing.

FOUCAULT, M. 2007. *Slova a věci.* Brno: Computer Press, a.s.

FOX, R. G. Editor. 1991. *Recapturing Anthropology: Working in the Present.* Santa Fe: School of American Research Press.

GUPTA, A. a J. FERGUSON. 1992. Beyond „Culture": Space, Idenity, and the Politics of Diference. *Cultural Anthropology* 7 (1):6–23.

HYMES, D. ed 1974. *Reinventing Anthropology.* New York: Vintage.

MARCUS, G. E. AND M. J. FISCHER 1986. *Anthropology as Cultural Critique: an Experimental Moment in the Human Sciences.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

MARCUS, G. E. AND D. CUSHMAN 1982. Ethnography as a Text. *Annual Review of Anthropology* 11:25–69.

MARCUS, G. E. 1995. Ethnography in/of the world systém: The emergence of multi-sited enthnography. *Annual Review of Anthropology* 24:95-117.

RABINOW, P. 2007. „Preface," in *Reflections on Fieldwork in Morocco–30th anniversary edition,* pp. 11-28. P. Rabinow. Berekeley: University of California Press.

RABINOW, P. 1986. „Representations are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Antropology," in *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography,* Eds. J. Clifford a G. E. Marcus. Berkeley: University of California Press.

SAID, E. W. 2008. *Orientalismus: západní koncepce orientu.* Praha: Paseka.

SCHOLTE, B. 1974. „Toward a Reflexive and Critical Antropology," in *Reinventing Antropology,* Ed. D. Hymes. New York: Vintage.

STOCKING, G. W. Ed. 1983. Ob*servers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork. (History of Anthropology: vol. 1*). Madison, Wisconsin: The Univesity of Wisconsin Press.

STRATHERN, M. 1987. An Awkward Relationship: The Case of Feminism and Anthropology. *Signs* 12(2):276–292.
WHITE, H. 1973. *Metahistory.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

BIBLIOGRAFICKÝ PŘEHLED PŘEKLADOVÉ (ODBORNÉ) CIGANOLOGICKÉ LITERATURY VYDANÉ ČR A SR PO ROCE 1989

BIBLIOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE TRANSLATED (SPECIALIZED) GYPSIOLOGICAL LITERATURE PUBLISHED IN THE CZECH AND SLOVAK REPUBLIC AFTER 1989

PhDr. Marek JAKOUBEK, Ph.D.
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

***Abstract**: The overview is organized in four sections: 1) translated monographs; 2) translated essays (i.e. articles published in journals and texts published in anthologies); 3) chapters in translated books; 4) original, not yet published texts, translated to Czech. Wherever the data was accessible, the information about the translator and the original bibliographical information are attached. In case of monographs, the information about the published Czech and Slovak reviews is supplemented. At the outset of each section, the statistical overview of the items involved regarding the total number and languages from which the translations were made is offered. All items are structured chronologically.*
***Keywords**: gypsiological literature, gypsiology*

Od roku 1989 se v bývalých zemích Československa začaly – v mnohem hojnější míře než jak tomu bylo do té doby – objevovat překlady publikací a statí zahraničních ciganologů. Po devatenácti letech publikační a překladatelské svobody se v dané oblasti nashromáždil již poměrně značný soubor přeložených textů, přičemž cílem předložené studie je danou kolekci zmapovat. Jak již samotný název napovídá, je cílem následujícího výčtu jednotlivých překladových položek poskytnout čtenáři co možná nejúplnější přehled v dosud zveřejněných českých a slovenských překladech (odborné) zahraniční ciganologické literatury. Ačkoli by se dnes, kdy se všichni badatelé a většina studentů mohou vykázat kompetencí obvykle hned v několika cizích jazycích, mohla taková práce zdát samoúčelnou, není tomu tak. Ciganologie je u nás oborem mladým. Třebaže již před rokem 1989 docházelo na daném poli k významným událostem, jakož i pokroku, ciganologie jako vědecký diskurz hodný tohoto jména se u nás objevuje teprve v porevolučním období. Jedním z předpokladů existence vědeckého diskurzu je jeho terminologie, pojmový aparát, přičemž u etablujících se diskurzů je samozřejmou snahou odpovídající terminologii vybudovat. Situace české a slovenské ciganologie je přitom v daném ohledu specifická, neboť díky předrevolučnímu režimu byl rozvoj tohoto oboru u nás potlačen a kontakty s děním v západním světě oslabeny, čímž došlo k tomu, že ačkoli ciganologie jako taková šla mílovými kroky kupředu, její česká a slovenská podoba se více méně teprve konstituují. Na druhé straně – první úspěchy jsme již oslavili sdostatek dávno na to, aby mělo smysl ohlédnout se zpět za vykonanou prací. Právě v této situaci pak, máme za to, nachází předložený *bibliografický přehled* překladové ciganologické literatury jednu ze svých rolí – usnadnit orientaci v doposud vykonané práci tak, aby v případě potřeby mohl každý zájemce snadno zjistit, může-li při své práci vycházet z již dosažených pozic, tj. existuje –li v kolekci překladové literatury studie se

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

zaměřením, odpovídajícím jeho zájmu a tedy obsahující i odpovídající terminologii. Současně by náš *přehled* mohl (měl) sloužit i k eliminaci zbytečných a ve svém důsledku zavádějících a matoucích terminologických dublet, tedy odlišných překladových variant týchž pojmů.

Kromě uvedené úlohy související s budováním terminologicko-konpcetuálního zázemí české a slovenské ciganologie, může *přehled* samozřejmě sloužit i v řadě dalších ohledů. Pomineme-li jeho hodnotu prostě informativní, umožní *přehled* zajímavý pohled do skladby souboru u nás publikovaných překladů zahraničních cioganologických prací. Jako jistý první krok v tomto směru jsou v záhlaví jednotlivých sekcí uvedeny základní statisticko-tematické údaje uvádějící celkový počet položek v daném oddílu a jejich výčet podle původních jazyků. Celý soubor je pak rozřazen do svou základních sekcí podle země, kde byl odpovídající příspěvek publikován, přičemž v rámci těchto bloků je *přehled* dále členěn na oddíly 1) *Monografie*, 2) *Studie* (tj. stati v časopisech a antologiích), 3) *Kapitoly v knihách* a 4) *Původní texty* (tj. stati zahraničních autorů, které byly určeny primárně pro české, resp. slovenské čtenáře a tedy byly publikovány v českém, resp. slovenském překladu dříve než v jiném jazyce). V daném ohledu se však jedná skutečně jen o náznak možného zpracování celé kolekce.

Způsob výběru jednotlivých položek a jejich zpracování

Do *přehledu* byly zařazeny odborné publikace či jejich části a studie, které mají *explicitní* vztah k ciganologickým zkoumáním. Do souboru tedy nebyly zařazeny texty, které se ciganologických bádání potenciálně dotýkat mohou, nicméně tak explicitně nečiní (např. studie týkající se problematiky menšinových populací, otázky menšinových jazyků apod.). Hledisko odbornosti pak vyřazovalo texty, které se – ač by tematicky do souboru náležely – svým charakterem a zaměřením nacházejí mimo vymezené pole (a tedy také mimo oblast ciganologie coby vědeckého diskurzu).

Co se týče samotných jednotlivých položek *přehledu*, snažili jsme se vždy o uvedení co nejkomplexnějších údajů. Kromě standardních bibliografických údajů českého vydání odpovídající položky jsme pak usilovali především o uvedení bibliografických údajů originálu. Protože však některé publikované studie některé informace neuvádějí (častým nešvarem je v tomto ohledu právě absence plného, resp. standardního bibliografického údaje originálního textu), zůstává v odpovídajících případech teze o komplexnosti pouze nenaplněným ideálem. V tomto ohledu je tedy třeba *přehled* považovat za dílo nehotové, na jehož finalizaci se ovšem usilovně pracuje. Kromě již uvedeného jsme všude, kde jsme disponovali odpovídající informací, uváděli též odkaz na recenzi, resp. recenze, které se k té které položce vztahují.

Vize do budoucna

V současné době jsou ke všem položkám *přehledu* vypracovávány krátké anotace s cílem, aby se v co nejkratším čase *přehled* stal přehledem anotovaným; k finální verzi anotovaného přehledu by pak měly být připojena ještě i krátká resumé publikovaných recenzí odpovídajících děl. Kromě těchto aktivit budou samozřejmě průběžně doplňovány všecky odkazy na doposud ještě nezařazené texty[1].

[1] Za jakékoli tipy budeme velice vděčni; odpovídající informace prosím zasílejte na jakoubek@ksa.zcu.cz

ČESKÁ REPUBLIKA

MONOGRAFIE

STATISTICKÝ PŘEHLED
Počet: 7
Z toho přeložených
Z angličtiny 6
Ze španělštiny 1

1998

■ FRASER Argus (1998) *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 380 stran (z angličtiny přeložila Marta Miklušáková)
■ [Orig.: Fraser, Angus (1995) *The Gypsies*. Blackwell Publishers. Oxford]

Recenze dané publikace

♦ Fónadová, Laura – Angus Fraser: Cikáni (recenze). *Sociologický časopis*, Praha, Sociologický ústav AV ČR, 1999, vol. 35, no. 3, s. 367-370.

♦ Kanda, Roman – Příběh Kočovníků (Angus Fraser: Cikáni – recenze), *Aluze* 1 / 1999
http://www.aluze.cz/1999_01/fraser.php

■ FONSECOVÁ, Isabel (1998) *Pohřbi mě vestoje. Cikáni a jejich pouť*, Brno: Nakladatelství Slovart, 260 stran, z angličtiny přeložili M. Mareš a I. Pekárková
■ [Orig.: Fonseca, Isabel (1996) *Bury me standing: The Gypsies and their Journey*, New York, Knopf, 322 stran]

Recenze dané publikace

♦ Miklušáková Marta – Fonsecová, I.: *Pohřbi mě vestoje (recenze), Amaro gendalos*
http://romove.radio.cz/cz/clanek/18562

1999

■ GOMÉS ALFARO, Antonio (1999) Velký proticikánský zátah : Španělsko: všeobecné uvěznění Cikánů v roce 1749, Olomouc: Universita Palackého, 142 stran, ze španělštiny přeložil Jiří Černý
■ [Orig.: Gómez Alfaro, Antonio (1993) *La gran redada de gitanos: España, prisión general de gitanos en 1749*, Madrid: Ed. Presencia gitana]

2000

■ KENRICK, Donald – PUXON, Grattan (2000), *Cikáni pod hákovým křížem*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 180 stran, z angličtiny přeložil Ruben Pellar
■ [Orig.: Kenrick, D. , Puxon G. (1995) *Gypsies under the Swastika*. Herfordshire: University of Hertfordshire Press]

2001

■ HANCOCK, Ian (2001) *Země utrpení. Dějiny otroctví a pronásledování Romů*, Praha: Signeta, 195 stran, z angličtiny přeložily Karolína Ryvolová a Helena Sadílková
■ [Orig.: HANCOCK, IAN (1987) *The Pariah Syndrome. An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Ann Arbor.]

2003

■ KENRICK, Donald (2003) *Cikáni na cestě z Indie do Evropy*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 80 stran, z angličtiny přeložila Helena Berková
■ [Orig.: Kenrick, Donald (1993) *Gypsies: from India to Mediterranian*, The Interface Collection. Toulouse: CRDP]

2005

■ STEWART, Michael, 2005, *Čas Cikánů*, Barrister a Principal ve spolupráci s Univerzitou Palackého v Olomouci, Brno, 280 stran, z angličtiny přeložila Silvie Prudká
■ [Orig.: Michael Stewart (1997) *The Time of the Gypsies*. Boulder, Colo.: Westview Press, 302 stran]

Recenze dané publikace

♦ Jakoubek, M. – Kniha o nikom a pro nikoho. (Michael Stewart – *Čas Cikánů*, Brno: Barrister & Principal, Univerzita Palackého v Olomouci; překlad: Silvie Prudká), *A2 kulturní týdeník* 16/2006, 19. 4. 2006, str. 19

♦ Jakoubek, M. – Michael Stewart: *Čas Cikánů*, Brno: Barrister & Principal, Univerzita Palackého v Olomouci, *Český lid* 94, 1/2007, str. 102-104

♦ Abu Ghosh, Yasar, 2008, Michael Stewart: *Čas Cikánů* (recenze), *Sociologický časopis* 2/2008, str. 441-444

* * *

STUDIE

STATISTICKÝ PŘEHLED
Počet: 51
Z toho přeložených
Z angličtiny 31
Ze němčiny 9
Z francouzštiny 3
Z italštiny 1
Z novořečtiny 1
Z polštiny 3
Z bulharštiny 1
Jazyk neuveden 2

1994

■ ERICH, Renata M. (1994) Úděl menšin ...?, *Romano džaniben* 1/1994, str. (z němčiny přeložila Lucie Široká)

■ HALWACHS, Dieter W. (1994) Romové v Burgenlandu / Zachová se jejich jazyk?, *Romano džaniben* 1/1994, str. (z němčiny přeložila Lucie Široká)

■ BARTOSZ, Adam (1994) Násilné usazování Romů v Polsku, *Romano džaniben* 4/1994, str. (z polštiny přel. Eva Magalová)

1995

■ BOLLAG, Burton (1995) Americké hnutí za občanská práva a boj Romů v České republice, *Romano džaniben* 4/1995, str. 5-8 (z angličtiny přeložili M. Miklušáková a M. Kocman)

■ KARPATIOVÁ, Mirella (1995) História Rómov v Taliansku , *Romano džaniben* 4/1995, str. 62-69 (z italštiny přeložila Edita Žlnayová)

1996

■ LUNDGREN, Gunilla (1996) "Cikánský baron" Arthur Theslef , *Romano džaniben* 3/1996, str. 39-45 (přeložila A. Červeňáková)

1998

■ SOULIS, George C. (1998) Cikáni v Byzantské říši a na Balkáně v pozdním středověku, in Hübschmannová, Milena (ed.) *Romové v Byzanci (?),* Praha: Indologický ústav FF UK, str. 9-32, z angličtiny přeložili Radovan Síbrt a Karolína Rybolovu (překlad latinských a řeckých textů: J. Keprtová, V. Konzal)
■ [Orig. Soulis, George, C. (1961) The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages, in. *DOP 15*, str. 143-165]

■ ROCHOWOVÁ, Ilse & Matschke, Klaus-Peter (1998) Nově o Cikánech v Byzantské říši na přelomu 13. a 14. století, in: Hübschmannová, Milena (ed.) *Romové v Byzanci (?),* Indologický ústav FF UK, Praha 1998, str. 48-56, z němčiny přeložil Jakub Křečík (překlad latinských a řeckých textů: J. Keprtová, V. Konzal)
■ [Orig. Rochow Ilse & Matschke, Klaus-Peter (1991) Neues zu den Zigeuner im Byzantischen Reich um die Wende vom 13. zum 14 Jahrhundert, in: *JŐB 41,* Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaftten, Wien, str. 241-254]

■ ROCHOWOVÁ, Ilse (1998) Hereze athinganů v 8. a 9. století a otázka jejich dalšího osudu, in Hübschmannová, Milena (ed.) *Romové v Byzanci (?),* Praha: Indologický ústav FF UK, str. 33-45, z němčiny přeložil Jakub Křečík (překlad latinských a řeckých textů: J. Keprtová, V. Konzal)
■ [Orig. Rochow Ilse (1983) Die Härasie der Athinganer im 8. und 9. Jahrhundert und die Frage ihres Fortlebens, in: Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz, Akad. Verlag, Berlin, str. 163-178]

■ POSTOLE, Angele (1998) Saintes-Maries-de-la-Mer (Francie) / Kolébka romského křesťanství, nebo usurpace provensálské pouti?, *Romano džaniben* 1-2/1998, str. 50-62 (z francouzštiny přeložila H. Sadílková)

1999

■ ZENGINIS, Efstratios Ch. (1999) Muslimští Romové v Thrákii, *Romano džaniben* 1-2/1999, str. 43-51 (z novořečtiny přeložili Nicole a Simone Sumeli)

■ KENRICK, Donald (1999) Stručná historie časopisu "The Journal of the Gypsy Lore Socie *Romano džaniben* 3-4/1999, str. 9- 13 (překladatel z angličtiny neuveden)

■ MATRAS, Yaron (1999) Rüdigerův příspěvek k objasnění původu romštiny, *Romano džaniben* 3–4/1999, str. 80- 102 (překladatel z angličtiny neuveden)

2000

■ BARANY, Zoltan (2000) Romové v době císařství, *Romano džaniben* 3/2000, str. 5-16 (z angličtiny přeložila Helena Sadílková)

2001

■ FENNESZOVÁ-JUHASZOVÁ, Christiane (2001) Čhorvaleja, but phiresa... / Vousáči, pořád se touláš... / (Portrét prof. Mozese F. Heinschinka), *Romano džaniben* 1-2/2001, str. (z němčiny přeložil Jakub Křečík)

■ FENNESZOVÁ-JUHASZOVÁ, Christiane (2001) Zvukové dokumenty o romské kultuře ve vídeňském fonografickém archivu, *Romano džaniben* 1-2/2001, str. (z němčiny přeložil Radovan Síbrt)

■ HEINSCHINK, Mozes F. (2001) Zpráva o situaci Romů v Kosovu / (Report on the investigation of the situation of Roma, Ashkaliye and Egyptians in Kosovo), *Romano džaniben* 1-2/2001, str. (z němčiny přeložil Peter Wagner)

■ HANCOCK, Ian (2001) K upřesnění doby odchodu mluvčích protoromštiny z Indie, *Romano džaniben* 3-4/2001 (z angličtiny přeložila Karolína Ryvolová)

2002

■ BRANDNEROVÁ, Meret (2002) Děti silnice, *Romano džaniben* 3-4/2001, str. (překlad redakce Romano džaniben)

2003

■ OKELY, Judith (2003) Některé politické důsledky teorií o romské etnicitě, *Sociální studia 10: Otázky sociální inkluze romské komunity*, Brno: Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, 2003, str. 131-148, (z angličtiny přeložila Monika Metyková)
■ [Orig. Judith Okely: "Some political consequences of theories of Gypsy identity: the place of the intellectual" In Allison James et al. (eds.) *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology.* London: Routledge, 1997, str. 224-243]

■ GLASSMANOVÁ, Gaby (2003) Židovské a romské dědictví (několik srovnání), *Romano džaniben* jevend 2002, str. (z angličtiny přeložila Alena Smutná)

■ KALININ, Valdemar (2003) Přehled romské poezie a literatury v bývalém SSSR, zemích SNS a v Pobaltí, *Romano džaniben* jevend 2002, str. (překlad redakce Romano džaniben)

■ BARTOSZ, Adam (2003) Papusza (Bronislava Wajs – cca 1908 – 1987) *Romano džaniben* ňilaj/2004, str. (překladatel neuveden)

2004

■ KOVATS, Martin (2004) Politika romské identity: mezi nacionalismem a chudobou, in: Jakoubek, M. & Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň 2004, str. 72-100; (z angličtiny přeložili Marek Jakoubek, Lenka Budilová a Andrea Laciaková)
■ [Orig.: Martin Kovats - The politics of Roma identity: between nationalism and destitution, *Open Democracy (free thinking for the world)*, 30. 7. 2003]

STRECK, Bernhard (2004) Cizinci v povodí Nilu? Cikánské skupiny v Súdánu, *Bulletin Muzea romské kultury* 13/2004, str. 66-76

2006

■ KOVATS, Martin (2006) Problematika intelektuální a politické zodpovědnosti ve vztahu k rodícím se evropským politickým strategiím zaměřeným na Romy, in: Hirt, T. & Jakoubek, M. (eds.) – *„Romové“ v osidlech sociálního vyloučení*; Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2006, str. 181-188; (z angličtiny přeložili Marek Jakoubek, Lenka Budilová, Andrea Řezníčková)
■ [Orig.: Paper given at the Romani Studies Seminar, University of Greenwich (11 January 2001) // Kovats, M.- Problems of Intellectual and Political Accountability in Respect of Emerging European Roma Policy, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe 1/2001*]

■ BARTOSZ, Adam (2006) Jerzy Ficowski - Sownakuno (1924-2006), *Romano džaniben* jevend/2006, (z polštiny přeložil Zdeněk Kratochvíl)

■ FILHOL, Emmanuel (2006) Dopisy Romů internovaných ve Francii během dvou světových válek, *Romano džaniben* jevend/2006, (z francouzštiny přeložila Kateřina Urbanová)

2007

■ SAN ROMÁN Teresa (2007) Příbuzenství, manželství, právo a vůdcovství ve dvou cikánských městských lokalitách ve Španělsku, in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 97-112, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. - Teresa San Román, 1975, Kinship, Marriage, Law and Leadership in Two Urban Gypsy Settlements in Spain, In: Rehfisch, F. /ed./, *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, str. 169-199]

■ OKELY, Judith (2007) Manželství, rodina a příbuzenské skupiny, in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek (eds.) – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 75-92, (z angličtiny přeložila Marie Fousková)

■ [Orig. Okely, J. (1975). The Family, Marriage and Kinship Groups. In Adams, Barbara, Judith Okely, David Morgan & David Smith, *Gypsies and Government Policy in England*. London: Heinemann Educational Books, Ltd., 55-88]

■ MARUŠIAKOVÁ Elena (2007) Cigánská skupina a vývoj cigánského etnika in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 133-140, (z bulharštiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. - Marušiakova, E. /1999/. Ciganskata grupa i razvitieto na ciganskija etnos. In: *Seminar: Aspekti na etnokulturnata situacija v Balgarija i na Balkanite*, 21-23 Fevruari 1992, Sofie. Sestavil: Valerij Rusanov, redaktor: Liljana Aleksandrova. Centar na izsledvane na demokracijata, Fondacija „Fridrich Nauman"; str. 72-85]

■ ČERENKOV, Lev & LAEDERICH Stéphane (2007) Sociální struktury v rromských skupinách in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 141-159 (z angličtiny přeložili Marie Fousková a Marek Jakoubek)
■ [Orig. - Tcherenkov, Lev & Laederich, Stéphane. /2004/. *The Rroma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γύφτοι, Tsiganes, Ţigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc. Vol. I. – History, Language, and Groups*. Basel: Schwabe Verlag, 311-343]

■ COHN, Werner (2007) Příbuzenská terminologie a cena za nevěstu, in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 193-198, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. – Cohn, Werner (1973). *The Gypsies*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading, Massachusetts (kap. 6 „*Kinship Terminology and the Bride-Price*", str. 47-52; kap. 7 „*Inbreeding and the Bride-Price*", str. 53-60)]

■ GAY Y BLASCO, Paloma (2007) Cikánské/romské diaspory. Komparativní perspektiva, in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 161-172 (z angličtiny přeložila Lenka Budilová)
■ [Orig. - Gay y Blasco, Paloma 2002. Gypsy/Roma Diasporas. A comparative perspective, *Social Anthropology*, 10, 2, str. 173-188]

■ MARTIN, Elisa & GAMELLA, Juan F. (2007) Sňatkové vzorce a etnická diferenciace: případ španělských Cikánů (1870-2000), in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 173-191 (z angličtiny přeložila Lenka Budilová)
■ [Orig. – Martin, Elisa & Gamella, Juan F. 2005. Marriage practices and ethnic differentiation: The case of Spanish Gypsies (1870-2000), *The History of the Family*, 10, str. 45-63]

■ WILLIAMS Patrick (2007) Cikánské manželství, paruimos a cena za nevěstu in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek (eds.) – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, str. 199-205, (z francouzštiny přeložila Martina Hurdová)
■ [Orig. – Williams, Patrick. (1984). *Mariage tsigane. Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris*. Paris : L´Harmattan/Selaf, 284-295]

■ SPECK, Paul (2007) Domnělá hereze athinganů, *Romano džaniben* ňilaj/2007, str. 27-44 (z němčiny přeložili Milada Závodská a Peter Wagner)

■ KRÁSA, Daniel (2007) Bandžárové – kočovný indický kmen, jedni z možných příbuzných evropských Romů, *Romano džaniben* ňilaj/2007, str. 59-65 (z angličtiny /zkráceně/ přeložila Kristýna Frydrýšková)

2008

■ GAY Y BLASCO, Paloma (2008) „Neznáme svůj původ“: Jak Cikáni z Jarany zacházejí s minulostí, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 73-103
(z angličtiny přeložila Lenka Budilová)
■ [Orig. – Gay Y Blasco, Paloma. 2001. ´We Don't Know our Descent´: How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 7, No. 4, 631-647]

■ WILLIAMS, Patrick (2008) Neviditelnost pařížských Kalderašů: Vybrané aspekty ekonomických aktivit a sídelních vzorců kalderašských Romů z pařížských předměstí, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 259-303
(z angličtiny přeložila Lenka Budilová)
■ [Orig. – Williams, Patrick 1982. The Invisibility of the Kalderash of Paris: Some Aspects of the Economic Activity and Settlement Patterns of the Kalderash Rom of the Paris Suburbs. *Urban Anthropology* 11 (1982), no. 3-4, 315-346]

■ SILVERMAN, Carol (2008) Vyjednávání „cikánství“. Situační strategie, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 25-47, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. – Silverman, Carol: Negotiating „Gypsiness“. Strategy in Context, *The Journal of American Folklore*, Vol. 101, No. 401 (Jul. – Sep., 1988), 261 – 275]

■ WILLEMS, Wim (2008) Smrtelná past etnicity: Historie studia Cikánů, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 48-72, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. – Willems, Wim – Ethnicity as a Death trap: The History of Gypsy Studies, in: Lucassen, Leo & Willems, Wim & Cottar, Annemarie – *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*, Netherlands: Palgrave, 1998, str. 17-34]

■ OKELY, Judith – Některé politické důsledky teorií o cikánské etnicitě: role intelektuála, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 104-133 (z angličtiny přeložili Marek Jakoubek a Monika Metyková)

■ [Orig. Judith Okely: "Some political consequences of theories of Gypsy identity: the place of the intellectual" In Allison James et al. (eds.) *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology.* London: Routledge, 1997, str. 224-243]

■ COHN, Werner (2008) - Mýtus cikánského národnostního hnutí, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 134-143, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. Cohn, Werner – The Myth of Gypsy Nationalism, *Nationalities Papers*, vol. XXI, no. 2, podzim 1993, str. 281-286]

■ POGÁNY, István (2008) Přijímání ustavující se národní identity: Romové střední a východní Evropy, in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 165-186, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. Istvan Pogany: Accommodating an Emergent National Identity: The Roma of Central and Eastern Europe, *International Journal on Minority and Group Rights* 6: 149-167, 1999]

■ KOVATS, Martin. – Politika romské identity: mezi nacionalismem a chudobou, in: Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 187-198; (z angličtiny přeložili Marek Jakoubek a Lenka Budilová)
■ [Orig.: Martin Kovats - The politics of Roma identity: between nationalism and destitution, *Open Democracy (free thinking for the world)*, 30. 7. 2003]

■ SALO, Matt. T. (2008) Cikánská etnicita: Důsledky nativních kategorií a vztahů pro etnickou klasifikaci, in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 206-240, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig.: Matt. T. Salo – Gypsy Ethnicity: Implications of Native Categories and Interactions for Ethnic Classification, *Ethnicity* 6, 1979, str. 73-96]

■ MIRGA Andrzej (2008) Kategorie „romanipen" a etnické hranice Cikánů, in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 241-258, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig.: Mirga, A. – The category of „romanipen" and the ethnic boundaries of Gypsies, *Ethnologia Polonica*, vol. 13:1987, str. 243-255]

■ LAUWAGIE, Beverly Nagel (2008) Etnické hranice v moderních státech: Revize Romano Lavo-Lil, in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 304-343, (z angličtiny přeložil Tomáš Kusák)
■ [Orig.: Lauwagie, Beverly, Nagel. 1979. "Ethnic Boundaries in Modern States: Romano Lavo-Lil Revisited." *The American Journal of Sociology* 85 (září): 310-337]

■ GMELCH Sharon Bohn (2008) Skupiny, které nechtějí být začleněny: Cikáni a jiné řemeslnické, obchodnické a zábavu poskytující menšiny, in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 344-380, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig.: Gmelch, Sharon Bohn. 1986. Groups that Don't Want In: Gypsies and Other Artisan, Trader, and Entertainer Minorities, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 15, 1986 (1986), str. 307–330]

■ VAN BAAR, Huub (2008) Cesta z amnézie? Evropeizace a uznání romské minulosti a přítomnosti, *Biograf* 45/2008, str. 59-78, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)
■ [Orig. – van Baar, Huub (2008) 'The Way Out of Amnesia?', *Third Text*, 22:3, 373 — 385]

* * *

KAPITOLY V KNIHÁCH

STATISTICKÝ PŘEHLED
Počet: 1
Z toho přeložených
Z angličtiněmčiny 1

2003

■ RHEINHEIMER, Martin (2003) kapitola „Cikáni“ (str. 131-159), in: Rheinheimer, Martin -*Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*, Praha: Vyšehrad, 192 stran, z němčiny přeložil Vladimír Marek
■ [Orig. – Rheinheimer, Martin (2000) *Arme, Bettler, und Vaganten: Überleben in der Not 1450–1850*. (Europeäische Geschichte.) Frankfurt: Fischer Taschenbuch. 252 stran]

* * *

PŮVODNÍ TEXTY

STATISTICKÝ PŘEHLED
Počet: 4

1998

■ ROCHOWOVÁ, Ilse (1998) Ilse Rochowová o svém pojednání po 15 letech (ke studii „Hereze athinganů v 8. a 9. století a otázka jejich dalšího osudu, in Hübschmannová, Milena /ed./ *Romové v Byzanci /?/*, Praha: Indologický ústav FF UK, str. 46-47.

2007

■ OKELY, Judith (2007) Předmluva autorky po 32 letech (ke studii „Manželství, rodina a příbuzenské skupiny“), in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek (eds.) – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 69-73, (z angličtiny přeložila Marie Fousková)

■ SAN ROMÁN Teresa (2007) Předmluva autorky po 31 letech (ke studii „Příbuzenství, manželství, právo a vůdcovství ve dvou cikánských městských lokalitách ve Španělsku“), in: Budilová, Lenka & Jakoubek, Marek /eds./ – *Cikánská rodina a příbuzenství*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové / Dryada, 2007, str. 93-95, (přeložili Marek Jakoubek a Lenka Budilová)

2008

■ SALO, Matt. T. (2008) Aktualizace stati o etnicitě Cikánů a Travelerů z roku 1979 (tj. studie „Cikánská etnicita: Důsledky nativních kategorií a vztahů pro etnickou klasifikaci“), in Jakoubek, Marek (ed.), *Cikáni a etnicita*, Praha/Kroměříž: Triton, str. 199-205, (z angličtiny přeložil Marek Jakoubek)

SLOVENSKO

MONOGRAFIE

STATISTICKÝ PŘEHLED
Počet: 4
Z toho přeložených
Z angličtiny 3
Z polštiny 1

1995

■ LIÉGOIS Jean-Pierre, 1995 (druhé vydání 1997), *Rómovia, Cigáni, Kočovníci*, Bratislava: Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy, Academia Istropolitana, 270 stran, přeložila Jaroslava Glutová
■ [Orig.: Liégeois, Jean-Pierre (1994) *Roma, Tsiganes, Voyageurs*. Strasbourg: Conseil de ľEurope, 315 stran]

■ FONSECOVÁ, Isabel (1995) *Pochovajte ma postojačky. Rómovia a ich cesty*, Nakladatelství Slovart, 296 stran, přeložila Martina Mazurová
■ [Orig.: Fonseca, Isabel (1996) *Bury me standing: The Gypsies and their Journey*, New York, Knopf, 322 stran]

Recenze dané publikace

♦ Šebesta, Michal (2001) Fonsecová, Isabel: Pochovajte ma postojačky, Rómovia a ich cesty cesty (recenze)Sociológia/Slovak Sociological Review, Volume 33, 2001, No. 5, str. 521-523

2004

■ BARTOSZ, Adam, 2004, *Neboj sa Cigána/Na dara Romestar*, Sobrance: Romani vodži, 250 stran, z polštiny přeložil Peter Horváth

■ [Orig.: Adam Bartosz (2004) *Nie bój sie Cygana / Na dara Romestar*, Fundacja Pogranicze, Sejny]

Recenze dané publikace

♦ Kumanová, Zuzana - A. Bartosz: Neboj sa Cigána - Na dara Romenstar, *Slovenský národopis* 04/2005, str. 463-464.

♦ Kristína Magdolenová - A. Bartosz: Neboj sa Cigána - Na dara Romenstar https://www.rnl.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=3359

2005

HANCOCK, Ian (2005) *My rómsky národ - Ame sam e Rromane džene*, Bratislava: Petrus, stran 258, z angličtiny přeložili Luben Urbánek (úvod - kap. 7), Evelína Mäsiarová (kap. 8-9) a Erika Godlová (kap. 10 – apendix)
■ [Orig.: Hancock Ian (2002) *We Are the Romani People*, Hatfield: University of Hertfordshire Press, 208stran]

RODINA, MANŽELSTVÍ A PŘÍBUZENSTVÍ U CIKÁNSKÝCH SKUPIN (LITERATURA, TEORETICKÉ PŘÍSTUPY, KLÍČOVÁ TÉMATA)

FAMILY, MARRIAGE AND KINSHIP IN ROMA/GYPSY GROUPS (LITERATURE, THEORETHICAL PERSPECTIVES, MAIN ISSUES)

Mgr. Lenka BUDILOVÁ
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Abstract: *The article deals with the topic of family, marriage and kinship in "Roma/Gypsy" groups in Europe and North America and offers an overall overview of the scholarly literature on this topic. The basic themes, theoretical concepts and perspectives in anthropological and sociological literature on "Roma/Gypsy" kinship, marriage and family are discussed in the text. The distinction is made between the Czech and Slovak academic writings (with the focus on individual scholars and topics developed in their texts) and the foreign literature (here the overview is mostly confined to works and texts published in English). The aim of the text is to provide to students the basic facts and summary of the texts published in this field and the most important topics (domestic units, character of kinship, marriage alliances, endogamy, brideprice, etc.) that have been discussed in the last several decades. Special attention is paid to the modern approaches discussing kinship and family in their connection to the concepts of locality, identity, ethnicity and gender.*

Keyworlds: *roma/gypsy groups, family, marriage, kinship*

Cílem tohoto textu bude podat základní přehled o provedených výzkumech, dostupné odborné literatuře, teoretických konceptualizacích a přístupech, stejně jako o jednotlivých tématech objevujících se v rámci studia rodiny, manželství a příbuzenství u romských/cikánských skupin v ČR i v zahraničí. Zaměřím se nejdříve na produkci zahraniční, přičemž můj výčet bude nutně redukcionistický, a to jednak z důvodu velkého množství textů publikovaných na dané téma, jednak z důvodu jazykových. Čtenář zde tedy například nenalezne podrobnější zpracování textů, jejichž autory jsou například francouzský badatel Patrick Williams či italský antropolog Leonardo Piasere (u těchto autorů se opírám pouze o – jsou-li k dispozici - anglické překlady jejich děl). Záměrně při přehledu zahraničních publikací upřednostňuji literaturu z per autorů pocházejících ze západní Evropy či Severní Ameriky, a to z několika důvodů. Jednak jsou tyto texty obvykle teoreticky fundovanější a tedy českému čtenáři přínosnější jako inspirace či konceptuální základ, jednak je produkce východoevropská tak odlišná (zejména svým teoretickým zasazením), že by její zpracování vyžadovalo samostatnou studii.

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

Záměrně v celém textu používám podvojné označení romské/cikánské skupiny, a to hned z několika důvodů. Za prvé, autoři, jejichž textům se zde budu věnovat, používají pro označení skupin, o nichž píší, celou škálu různých termínů. Někteří hovoří o *Romech*, jiní používají termín *Cigáni*, další zase volí označení *Cikáni* (nemluvě o používání specifických etnonym jako jsou *Kalderaši*, *Calós* či *Tateři*). Tuto různorodost záměrně zachovávám, stejně jako veškeré distinkce v pojmosloví, které původní texty obsahují. Tato variabilita totiž, kromě jiného, vypovídá o nemožnosti směstnat všechny skupiny, které jsou z nejrůznějších (a často implicitně rasistických) důvodů považovány za členy jednoho homogenního společenství, do jedné společné škatulky. K této etnograficky často nesprávné a ve své podstatě esencialisticky-etnocentrické perspektivě přispívá také v dnešní České republice zavedená praxe politické korektnosti, kdy jsou skupiny, které spolu nemají a nechtějí mít nic společného, a které se *samy označují různými jmény*, zaškatulkovány jako Romové, to vše ve víře v dobrou věc. Řada autorů, zejména ze zemí západní Evropy a USA, totiž používají termín „Romové" (*Roma*) jako označení podskupiny širšího celku „Cikánů" (*Gypsies*), což je praxe u nás běžnému čtenáři spíše neznámá a z důvodů u nás zažité terminologie („Romové!) spíše matoucí. Z těchto důvodů – přidržení se odborného akademického diskurzu a úsilí o etnografickou adekvátnost – v textu nedodržuji politicky korektní termíny, ale držím se termínů odborných.

Zahraniční produkce

V roce 1888 byla ve Velké Británii založena společnost *Gypsy Lore Society*(od r.1989 je hlavní sídlo společnosti v USA), definovaná jako mezinárodní sdružení osob zajímajících se o studium Cikánů a Travellerů, které si klade za cíl podporu těchto skupin, šíření informací o nich a podporu vytváření pevnějších vztahů mezi jednotlivými vědci, kteří se zabývají různými aspekty těchto kultur. Jako cikánské a travellerské kultury označuje *Gypsy Lore Society* ta společenství, která jsou tradičně známa, nebo jejichž členové se sami označují jako Romové, Romaničelové, Calé, Sinti, Romungre, Irští Travelleři, Skotští Travelleři, atd. Tato společnost, sdružující odborníky z různých (většinou společenskovědních) disciplín kromě pořádání konferencí a dalších aktivit od roku svého založení vydává též časopis, *Journal of the Gypsy Lore Society*, od r. 2000 přejmenovaný na *Romani Studies*. Tento časopis byl od počátku designován jako odborný sociálně-vědní časopis zaměřený na problematiku výzkumu Cikánů a Travellerů a podobných peripatetických (kočovných) skupin ve světě. Pro vědce ze západní Evropy i Severní Ameriky se tento časopis stal na dlouhá léta základní platformou pro texty o romských/cikánských skupinách (a potažmo tedy také pro publikace věnované romské/cikánské rodině).

Mezi autory zabývající se problematikou příbuzenství, manželství a rodiny u rozličných cikánských/romských skupin, patřili většinou sociální vědci od sociálních antropologů, přes sociology a lingvisty až po historiky. Odborná produkce západoevropských a amerických autorů na toto téma tedy vždy do značné míry kopírovala současný vývoj teoretických schémat sociálních věd (zejména sociální a kulturní antropologie či sociologie). V tomto bodě se zahraniční produkce výrazně odlišuje od níže analyzované produkce česko-slovenské, která v důsledku své

dlouholeté izolace vychází z naprosto odlišných teoretických pozic. Zahraniční autoři přitom velmi často, resp. téměř vždy ve svých textech vycházejí z vlastních terénních výzkumů, což je další bod, v němž se česko-slovenské publikace výrazně odlišují. Na obecné rovině pak lze charakterizovat zájem západoevropských a amerických badatelů jako zájem o sociální strukturu, což při srovnání s etnograficky a folkloristicky laděnou literaturou českou a slovenskou opět vytváří zřejmý kontrast. Novější zahraniční texty pak jednoznačně reflektují moderní vývoj v antropologické teorii a v souladu s ním začínají na příbuzenství pohlížet jako na určitý idiom, systém významů a zaměřují se nejen na otázky genderu, ale také identity, paměti či přetrvávání etnické jedinečnosti a specifičnosti těchto skupin tváří v tvář nepřátelskému okolí.

Na obecné rovině vycházejí (téměř) všechny odborné texty západoevropské a americké provenience jednoznačně z antropologické definice příbuzenství, kdy je příbuzenství považováno nikoli za systém *biologických* či *genetických* vztahů, ale systém vztahů *sociálních*. Příbuzenství je tedy považováno za systém sociálních vztahů, které jsou definovány *odkazem* ke vztahům biologickým (resp. *konceptualizovány jakožto vztahy biologické, genetické*), pramenícím ze zákonitostí biologické reprodukce. V tomto ohledu opět vyvstává velký rozdíl mezi „tuzemskými" a „zahraničními" (západoevropskými a americkými) publikacemi, přičemž pro česko-slovenskou oblast je typická terminologická a konceptuální nevyhraněnost a (často) též nedostatek teoretického zakotvení.

Na následujících stránkách se zaměřím na jednotlivá témata, která se v zahraničních publikacích věnovaných problematice romské/cikánské rodiny a příbuzenství periodicky opakují a která tvoří pilíř zájmu sociálních vědců v této oblasti. V souvislosti se zaměřením na sociální organizaci se setkáváme zejména s problematikou charakteru příbuzenství, velikosti a typu příbuzenských skupin a s tím související problematikou descendence jako principu odvozování členství ve skupině, stejně jako s problematikou manželství a opakujících sňatkových aliancí.

Příbuzenství, descendence, charakter příbuzenské skupiny

Celá řada odborných textů věnovaných „romské/cikánské" rodině se zabývala otázkou descendence, tedy principu 1. odvozování příbuznosti u určité linii, 2. určování členství ve skupině. V prvním smyslu můžeme hovořit o dvou základních typech descendence – unilineární a bilaterální (kognatické). Unilineární descendence je odvozování příbuznosti pouze v jedné linii – mužské (patrilineární descendence) či ženské (matrinineární). V tomto případě se tedy příbuzenství odvozuje buď pouze v mateřské nebo pouze v otcovské linii. Hraje-li descendence roli též jako princip odvozování členství ve skupině, pak je z tohoto členství vždy vyloučena celá polovina potomků určitého jednotlivce (v patrilinii děti všech dcer, v matrilinii děti všech synů). Druhým, odlišným, konceptem je potom descendence bilaterální či kognatická, která bývá definována jako odvozování příbuznosti buď v ženské nebo v mužské linii, případně kombinací obou (je tedy nasnadě že zde končí relevance pojmu „linie"). Tyto koncepty bývají vykreslovány jako principy vzájemně výlučné, nicméně někteří autoři hovoří o tom, že je možné setkat se v jedné společnosti s relevancí obou zmíněných descendentních pravidel, aniž by se vzájemně vylučovala (srov. např. Goody 1983:222-239). Teorie *unilineární descendence* (též *lineage theory*), podle níž je sociální struktura tvořena korporovanými jednotkami

definovanými vztahem ke společnému předkovi, s exkluzivní členstvím a jasně vymezenými hranicemi, které přetrvávají v čase, dominovala antropologické teorii od 40. let 20. století. Tento koncept byl pak zhusta aplikován též na výzkum cikánských/romských skupin.

Jako jeden z prvních použil teorii unilineární descendence na Cikánům podobnou skupinu norský antropolog Fredrik Barth, proslulý spíše svými pozdějšími díly jako teoretik etnicity. Barth ve svém textu (Barth 1955, česky: Barth 2008) *Sociální organizace párijské skupiny v Norsku* analyzuje *Tatery*, Cikánům blízkou polo-usedlou párijskou skupinu žijící ve východním Norsku. Zdůrazňuje zde mimo jiné fakt, že *Tateři* připisují, coby kritériu členství ve skupině, význam nejen patrilineární ideologii, ale také bilaterálnímu příbuzenství a rovněž způsobu života. Sociální organizace taterských skupin je tedy velice flexibilní a hranice mezi *Tatery* a usedlou společností jsou do značné míry vzájemně prostupné. Barthův text se – uvážíme-li dobu jeho vzniku – v několika ohledech vymyká běžnému standardu. Obecně totiž u většiny publikací můžeme hovořit o jejich poplatnosti době a tehdy vládnoucím teoriím. Texty, které vznikly v období od 50. do 70. let 20. století, tak obvykle cikánským/romským skupinám přisuzují patrilineární charakter (což odpovídalo tehdy dominující teorii unilineární descendence), zatímco novější texty zhusta zdůrazňují bilaterální charakter cikánského příbuzenství. Barthův text však, ač naspán v 50. letech, tvoří pozoruhodnou výjimku – přestože označuje patrilinie za jediné přetrvávající sociální skupiny v taterské sociální organizaci, neobyčejně dobře dokládá též současný velký význam bilaterálního příbuzenství.

Mezi publikace, které se mimo jiné věnují též problematice charakteru příbuzenství, patří mimo jiné také společná monografie manželů Matta a Sheily Salo o kanadských *Kalderaších* z roku 1977 (Salo a Salo 1977). Manželé Saloovi patří mezi letité čelní představitele nejstarší mezinárodní vědecké ciganologické organizace *Gypsy Lore Society* (Matt Salo je současným prezidentem této organizace). V českém překladu máme v současné době k dispozici jednu kapitolu z této monografie, věnovanou právě sociální organizaci (Jakoubek a Budilová 2008). Manželé Saloovi v tomto textu analyzují mimo jiné charakter příbuzenství, systém uzavírání sňatků a příbuzenskou terminologii Romů ze skupiny *Kalderašů*, žijících ve východní části Kanady, u nichž prováděli svůj terénní výzkum. Teoretická báze, z níž tento text vychází, plně odpovídá v antropologickém diskurzu tehdy (stále ještě) převládající „*lineage theory*". *Kalderaši* jsou popisováni jako společenství patrilineární (též patrilokální a patrifokální), autoři používají termíny jako je *minimální rod* a *klan* (a dále též *rozšířená rodina* či *domácnost*), dávají však zároveň také prostor *emic* termínům svých informátorů (*vitsa*, *familia*, *tsera*). Přes veškerou pozdější a současnou (a v mnohém jistě oprávněnou) kritiku *lineage theory* jako konceptu zjednodušujícího a neberoucího v potaz například všudypřítomnost bilaterálního příbuzenství však zůstává otázkou, zda by tato teorie neodpovídala analýze sociální organizace *kanadských Kalderašů* nejlépe i dnes. Pro českého čtenáře je možná překvapující skutečnost, že *Kalderaši* jsou zde klasifikováni jako *Romové*, přičemž *Romové* jsou charakterizováni jako specifická podskupina *Cikánů*. Čtenář tak má možnost seznámit se s analýzou vztahů mezi různými skupinami *Romů* v Kanadě (v tomto případě mezi *Kalderaši*, *Mačvaji* a *Lovary*) a se vztahy mezi *Romy* a jinými, *ne-romskými Cikány*. Přestože *Kalderaši* nejsou zdaleka jedinou cikánskou skupinou žijící v Severní Americe, zaměřuje se naprostá většina

autorů po celá desetiletí právě na jejich výzkum, pročež někteří autoři označují sociálně-vědní výzkum *Cikánů* v Severní Americe ironicky jako „kalderašocentrický“ (Acton 1978). Ať již tak či onak, jsou manželé Saloovi klasickými představiteli této tendence.

Problematikou descendentních skupin a příbuzenské organizace u polských peripatetických Romů/Cikánů se zabývá také původem polský antropolog Marek Kaminski (Kaminski 1987; česky 2008). Marek Kaminski se ve svém textu, který vychází z jeho disertační práce a dlouhodobých výzkumů v Polsku, zabývá jednotlivými úrovněmi sociální organizace polských cikánských skupin, které jsou založené na příbuzenství či ekonomické kooperaci (od *rasa*, přes *natsia*, *vitsa*, *familija*, *tsera* až po *tabor* a *kumpania*). Samotným jádrem jeho textu je potom analýza různých podob interního vůdcovství, které z jeho perspektivy respektuje danou sociální organizaci, stejně jako velice důležitý kodex rituální čistoty, a vůdcovství externího, vynuceného tlakem zvenčí.

Manželství, sňatkové vzorce, endogamie, exogamie

Kromě charakteru příbuzenské skupiny a otázky unilinearity, bilaterality či korporovanosti se někteří autoři, píšící o „romské/cikánské“ rodině, věnují též problematice sňatků, sňatkových aliancí a finančních transferů spojených se vstupem do manželství. Řada autorů si všímá specifických sňatkových vzorců u romských/cikánských skupin a snaží se je analyzovat například za pomoci tzv. „alianční teorie“, jejímž autorem je letos stoletý francouzský antropolog Claudie Lévi-Strauss (Lévi-Strauss 1969). Mezi autory analyzující sňatkové aliance a explicitně využívající Lévi-Straussovu alianční teorii patří například francouzský badatel Patrik Williams. Tématem jeho obsáhlé monografie o francouzských Romech je právě manželství (Williams 1984); česky je v současné době dostupný pouze překlad jedné kapitoly z Williamsovy monografie, která pojednává právě o manželství, sňatkových aliancích a ceně za nevěstu (Williams, in Budilová a Jakoubek 2007:199-205).

Za zámořský protipól Williamsovy analýzy může být považován již zmíněný výzkum manželského tandemu Saloových, kteří analyzují například problematiku ceny za nevěstu (*brideprice*) či služby za nevěstu (*brideservice*) u kanadských *Kalderašů*. Příspěvek Saloových, popisující sňatkové vzorce u kanadských Kalderašů, pak v některých ohledech odpovídá také faktům zjištěným u jiných cikánských skupin v jiných částech světa. Saloovi například poukazují na fakt, že většina sňatků mezi kanadskými Kalderaši se uzavírá mezi již spřízněnými rody. Výsledkem jsou tedy mnohonásobné vazby mezi různými příbuzenskými celky. S tímto jevem, kdy mezi manželi existuje mnohonásobná příbuzenská vazba, jsme se setkali také při vlastním výzkumu ve slovenských cigánských osadách a v prostředí českých měst (srov. např. Budilová a Jakoubek 2007:19-68). Na tentýž fenomén přitom poukazuje též řada jiných badatelů provádějících své výzkumy ve zcela odlišných regionech (srov. např. Gamella-Martín 2007). Řada autorů pak poukazuje rovněž na skutečnost, že v daných skupinách často dochází k příbuzenským sňatkům (srov. Barth 1955). Znovu se tak vynořuje otázka ne/komparovatelnosti závěrů získaných u rozličných cikánských/romských skupin z různých regionů.

Kromě sňatkových aliancí a specifik manželství či transferů majetku při uzavření sňatku je často opakovaným tématem endogamie či uzavřenost různých

cikánských/romských skupin. Na endogamii odkazují jak badatelé severoameričtí – např. Saloovi u kanadských Kalderašů, tak evropští.

Klasické schéma antropologické monografie naplňuje také kniha britské antropoložky Judith Okely, věnovaná britským Travellers (Okely 1983). Okely na základě vlastního dlouhodobého výzkumu pojednává ve své monografii témata jako je složení a velikost kočující skupiny (resp. domácnosti) či charakter příbuzenské skupiny. Podrobněji potom analyzuje instituci manželství, kde se zabývá například problematikou výběru manželského partnera. Kromě klasických témat se věnuje také rozboru vývojového cyklu domácnosti/rodiny a problematice dětství a vzdělávání v rámci travellerských rodin. Monografie Traveller-Gypsies je dnes knihou klasickou, jejím hlavním tématem však není rodina ani příbuzenství. Nejznámější pasáže knihy pojednávají o původu britských Travellerů – Judith Okely zde odmítá teorii indického původu a předkládá svoji tezi o autochtonním původu Travellers na britských ostrovech. Judith Okely se pak věnovala problematice rodiny u britských Travellerů také v jednom ze svých starších textů (Okely 1975), který je v současnosti přeložen do češtiny (Budilová a Jakoubek 2007).

Příbuzenství jako systém významů, vztah příbuzenství a identity, etnicity a paměti

Stejně jako starší texty věnované problematice příbuzenství u romských/cikánských skupin kopírovaly v době svého vzniku probíhající teoretické diskuse (srov. např. řadu textů řešící unilinearitu vs. bilateralitu příbuzenských skupin u Cikánů/Romů), také novější texty analogicky kopírují vývoj v antropologické teorii příbuzenství v posledních desetiletích. Setkáme se tedy také s texty, které se v návaznosti na odvrat od velkých teorií („*lineage theory*“ a alianční teorie) odklánějí od těchto výkladových schémat a přiklánějí se spíše perspektivě příbuzenství jakožto kulturního systému, systému významů (srov. Schneider 1968, 1984). Ke kulturní sémantice příbuzenství u romských/cikánských skupin, kdy již nejsou zkoumána „objektivní“ fakta, ale spíše způsoby vědění těchto „faktech“, se obrací několik modernějších autorů.

V první řadě je třeba zmínit dnes již etablovanou autorku, původem španělskou antropoložku, která v současnosti působí na univerzitě v St. Andrews ve Skotsku, Palomu Gay Y Blasco. Gay Y Blasco ve své monografii (Gay Y Blasco 1999) věnované španělským Gitanos žijícím na okraji Madridu, nezkoumá příbuzenství jako páteř sociální organizace, ale zaměřuje se na vztah příbuzenství (organizovaného na bázi patri-skupin) a genderu, těla, osobnosti, komunity a enticity. Všímá si morálních standardů charakteristických pro muže a ženy, koncepce ženského těla či vztahu k mrtvým, který ústí ve specifické chování a ovlivňuje charakter příbuzenských skupin. Gay Y Blasco svůj materiál od španělských Gitanos rozvedla také v několika studiích publikovaných časopisecky. Jedná se zejména o text analyzující tři modely „cikánské diaspory“ v současném Španělsku (Blasco 2002, česky 2007). V této stati Blasco analyzuje vliv dvou odlišných proudů - romského aktivismu a letničního hnutí – na podobu tradičních, na příbuzenství založených cikánských diaspor. V jiném textu (Gay Y Blasco 1997) tato autorka analyzuje instituci sňatku z perspektivy nároku na panenství nevěsty, s nímž se setkáváme u španělských Cikánů. Poslední text této badatelky, o němž se zmíníme, se potom věnuje vztahu příbuzenství, resp. na příbuzenství založené sociální organizace a představě komunity, pomyslného společenství všech Gitanos

přesahujícího státní hranice (Gay y Blasco 2001, česky 2008).

Tématem příbuzenství a zejména specifického vztahu k mrtvým, který ovlivňuje představu o příbuzenské skupině a širší „komunitě" či pomyslném společenství, se zabýval též francouzský badatel Patrik Williams (Williams 2003). Williams přitom vychází nejen ze svých dlouhodobých výzkumů francouzských skupin Manušů, ale též z autopsie. Vztah k mrtvým je v jeho koncepci důležitým prvkem ovlivňujícím sociální organizaci a charakter příbuzenských skupin u tohoto společenství.

Mezi autory mladší generace, kteří zkoumají příbuzenství u cikánských skupin, má své pevné místo také David Lagunas Arias, původem španělský autor, působící v současné době v Mexiku. David Lagunas své texty opírá o vlastní výzkum Calós, katalánské cikánské skupiny. Tématy, které jej primárně zajímají, jsou například vztah příbuzenství a genderu či instituce námluv (Lagunas 2002). Ve jiném svém textu (Lagunas 2000, česky 2008) se velice svěžím způsobem snaží řešit otázku (ne)existence unilineárních descendentních skupin (rodů) u katalánských Cikánů a vzájemný vztah unilineárního a bilaterálního příbuzenství, tedy otázku, která, jak jsme viděli, je v oblasti antropologického studia cikánských skupin otázkou takřka věčnou. Čím se však Lagunasův text odlišuje od všech ostatních nejvýrazněji, je skutečnost, že se věnuje *emické* koncepci příbuzenství odpovídající skupiny. Jinými slovy, zatímco ostatní automaticky pokládají příbuzenství za něco samozřejmého a obecně sdíleného, Lagunas svým informátorům pokládá otázku, co je to příbuzenství a na základě jakých kritérií považují tu či onu osobu za příbuznou. Mezi katalánskými *Calós* nachází představu sdílení společné krve, která je předávána v procesu reprodukce, přičemž tato představa determinuje koncepci příbuzenského a genderového systému katalánských Calós, stejně jako jejich pojetí etnicity. Tato představa není v posledku klasické antropologické (resp. západní) definici příbuzenství nijak cizí. Co je však velice významným prvkem, je právě ono pídění se po „*native´s point of view*", které, jak vidíme v našem výběru, v předchozích desetiletích vůbec nebylo samozřejmé. Autor se tedy ptá po nativní koncepci reprodukce, početí a příbuzenství, přičemž zohledňuje mimo jiné též odlišnost ženského a mužského diskurzu. Lagunas samozřejmě čerpá z moderní antropologické literatury věnované příbuzenství, resp. reflektuje Schneiderův „kulturní obrat" (obrat ke studiu příbuzenství jakožto kulturnímu systému) a vše, co přišlo po něm. Zkoumá tedy rodinu a příbuzenství jako systém významů, nikoli jako biologickou realitu.

Česká a slovenská produkce

Emília Horváthová

Začínáme.li přehled odborné literatury věnované oblasti „romské/cikánské" rodiny a příbuzenství v regionu někdejšího Československa, nelze náš výčet nezačít jménem Emílie Horváthové (roz. Čajánkové). Horváthová je klasickou zástupkyní slovenské etnografie před rokem 1989. Jako jedna z prvních se začala výzkumně angažovat v osadách na východním Slovensku. Z tohoto prvního období pochází práce Život a kultúra rožkovianskych Cigánov, kterou Horváthová, ještě pod svým dívčím jménem

Čajánková, publikovala na pokračování ve Slovenském národopise. Východoslovenská obec Rožkovany je přitom specifická tím, že zde žije (usedlým způsobem života již po několik desetiletí) skupina valašských (olašských) Romů. Předmět zájmu Horváthové se tak odlišoval od většiny ostatních pozdějších výzkumník v tomto regionu.

Nejvýznamnějším a bezesporu již klasickým dílem Horváthové je její monografie *Cigáni na Slovensku* (Horváthová 1964). V této monografii Horváthová podává historický přehled „etnogeneze" Cigánů a vývoje cigánských skupin v různých evropských zemích. Vedle historické části se pak druhá polovina této monografie zabývá tradičními etnografickými tématy jako jsou řemesla, bydlení, oděv, léčení, strava, ale též sociálnímu života, kde se autorka nevyhýbá ani tématu jako romská rodina. Kapitola Rodinný a společenský život ze monografie Cigáni na Slovensku byla přetištěna ve sborníku Cikánská rodina a příbuzenství (Budilová – Jakoubek 2007:115-131). Základním problémem textů Emílie Horváthové je její přiznaně evolucionistické výkladové schéma, které by byl v dnešní době již považováno za něco nepřijatelného.

Milena Hübschmannová

Za další klasickou autorkou lze nepochybně považovat zakladatelku romistických studií na FF UK v Praze Milenu Hübschmannovou. Mezi nejvýznamnější texty Mileny Hübschmannové, týkající se problematiky rodiny a příbuzenství, patří jednak dva její články ve sborníku Romové v České republice 1945-1998, vydaném v Socioklubu v roce 1999 (Hübschmannová 1999a; Hübschmannová 1999b) a její útlá monografie *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. (Hübschmannová 1998). Stejně jako byl platformou mezinárodní vědecké produkce o Romech/Cikánech časopis *Romani Studies* (dříve *Journal of the Gypsy Lore Society*), v Čechách se stal platformou romistické produkce časopis *Romano Džaniben*, na jehož stránkách hojně publikovala též Milena Hübschmannová (srov. např. Hübschmannová 1996a; Hübschmannová 1996b).

Hübschmannové patří vděk za to, že jednak celé téma „romské problematiky" v českých zemích i na Slovensku jako první otevřela, jednak za první rozpracování řady témat, která se v dané problematice diskutují dodnes (endogamie/exogamie, sňatky „pre čeranki" či institut rituální ne/čistoty). Hübschmannová se při svých výzkumech zaměřovala zejména na skupiny usedlých slovenských Romů/Cikánů, přičemž své výzkumy uskutečňovala jak v Čechách, na v osadách na východním Slovensku. Tematicky se ve svých textech věnovala jak obřadním a folkloristickým projevům souvisejícím s rodinným životem (tradiční seznamovací ceremoniál) či postavením a rolemi jednotlivých členů „tradiční romské rodiny" či „tradiční romské komunity". Ve studii, věnované postavení snachy v romské rodině (Hübschmannová, Šebková a Žigová 1984) věnují tři autorky z pražské romistiky pozornost situaci, kdy je založena nová rodina a žena tak získává nejen manžela, ale též tchyni. Analyzují specifické postavení mladé snachy v nové rodině a zmiňují se mimo jiné též o sňatcích „pre čeranki" („na výměnu") – velice časté situaci, kdy si dva sourozenci z jedné rodiny berou za manželské partnery dva sourozence z rodiny jiné. Stejné trio autorek potom stálo u zrodu Romsko-českého a česko-romského slovníku (Hübschmannová, Šebková a Žigová 1998).

Hübschmannová ve svých textem vždy zdůrazňovala paralelu mezi

jednotlivými institucemi romské kultury (jazyk, rituální ne/čistota, příbuzenství) a odpovídajícími institucemi indického kulturního okruhu. Tato perspektiva byla v souladu s naprostým přijetím „teorie indického původu", a to nejen romštiny, ale také dnešních Romů jakožto substanciálních entit (což se – pochopitelně – odráží právě v těchto kulturních institucích). V této linii Hübschmannová zdůrazňovala koncept „džátí (jati)" jako příbuzenské/rodové pospolitosti vyznačující se vykonávanou profesí a specifickým statusem v oblasti rituální čistoty, které jsou endogamní. Vede přitom jasnou paralelu mezi zákazem komensality v indickém kulturním okruhu, který platí pro příslušníky různých džátí, a podobným tabu existujícím ve skupinách slovenských Romů. Dále odkazuje na koncept potravy považované za rituálně čistou či nečistou (resp. povolenou a zakázanou), což se podle ní „u Romů" projevuje tak, že rituálně čitý Rom nejí rituálně nečisté druhy masa (koňské, psí, ad.). Stejně tak se podle Hübshmannové jak v Indii, tak v některých částech Slovenska, považovaly za nečisté určité profese (na Slovensku například výrobci „valků" – nepálených cihel).

Je nepochybně pravda, že v osobě Mileny Hübshmannové se právě myšlenkový proud pražské romistiky zasloužil o „objevení" a první zpracování „romské problematiky" a potažmo tedy i problematiky „romské rodiny" u nás. Tento přínos je nezpochybnitelný a z tohoto důvodu je třeba si uvedených autorek a autorů nepochybně vážit. Na straně druhé je ovšem třeba poukázat na to, že z perspektivy současné sociální vědy tyto texty nesplňují nároky kladené na odborný text, což nelze omlouvat ani datem jejich vzniku (snad izolací tehdejšího Československa).

Eva Davidová

Na poli diskutované problematiky se pohybuje již řadu také česká etnoložka (ale též uznávaná fotografka) Eva Davidová, kterou lze považovat za „žijící klasiku" v tomto oboru (na rozdíl od dvou předcházejících autorek). Davidová začala se svými výzkumy už v 60. letech minulého století, a to jak v Čechách, tak na Slovensku. Vedle nejrůznějších českých a slovenských lokalit se Eva Davidová výzkumně zaměřuje především na své domovské město, jihočeský Český Krumlov. Davidová má v současné době rozsáhlou bibliografii, stejně jako celou řadu realizovaných fotografických výstav.

Kromě etnograficky laděných monografií *Bez kolíb a šiatrov* (Davidová 1965) a *Romano Drom*/*Cesty Romů* (Davidová 1995), si tato badatelka získala renomé také celou řadou odborných studií publikovaných (nejen) v českých a slovenských sociálně-vědních časopisech. K problematice romské rodiny uveďme za všechny například její článek publikovaný v Bulletinu Muzea romské kultury v Brně (Davidová 1995). Texty Evy Davidové jsou přitom známy také v zahraničí (řadu let se aktivně podílí například na činnosti Gypsy Lore Society); v 70. letech též spolupracovala například s Willem Guyem při jeho výzkumech v tehdejším Československu.

Nejnovější příspěvek Evy Davidové problematice romské/cikánské rodiny a příbuzenství, nazvaný *Mezigenerační změna: ke ztrátě dvou generací Romů v uplynulém půlstoletí*, bude publikován ve sborníku *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace* (Jakoubek a Budilová 2008). V tomto textu Eva Davidová využívá vlastního empirického materiálu z Českého Krumlova a analyzuje sociální

proměny, kterými procházelo romské obyvatelstvo, přesídlené v poválečném období ze Slovenska do českých zemí. Dochází k závěru, že v letech 1950-1989 byla přerušena kontinuita přirozeného vývoje většiny romských příbuzenských frakcí.

Elena Marušiáková

Do české a slovenské diskuze o „romské problematice", resp. o „romské rodině", což je náš předmět zájmu, významným způsobem léta přispívala též původem slovenská (a dnes v Bulharsku žijící) etnoložka a etnografa Elena Marušiáková. Její základní texty v této oblasti byly publikovány v 80. letech na stránkách *Slovenského národopisu*. Ten byl vedle Romano Džaniben (a okrajově Sociológie a Demografie) hlavní platformou pro práce o Romech/Cikánech v Čechách a na Slovensku. Práce Marušiákové se od příspěvků ostatních autorek a autorů odlišují zejména tím, že Marušiáková se jako jedna z mála věnovala výzkumu *valašských (olašských) Romů/Cikánů* - Lovári a Bougešti na Slovensku, Grastari v Bulharsku (srov. např. Marušiáková 1986). Naprostá převaha česko-slovenské produkce je přitom zaměřena především na Romy/Cikány usedlé (slovenští Romové), což ovšem koresponduje s faktem, že ne území dnešní České a Slovenské republiky tvoří v rámci všech romských/cikánských tyto skupiny naprostou většinu.

Elena Marušiaková se stejně jako celá řada dalších českých a slovenských badatelů zaměřovala do značné míry na folkloristické projevy rodinného života Cikánů a obřadnost spojenou s životním cyklem. Její starší texty tedy analyzují například zvyky související s těhotenstvím a porodem (srov. např. Marušiáková 1988; V jiných textech Marušiáková zdůrazňuje specifičnost cikánských skupin a odkazuje na jejich přísnou endogamii (Marušiáková 1985:698), často odkazuje též ke konceptu rituální ne/čistoty, resp. konceptu znečištění, s nímž se setkává zejména u valašských (olašských) Romů/Cikánů (srov. např. Marušiáková 1985:700-701; Marušiáková 1988b:68-70). Zájem o problematiku skupiny, skupinové soudržnosti a skupinové klasifikace lze u této autorky vystopovat již v 80. letech minulého století, kdy ve svých textech zdůrazňovala, že: „Vzťahy medzi jednotlivými skupinami Cigánov s odlišným spôsobom života sú teda oveľa horšie než s okolitým obyvateľstvom" (Marušiáková 1988b:66). Zde předznamenává některé modernější proudy v"myšlení" romských /cikánských skupin, stejně jako proudy převládající v západní Evropě. V některých svých textech Marušiáková pouze letmo odkazuje k například k některým se sňatkem souvisejícím institucím - například ke „kupování nevěst" u valašských Cikánů na Slovensku a v Bulharsku (Marušiáková 1988a:168), tento fenomén – jedná se zřejmě o instituci, která se v antropologické teorii označuje jako „cena za nevěstu" však dále neanalyzuje.

V posledních letech se Marušiáková, většinou v tandemu se svým manželem, Vesselinem Popovem, věnuje zejména výzkumu Romů/Cikánů v Bulharsku a dalších zemích východní Evropy (srov. např. Marushiakova a Popov 1997; Marushiakova, Popov a Kenrick 2001). Kromě starších textů zejména ze Slovenského národopisu je českému čtenáři v současné době k dispozici několik překladů textů Eleny Marušiakové z bulharštiny, které vznikly v novější době. Předmětem zájmu autorky v těchto textech jsou zejména cigánské skupiny v Bulharsku a jejich klasifikace (srov. Marušiáková 2007, Marušiáková 2008). Tyto příspěvky, snad poněkud překvapivě (uvážíme-li datum jejich vzniku) používají klasickou unilineární evolucionistickou teorii vycházející z tradic ruské marxistické etnografie. Autorka

zde používá termíny jako *duální rody*, *mateřsko-rodové zřízení*, *kmenová či rodová organizace*. V tomto případě jsme zjevně svědky odlišných teoretických a konceptuálních tradic západoevropských a východoevropských, resp. (post-)socialistických zemí; nutno současně dodat, že od doby, kdy v devadesátých letech minulého století došlo k jejich svobodné konfrontaci a badatelé si mezi těmito tradicemi mohli nadále volit na základě vlastní rozvahy a nikoli rozhodnutím politbyra, nastal (zdaleka nejen) ve vztahu k dané tematice jednoznačný příklon k paradigmatu vědy západní, s vlajkovou lodí sociální, resp. kulturní antropologie. Konceptualizace Marušiakové je tak v dnešní době jinde již spíše vyhynulým balkánským endemitem než reálně konkurenceschopným výkladovým paradigmatem.

Mária Dubayová

Mária Dubayová je v našich zemích známa nejen jako autorka několika kratších studií věnovaných problematice romské skupiny a romské rodiny (Dubayová 1990; Dubayová 1994) či mezietnické komunikace, ale též jako autorka monografie *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. Kultúrno-antropologická štúdia* (Dubayová 2001), v níž se věnuje mimo jiné také problematice romských skupin a jejich diferenciaci na slovenské i evropské úrovni. Mária Dubayová ve svých textech analyzuje některé dílčí problémy související s rodinou, příbuzenstvím a reprodukcí u slovenských Romů. Zaměřuje se přitom zejména na problematiku sňatků (matrimonií) a výběru manželského partnera, přičemž zdůrazňuje moment vysoké míry lokální skupinové endogamie u slovenských Romů. Reprint jejího textu o romské rodině (Dubyaová 1994) bude součástí připravovaného sborníku o cikánských skupinách a jejich sociální organizaci (Jakoubek a Budilová 2008).

Will Guy

Zcela specifickou kategorii v našem přehledu představuje britský sociolog a antropolog Will Guy. Záměrně jej řadím mezi autory české a slovenské, a to z toho důvodu, že Will Guy je jedním z mála zahraničních badatelů, kteří uskutečňovali svůj výzkum romských populací v komunistickém Československu. Výsledkem jeho výzkumné činnosti byl příspěvek (Guy 1975) do slavného Rehfishova sborníku (Rehfish 1975), pojednávající o tehdejším Československu. Z porevolučního období je pak jeho významným publikačním počinem zejména sborník *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe* (Guy 2002), který nabízí srovnání situace Romů v několika postkomunistických zemích. Poslední stať tohoto autora (Guy 2008) pojednává o velice aktuálním tématu, azylové migraci českých slovenských Romů do zemí západní Evropy. Samotným jádrem této studie je analýza specifik romské migrace, za jejíž nejtypičtější rys autor považuje fakt, že Romové migrují v příbuzenských skupinách a usilují o udržování sítí rozšířených rodin. Will Guy rovněž srovnává současnou romskou migraci s migrací v rámci Československa v době, kdy zde v sedmdesátých letech 20. století sám prováděl terénní výzkum a vyzdvihuje všudypřítomný moment úsilí romských migrantů o ekonomické zabezpečení rodiny (čímž také mj. vyvrací stereotypní představu o Cikánech coby osob práce se štítících).

.

Literatura

ACTON, T. A. 1978. „Réussite littéraire et insuccčs politique," in *Tsiganes et nomades: tendances actuelles de la recherche*. Special issue of *Hommes et Migrations*. Ed. J.-P. Liégeois. 124:21-31.

BAČOVÁ, V. 1988. Spoločenská integrácia cigánskych obyvateľov a cigánska rodina. *Slovenský národopis* 36(1):22-34.

BAČOVÁ, V. 1990. Typológia rómskych rodín na Slovensku. *Sociológia* 22(4):491-501.

BARTH, F. 1955. The Social Organization of a Pariah Group in Norway, *Norweg* 5: 125-44; přetištěno in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*, Ed. Rehfisch, F. 1975. str. 285-299 [česky: 2008. „Sociální organizace párijské skupiny v Norsku," in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*, Eds. M. Jakoubek a L. Budilová 2008. Brno: CDK (v tisku).].

BUDILOVÁ, L. a M. JAKOUBEK. Eds. 2007. *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová

BUDILOVÁ, L. a M. JAKOUBEK. 2007. „Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánská příbuzenská síť," in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.

DAVIDOVÁ, E. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.

DAVIDOVÁ, E. 1995. *Romano drom/ Cesty Romů*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci.

DAVIDOVÁ, E. 1995. Romská rodina - k jejím změnám v poválečném a současném období, *Bulletin Muzea romské kultury* 18-25.

DUBAYOVÁ, M. 1990. K problematike vzťahu cigánskej lokálnej a cigánskej etnickej skupiny, *Slovensky národopis* 1-2:274-277.

DUBAYOVÁ**,** M. 1994. Rómska rodina na Slovensku: Pokus o kultúrnoantropologickú reflexiu, *Slovenský národopis* 42(2):129-138.

DUBAYOVÁ, M. 2001. *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. Kultúrno-antropologická štúdia*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

GAMELLA, J. F. a E. MARTÍN. 2007. „Sňatkové vzorce a etnická diferenciace: případ španělských Cikánů (1870-2000)," in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Ed. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.

GAY Y BLASCO, P. 1997. A "Different" Body? Desire and Virginity Among Gitanos, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 3(3):517-535.

GAY Y BLASCO, P. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Oxford: Berg.

GAY Y BLASCO, P. 2001. ´We Don't Know our Descent´: How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 7(4):631-647. [česky: 2008. „Neznáme svůj původ": Jak Cikáni z Jarany zacházejí s minulostí, in *Cikáni a etnicita,* Ed. M. Jakoubek. Praha/Kroměříž: Triton.

GAY Y BLASCO, P. 2002. Gypsy/Roma diasporas. A comparative perspective, *Social Anthropology* 10(2):173-188. [česky: 2007. „Cikánské/romské diaspory. Komparativní perspektiva," in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Ed. L. Budilová a

M. Jakoubek.]
GOODY, J. 1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: University Press.
GUY, W. 1975. „Ways of Looking at Roms: the Case of Czechoslovakia," in *Gypsies, Tinkers and Other Travellers,* Ed. F. Rehfisch. London: Academic Press.
GUY, W. (ed.). 2002. *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press
GUY, W. 2008. „Význam rodinných vazeb pro migraci českých a slovenských Romů," in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace,* Ed. M. Jakoubek a L. Budilová Brno: CDK, v tisku]
HORVÁTHOVÁ, E. 1964. *Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. [reprint: Horváthová, E. 2007. Cigáni na Slovensku: rodinný a společenský život, in *Cikánská rodina a příbuzenství,* Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.].
HÜBSCHMANNOVÁ, M., H. ŠEBKOVÁ a A. ŽIGOVÁ. 1984. Postavení snachy v tradiční romské komunitě, *Český lid* 71(2):81-85.
HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1996a. Co napovídá o romské rodině tradiční seznamovací ceremoniál, *Romano džaniben* III(1-2).
HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1996b. Postavení a role některých členů tradiční romské rodiny, *Romano džaniben* III(1-2):25-29.
HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1998. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
HÜBSCHMANNOVÁ, M. a H. ŠEBKOVÁ a A. ŽIGOVÁ. 1998. *Romsko-český, česko-romský kapesní slovník*. Praha: Fortuna.
HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999a. „Několik poznámek k hodnotám Romů," in *Romové v České republice 1945-1998,* kol. aut., str.16-66. Praha.
HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999a. „Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství," in *Romové v České republice 1945 -1998,* kol. aut., str. 115-136. Praha.
JAKOUBEK, M. a L. BUDILOVÁ. Eds. 2008. *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK (v tisku).
JAKOUBEK, M. Ed. 2008. *Cikáni a etnicita*. Praha/Kroměříž: Triton.
KAMINSKI, I-M. 1987. „The dilemma of power: Internal and external leadership. The Gypsy-Roma in Poland," in *The other nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective,* Ed. A. Rao, A. [česky: 2008. „Dilema moci: interní a externí vůdcovství.Romové v Polsku," in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).].
LAGUNAS, D. A. 2000. Rethinking Gitano kinship: The *Calós* of Catalonia, *Europaea* VI(1/2):159-194. [česky: 2008. „Rekonceptualizace příbuzenství u Gitanos: katalánští Calós," in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová 2008. Brno: CDK, v tisku]
LAGUNAS, D. A. 2002. Modern Gypsies: Gender and kinship among the Calós from Catalonia, *Romani Studies* 5(1):35-55.
LÉVI-STRAUSS, C. 1969. *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.

MANN, A. B. 1989. Základné znaky svadby Cigánov-Rómov na východnom Slovensku, *Slovenský národopis* 37(1-2):113-122.
MANN, A. B. 1990. Výber manželského partnera u Cigánov-Rómov na Spiši (k problematike existencie „cigánskej skupiny"), *Slovenský národopis* 38(1-2):278-284.
MANN, A. B. 1990. Vývoj rómskej rodiny v dvoch spišských obciach (na základe výskumu matrík narodení), *Slovenský národopis* 38(4):581-588.
MANN, A. B. 1992. Vývoj rómskej rodiny na príklade troch spišských obcí, *Demografie* 34(2):118-130.
MARUŠIAKOVÁ, J. 1985. K problematike cigánskej skupiny, *Slovenský národopis* 33(4):694-708.
MARUŠIAKOVÁ, J. 1986. Rodinný život Valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie, *Slovenský národopis* 34, 4/ 1986
MARUŠIAKOVÁ, J. 1988a. Zvyky při narození dieťaťa u valašských Cigánov, *Slovenský národopis* 36(1):156-169.
MARUŠIAKOVÁ, J. 1988b. Vzťahy medzi skupiunami Cigánov, *Slovenský národopis* 36(1):58-77.
MARUŠIAKOVÁ, E. a V. POPOV. 1997. *Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Peter Lang Pub Inc.
MARUŠIAKOVÁ, E., V. POPOV. a D. KENRICK. 2001. *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkáne*. University of Hertfordshire Press.
MARUŠIAKOVÁ, E. 2007. „Cigánská skupina a vývoj cigánského etnika," in *Cikánská rodina a příbuzenství*, Eds. L. Budilová a M. Jakoubek, M.. Plzeň: Dryáda.
MARUŠIAKOVÁ, E. 2008. „Charakteristika cigánského etnosu (na příkladech z Bulharska)," in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).
OKELEY, J. 1975. "The Family, Marriage and Kinship Groups," in *Gypsies and Government Policy in England*, B. Adams, J. Okely, D. Morgan a D. Smith, London: Heinemann Educational Books, Ltd., str. 55-88 [česky: 2007. "Cikáni a vládní politika v Anglii: Manželství, rodina a příbuzenské skupiny," in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Dryáda.].
OKELEY, J. 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press.
RAO, A. 1987. Ed. *The other nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective*. Böhlau Verlag: Köln, Sien.
REHFISCH, F. Ed. 1975. *Gypsies, Tinkers and Other Travellers*. London: Academic Press.
Romové v České republice 1945-1998. Kol. aut. 1999. Praha: Socioklub.
SCHNEIDER, D. M. 1968. *American kinship: a cultural account*. Chicago: University of Chicago Press.
SCHNEIDER, D. M. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. The University of Michigan Press.
SALO, M. T. a S. M. G. SALO. 1977. *The Kalderaš in Eastern Canada*, National Museum of Canada: Ottawa. [česky: 2008. „Kalderaši ve východní Kanadě: Sociální organizace," M. T. Salo a S. M. G. Salo, in *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*, Eds. M. Jakoubek a L. Budilová. Brno: CDK (v tisku).].

WILLIAMS, P. 1984. *Mariage tsigane. Une cérémonie de fiançailles chez les Rom de Paris*. Paris: L´Harmattan/Selaf [česky: 2007. „Cikánské manželství, *paruimos* a cena za nevěstu,“ in *Cikánská rodina a příbuzenství*. Eds. L. Budilová a M. Jakoubek. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová.].

WILLIAMS, P. 2003. *Gypsy World. The Silence of the Living and the Voices of the Dead*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

STRUČNÉ UVEDENÍ DO POLICY ANALYSIS V KONTEXTU SOCIÁLNÍ ANTROPOLOGIE

BRIEF INTRODUCTION TO THE POLICY ANALYSIS IN THE SOCIAL ANTHROPOLOGY PERSPECTIVE

Mgr. Aleš KAVALÍR
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

***Abstract**: The aim of this text is to briefly introduce practically oriented discipline called policy analysis, and to do so in the perspective of (applied) social anthropology.*
After the introductory definition of terms, which are crucial within the area of public policy, such as policy, policy studies, policy evaluation and policy analysis, I continue with the definition of the very policy analysis of which the explanation of its types and gradual steps towards reaching it are the necessary parts. Another part of the study summarizes the interrelation, interconnection and the enrichment of both disciplines – the policy analysis and the social and cultural anthropology. Several roles in which an anthropologist can assert himself/herself are presented in conclusion.
***Keywords**: anthropology of public policy, policy analysis, applied anthropology*

Zatímco politický lobbying v České republice neregulovaně vzkvétá, politické poradenství, které je obvykle hlavní ambicí a výstupem procesu „*policy analysis*“,[1] je zde teprve v plenkách. I lobisté jsou poradci politiků, jejich cílem je však ovlivnit *obsah* politických rozhodnutí (rozhodovat o tom, co je veřejně politický problém), kdežto analytici veřejné politiky se zabývají *procesem* jejich tvorby ve smyslu systematických analytických postupů tvorby podkladů pro politická rozhodnutí nebo ověření výsledných dopadů (evaluace).

Vidina snadno dostupných peněz z evropských i jiných fondů („sepíšeme strategii a pak už budeme jen čerpat“) nebo posedlost komunitním plánováním (zejména v sektoru sociální péče a služeb – „musíme zjistit a zajistit to, co komunita skutečně potřebuje“) zvyšují výskyt nejrůznějších analýz, vizí, plánů či strategií rozvoje. Všechny tyto produkty lze shrnout pojmem „*policy*“. Jejich autoři však v drtivé většině nemají o existenci disciplíny, jejíž doménou jsou právě postupy tvorby takových politických obsahů, zpravidla ani ponětí a bez skrupulí pokračují v devalvaci odbornosti tím, že v různých kontextech šablonovitě a bezmyšlenkovitě replikují několik málo jejích zvulgarizovaných postupů (např. SWOT analýzu). Příčin tohoto stavu, s nímž jsou kromě několika akademiků, zdá se, všichni aktéři praxe v podstatě spokojeni, může být několik. Zajisté nedostatek a neznámost publikací v českém jazyce, pravděpodobně malá poptávka po nezávislé expertize a nízké nároky ze strany politiků (domnívajících se, že pro tvorbu politiky je dostačující

[1] Termín „*policy analysis*“ je v textu užíván v anglickém originále. Jako nejpřesnější český překlad nabízí Veselý (2006:12) sousloví „metody analýzy a tvorby veřejných politik.“

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

příslušná resortní odbornost,[2] je-li vůbec nějaká třeba) a v důsledku i motivace zpracovatelů a konzultantů zvyšovat kvalitu služeb. Přitom i letmé nahlédnutí do kterékoli v Čechách dostupné publikace může jejich práci přinést inspiraci i nové postupy a vodítka. Mezi důvody živoření *policy analysis* v Čechách se nabízí řadit i nedůvěru k plánování a k uplatnění vědy v politice společnou postkomunistickým zemím (Veselý a Nekola 2007:14), nemluvě o obavě z technokracie a nadvlády expertů vlastní kritikům (post)moderní doby. Tyto důvody jsou pochopitelné, leč vůči *policy analysis*, jejíž postupy jsou převážně vůči obsahu a povaze navržených politik neutrální (podobně jako volební systém vůči jménu vítězné politické strany) nespravedlivé.

Dokud bude hlavním smyslem vznikajících dokumentů vidina „čerpání" a nikoli transparentní a konsensuální politiky, je naděje na změnu (rozuměj institucionalizaci *policy analysis* a poptávku po jejích službách) i nadále mizivá.

Cílem následujícího textu je neobeznámenému čtenáři (modelově studentovi sociální a kulturní antropologie) stručně představit prakticky orientovanou disciplínu zvanou *policy analysis*, a to v perspektivě (aplikované) sociální antropologie, se zřetelem na vzájemnou provázanost a obohacování obou oborů.

Veřejná politika a *policy analysis* – vymezení pojmů

Zkoumání procesu tvorby politiky a výstupů politiky („*policy*") je různými autory označováno různými názvy: veřejná politika („*public policy*"), „*policy science*", „*policy studies*", „*policy evaluation*", „*policy research*" či „*policy analysis*", přičemž tyto pojmy jsou někdy dokonce užívány jako synonyma a jejich význam je v anglosaském světě a kontinentální Evropě odlišný, o Čechách ani nemluvě. Zkoumání těchto, z pohledu jednotlivých autorů jistě významných, nuancí přesahuje možnosti předkládaného textu. Případné zájemce lze z českojazyčné literatury odkázat na práci Fialy a Schuberta (2000)[3] nebo Veselého a Nekoly (2007), kteří ve své aktuální publikaci některé z definic přehledně uvádějí.

Pro porozumění předmětu zájmu *policy analysis* je nejprve nezbytné porozumět termínu *policy*. Zatímco čeština si vystačí s jedním slovem, angličtina má pro politiku hned tři termíny: „*politics*", „*polity*" a „*policy*". Termín *politics* obvykle označuje proces vytváření politiky ve smyslu střetávání různých zájmů a přístupů. *Polity* jsou pravidla hry, vymezení prostoru, ve kterém se politika odehrává, a jeho struktura – politický řád, celkové nastavení a orientace společnosti, ústava, tradice. A konečně *policy*[4] reprezentuje samotný obsah politiky – politické cíle a záměry (nikoli pouze dílčí rozhodnutí), opatření, zákony, programy, koncepce apod. Bylo by však naivní se domnívat, že má jasné hranice – místo a čas, začátek a konec (Veselý a Nekola 2006:16-19). Čeští autoři, narážeje na významové posuny a další obtíže, prozatím rezignovali na hledání českých ekvivalentů a přiklánějí se k používání

[2] „Analytik a tvůrce politiky pochopitelně může čerpat z věcných poznatků oborů, kam spadá předmět jeho činnosti – zdravotnictví, životní prostředí, sociální zabezpečení atd. Povaha jeho činnosti je ovšem taková, že si nevystačí s tradiční vědeckou metodologií daných konkrétních oborů. Protože jeho činnost zasahuje oblast politiky, obsahuje také množství hodnot a zájmů. Jeho úkol není čistě vědecký (alespoň ne v tradičním slova smyslu), ale je také uměním a řemeslem," varuje v tomto duchu Arnošt Veselý (2006:4), dopouštěje se přitom oblíbené zkratky, přirovnávaje (vlastní) činnost, jejíž postup není vždy předem striktně daný, k umění.

[3] Fiala a Schubert například uvádějí, že v politologické literatuře bývala policy science chápána jako širší pojem zahrnující také policy analysis.

[4] Termín policy se nepoužívá pouze ve veřejném sektoru, ale svoji policy (např. cenovou) mají i podniky, organizace atp. (Veselý 2006:19).

anglických pojmů. Zájemce o podrobnosti opět nezbývá než odkázat na politologickou literaturu.

Policy analysis je podle Veselého (2006:10) subdisciplínou veřejné politiky (*public policy* či *policy science*), která je prakticky orientovaným oborem poskytujícím oporu lidem, kteří analyzují a vytvářejí politické obsahy (*policy*), zejména v podobě standardů práce a portfolia metodických postupů (od statistických metod po heuristické postupy). Integruje poznatky a postupy řady oborů: z těch spíše prakticky orientovaných se jedná zejména o veřejnou správu, management či prognostiku, mezi zdroje poznání veřejné politiky a *policy analysis* jsou dále obvykle řazeny politologie, právní věda, sociologie, filosofie, ekonomie a další společenskovědní disciplíny (Veselý 2006:4-5).

Veřejná politika (*public policy*) či *policy science* jako nejobecnější zastřešující pojem ve Veselého pojetí[5] zahrnuje jak teorii (*policy studies* – výzkumná aktivita a teoretický rozbor – „vědění o *policy*") tak praxi (*policy analysis* – praktická činnost, která se zaměřuje na tvorbu poznatků a metodologií využitelných při tvorbě reálné politiky – „vědění pro *policy*"[6]). Mezi těmito krajními póly leží *policy evaluation* definovaná jako hodnocení výsledků a důsledků realizovaných politik. Vzájemné vztahy a překryv uvedených disciplín jsou znázorněny následujícím obrazcem. Jistě není třeba připomínat, že se jedná pouze o zjednodušující model, neboť v praxi si lze jen stěží představit, že by úspěšný politický poradce nedisponoval dostatkem vědomostí o politickém procesu (Fiala a Schubert 2000:47).

Vzájemné vymezení pojmů (Veselý 2006:11)

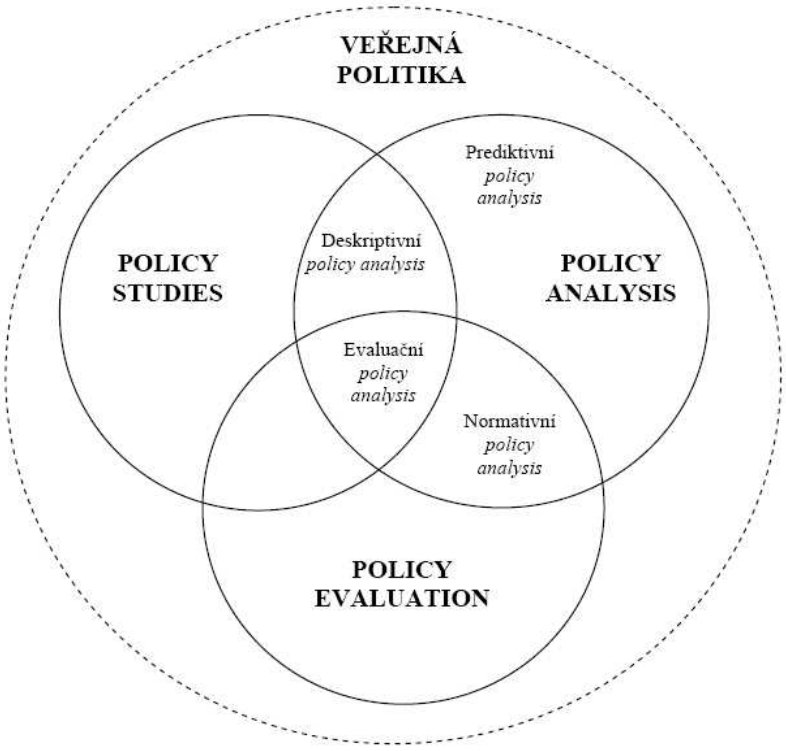

[5] Autor upozorňuje, že jeho pojetí není všeobecně akceptováno (Veselý 2006:10).

[6] „Solidní, vědecky podložené politické poradenství je však možné … jen tehdy, disponuje-li poradce dostatečnými zkušenostmi také z druhé perspektivy (*ex post*), tedy má-li dostatek vědomostí o politickém procesu.

Kořeny veřejné politiky jako svébytného oboru sahají do 50. let 20. století (jsou tradičně spojovány s prací *The policy science* Herolda D. Laswella a Daniela Lernera vydané v roce 1951). Její skutečný rozvoj (a institucionalizace v podobě rozvinutí teorie a metodologie, založení časopisů a vzniku pracovišť) ale nastal až v 70. letech se vznikem poptávky po politickém poradenství iniciované novými veřejnými programy, pro jejichž praktické účely se zdál být tradiční sociálně vědní výzkum příliš akademický. Nepřiměřené naděje vkládané do nové disciplíny však v kontrastu s mnoha neúspěchy navržených programů brzy vedly k vystřízlivění a změně postoje k jejímu vlivu na politiku a praktickým možnostem, která však nemohla zabránit etablování veřejné politiky jako respektovaného oboru (Veselý 2006:11). O limitech *policy analysis* systematičtěji pojednává například práce *The Seven Deadly Sins of Policy Analysis* Arnolda J. Meltsnera (1986).

Mezi definicemi *policy analysis* se jako nejužitečnější a nejsrozumitelnější jeví následující (Veselý 2006:8):

- „Systematické zkoumání alternativních politických voleb a shromáždění a integrace empirické evidence v prospěch, či neprospěch každé volby. Zahrnuje problémově orientovaný přístup, sběr a interpretaci informací a pokusy předvídat důsledky alternativních způsobů jednání“ (Ukeles 1977).
- „Systematické zhodnocení technické a ekonomické uskutečnitelnosti a politické průchodnosti několika alternativních politik (či plánů nebo programů), strategií jejich implementace a důsledků jejich přijetí“ (Patton a Sawicki 1993).
- „Disciplína orientovaná na řešení problému, která čerpá z teorií, metod a meritorních poznatků sociálních a humanitních věd, souvisejících profesí a sociální a politické filozofie … *Policy analysis* je proces multidisciplinárního bádání zaměřený na tvorbu, kritické zhodnocení a komunikaci informací, které jsou užitečné pro porozumění a zlepšení konkrétních veřejných politik“ (Dunn 2003).
- „Sada technik a kritérií pro vyhodnocování možných voleb politiky a výběr mezi nimi“ (Jenkins-Smith 1990).

Uvedené i další definice mají několik společných znaků vystihujících podstatu *policy analysis* a umožňujících odlišení této činnosti, jejímž cílem je také politické poradenství, od politického lobbyingu i obávané technokracie: systematické zkoumání a analytické postupy, tvorba alternativ, jejich kritické zhodnocení a výběr mezi nimi na základě empirické evidence, za pomoci k tomu vyvinuté sady technik a kritérií. Zamýšleným (optimálním, nikoli samozřejmým) výstupem procesu *policy analysis* by mělo být poradenství, jehož výsledkem je legitimní a transparentní (často také participativní) rozhodovací proces generující výstupy, které obvykle mají podobu konsensu (neplést s kompromisem!). Dostatečně výmluvné je zjištění, že většina amerických publikací s označením *policy analysis* se zabývá metodami a metodologií, které lze využít při podpoře politického rozhodování (Veselý 2006:9).

Veselý (ibid.) rozlišuje mezi „*ex post policy analysis*“ a „*ex ante policy analysis*“ podle toho, je-li prováděna před nebo po implementaci určité politiky:

Typy *policy analysis* (Veselý 2006:9)

Ex post policy analysis – zaměřena na minulost či přítomnost (retrospektivní, post hoc); analýza poté, co byla politika implementována popř. již v průběhu její implementace.	Deskriptivní *policy analysis* – čistě popisná; co se stalo?
	Evaluační *policy analysis* – zhodnocení; bylo dosaženo žádoucích výsledků?
Ex ante policy analysis – zaměřena na budoucnost (prospektivní, pre hoc); analýza před tím, než byla *policy analysis* implementována.	Prediktivní *policy analysis* – předpověď budoucích stavů v závislosti na možných alternativách.
	Normativní (preskriptivní) *policy analysis* – doporučení určitých opatření k dosažení žádoucích cílů.

Jako nosné pro porozumění *policy analysis* se dále jeví Laswellovo rozlišení mezi „věděním o politice“ (zejm. *policy studies* jako analytická a nenormativní činnost) a „věděním pro politiku“ (typicky *policy analysis* jako praktické politické poradenství) a také srovnání *policy analysis* s akademickým sociálně vědním výzkumem (Veselý 2006:13): „Hlavním cílem sociálně vědního akademického výzkumu je lepší porozumění společnosti a ekonomice. Hlavní metodou, alespoň teoreticky, je zde tvorba logických, koherentních a empiricky testovatelných teorií … bez ohledu na jejich využitelnost ve veřejné politice. Dokonce lze často říci, že pro mnohé vědce je hlavním kritériem kvality jejich práce nikoli praktičnost, ale netriviálnost a originálnost výsledků (a vůbec nejlépe, když jdou proti „zdravému rozumu“ a intuici).“ Rozdíly mezi akademickým a aplikovaným výzkumem orientovaným na veřejnou politiku shrnuje Veselý v následující tabulce:

Rozdíl mezi akademickým výzkumem a *policy analysis* (Veselý 2006:13)

	Akademický výzkum	***Policy analysis***
Hlavní cíl	Porozumění	změna, řešení problému
Klient	nespecifikovaný, pravda, veřejný zájem	konkrétní klient, aktér politiky (nutná neustálá komunikace)
Způsob	Vysvětlení	Hodnocení
Předmět analýzy	obor, disciplína (např. dopravní systém)	problém (např. zahlcení osobní dopravou)
Sběr dat	extenzivní fáze primárního sběru dat	často pouze sekundární analýza dat
Výsledný produkt	studie, odborný článek	analýza, plán, memorandum

Antropologie a analýza veřejné politiky

Čtenář spoléhající se pouze na literaturu v českém jazyce může snadno nabýt dojmu, že *policy analysis* je výsostnou doménou politologie. Tato stať si však klade za cíl představit analýzu veřejných politik jako činnost vhodnou pro sociální (kulturní) antropology. Stejná snaha například prostupuje jednou z nejčtenějších učebnic aplikované antropologie – „*Applied Anthropology. Tools and Perspectives for Contemporary Practice*" Alexandera Ervina (2000). Ervin zde představuje jednotlivé dílčí činnosti („*needs assessment*", „*program evaluation*", „*social impact assessment*" atd.), které souhrnně nazývá „*Anthropology of Policy and praktice*". Tímto termínem označuje pole aplikované antropologie, které se přímo zaměřuje na „uspokojování praktických potřeb komunit a organizací ve společnosti". Chtějí-li antropologové těchto záměrů dosáhnout, neobejdou se podle Ervina (2000:1) bez porozumění formálním i neformálním způsobům, jakými politická rozhodnutí vznikají: „*They need to know how they are made, on the basis of what kinds of informations and values, through what kinds of culturally based filters, and through what kinds of power relationships of influence or authority.*" Doporučení antropologů, jejichž implementace má být efektivní a smysluplná, musejí vycházet ze znalosti a porozumění celkovému kontextu vzniku dané politiky. „*For applied anthropology, maintaining one´s attention on the context of policy is fundamental,*" uzavírá Ervin (2000:1).

Zájem antropologie se k veřejné politice vztahuje od počátku, byť třeba nevědomě. Řada „politických" témat tvoří samotné jádro antropologického zkoumání. Patří mezi ně především koncepty jako instituce a moc, interpretace a význam, etnicita a identita, ideologie, diskurz, globální a lokální a další (Wedel et al. 2005:30-31). Na výzkumných aktivitách spojených s tvorbou veřejné politiky se podíleli již antropologičtí pionýři. Například Boasovy polemiky s evolucionistickou teorií a biologickým determinismem z přelomu 19. a 20. století se odrazily v politikách týkajících se rasy a genderu. Ze známých britských sociálních antropologů to byli především Evans-Pritchard, Gluckman, Firth nebo Barth, kteří studovali, jak jsou společenské instituce a politiky organizovány, jak fungují a mění se (pod vlivem kolonialismu) a jakým způsobem ovlivňují společenské aktéry, sociální hranice a konstrukci sociálních identit (Wedel et al. 2005:32).

V 70. letech se objevil koncept „reinvented anthropology" obracející se ke studiu institucí v komplexních společnostech – v protikladu ke tradičnímu zájmu o chudé, kolonizované a marginalizované společnosti. „*A reinvented antropology, Nader wrote, should study powerful institutions, bureaucratic organizations in the United States, for such institutions and their network systems affect our lives and also affect the lives of people that anthropologists have traditionally studied all around the world.*" (Wedel 2005:33)

Na obrat směrem ke studiu institucí vlastní společnosti přibližně ve stejné době navázal koncept „*new applied anthropology*" (Angrosino 1976), reflektující vzrůstající zájem o různé formy *policy research* probíhající mimo akademickou sféru (v souvislosti s novými legislativními předpisy – zejm. *National Environmental Policy Act of 1969, Foreign Assistance Act a Community Development Act of 1974*). Willigen (2002:37) toto období trvající od 70. let prakticky do současnosti označuje jako „*The Policy Research Stage*". V této době již začali být antropologové různými konzultantskými firmami zaměstnáváni prakticky na plný úvazek. Hromadné (a mnohdy i trvalé) odchody z akademického prostředí a potřeby nových zaměstnavatelů vyústily v restrukturalizaci sociálněvědního pracovního trhu (od té doby narůstá podíl

nositelů titulu Ph.D. zaměstnaných mimo univerzitní katedry) a ve zcela nové druhy výzkumů a způsobů práce.

Dnes řada antropologů studuje současné globální procesy, například jak globální, transnacionální entity ovlivňují státy, národy a lokální komunity. Někteří se věnují vojenství a národním bezpečnostním politikám, jiní studují sociální, zdravotní nebo vzdělávací politiku a související instituce a organizace, které formují prostředí lidského života (Williegn 2002:37). Nejčastějšími obory, v nichž v současnosti antropologové nacházejí při tvorbě veřejné politiky uplatnění (zejména jako výzkumníci a konzultanti zapojení do tvorby koncepcí, plánů rozvoje a dílčích programů a projektů), jsou oblasti (rozvoje) sociální péče a služeb, zdravotnictví, průmyslu a životního prostředí, územního plánování, vzdělávání, prevence kriminality a samozřejmě také programy zaměřené na integraci cizinců, menšin a dalších skupin, které jsou v kontextu dané společnosti marginální či marginalizované.

Příspěvek antropologie

Antropologie podle Ervina (2000:55) disponuje jedinečnými předpoklady k tomu, aby byla politickou vědou a aby se z jejích řad rekrutovali úspěšní analytici veřejných politik[7]. Systémový, funkcionální a holistický přístup, který je antropologii obvykle vlastní, nahlíží politiku jako komplexní sociální proces přesahující legislativní a byrokratickou sféru, které jsou jejími nejviditelnějšími projevy. Zkoumá politický proces v celé jeho šíři a provázanosti v rámci společnosti jako celku nejen s jinými politikami, ale také například s životním prostředím, fungováním rodiny a s dalšími oblastmi, čímž umožňuje odhalovat neočekávané souvislosti a předpovídat pravděpodobné pozitivní či negativní důsledky naplánovaných zásahů. Antropologové jsou více než jiní odborníci s to zjistit, předpovědět a popsat, jakým způsobem může například úprava zdravotní či sociální politiky ovlivnit vzorce chování jednotlivců a rodin v populacích, které studují. Jejich poznání může být užitečné zejména při přenosu a zavádění politik v jiném (novém, cizím, neznámém) prostředí (Ervin 2000:55).

Antropologové tvorbu a implementaci politiky nevnímají pouze jako politický nebo sociální proces, ale zabývají se i jejich kulturní dimenzí. Politické cíle, záměry a navrhovaná pravidla jsou vždy produkty nějaké ideologie a mnohdy pouze systematičtěji vyjádřenými všeobecně sdílenými představami o tom, jak společnost funguje nebo by fungovat měla (Ervin 2000:43).

Takzvaná emická perspektiva a interpretativní přístup, umožňující antropologům nahlížet věci z pohledu a skrze hodnoty případných objektů veřejných politik, mohou být přínosné hned z několika hledisek. Tvůrci politik často spoléhají na názory expertů, respektive mnoho problémů redukují pouze na odbornou (technickou) otázku. Aktéři disponující jinou odborností nebo zkušeností než ti,

[7] Nicméně z Ervinovy učebnice, sledující více cíl antropologické apologie než porozumění *policy analysis*, je patrné, že o *policy analysis* uvažuje v různých významech. Nezřídka tak činí spíše ve smyslu *policy studies*, tedy „vědění o politice" (viz zdůrazňování porozumění celkovému politickému kontextu tvorby rozhodnutí). Na druhé straně, píše-li o „vědění pro politiku", má na mysli často pouze obsahové podklady pro rozhodování. Ve své redukci *policy analysis* na produkci informací relevantních pro tvorbu politiky se patrně drží Chambersova varování: *„We must distinguish between policy analysis and making of policy. The former can be done relatively easily by most anthropologists, because the capacity to critique or appraise policies already made is compatible with our research methods and perspectives. The real breakthrough come with anthropological policy-making, where skills other than just scientific enquiry are required – skills of planning, management, and even lobbying."* (Ervin 2000:9) *Policy analysis* je však většinou chápána přeci jen o něco šířeji: disponuje nástroji nejen pro analýzu, ale pro tvorbu politiky.

s nimiž byl návrh politiky konzultován, nebo lidé, jichž se mají příslušná opatření týkat, se ale na tentýž problém obvykle dívají z jiného úhlu pohledu. Mnohdy jsou schopni své potřeby pojmenovat a nezřídka i sami přicházet s návrhy vedoucími ke zkvalitnění svých životů. Antropologové, kteří jsou s příslušným prostředím dobře obeznámeni a disponují porozuměním lidem, vůči nimž jsou politická opatření namířena, proto často vystupují v roli prostředníků, informátorů nebo „překladatelů". Nejednou tím přispěli ke korekci navržené politiky a odhalení, že politika navržená politiky a jejich úřednickým aparátem zdaleka není vždy jediným objektivním, racionálním a nejefektivnějším řešením lidských problémů. *„While policies may be clothed in neutral language – their ostensible purpose merely to promote efficiency or effectiveness – they are fundamentally political. In fact, „a key feature of modern power ... is the masking of the political under the cloak of neutrality,"* vystihují častý trik držitelů moci autoři článku *Toward an Anthropology of Public Policy* (Wedel et al. 2005:34-35). Přínos antropologie proto Ervin (2000:56) rovněž spatřuje v odkrývání kulturně determinovaných předsudků, světonázorů, ideologií a dalších hodnot a (skrytých) předpokladů samotných autorů veřejných politik, různých společenských skupin, organizací i jednotlivců. Tyto předpoklady jsou obvykle brány jako samozřejmý zdroj legitimity politických rozhodnutí. Partikulární je úspěšně konstruováno jako všeobecné a jiné perspektivy jsou zcela marginalizovány (Wedel et al. 2005:34).

Svým klientům mohou antropologové pomoci porozumět jejich protistraně a doporučit jednání, kterým snáze dosáhnou svého cíle. Schopnost porozumění „těm druhým" je staví také do role mediátorů, kteří pomáhají tlumit konflikty, formulovat efektivní opatření, která reflektují různé zájmy a skryté předpoklady nebo odpovídají dané kultuře.

Neméně významným antropologickým příspěvkem k tvorbě a analýze politik je možnost mezikulturního srovnání - shromážděné případové studie totiž ukazují variaci možností a způsobů, jakými lze tytéž lidské problémy řešit. Žádané konzultanty může z antropologů učinit také jejich detailní obeznámenost s danou kulturou nebo společenstvím čerpající z jejich dlouhodobých výzkumů (etnografický přístup). Pro případy neznámého prostředí a potřeby rychlého porozumění zase vyvinuli speciální výzkumné postupy, tzv. *„rapid assessment procedures"*, stavějící na zjednodušení a kombinaci výzkumných technik a týmové spolupráci (mnohdy interdisciplinární). Za pomoci analýzy sociálních sítí a dalších technik umějí identifikovat klíčové aktéry (zvláště držitele vlivu) a případnou implementaci programu s nimi předem konzultovat (Ervin 2000:57-58).

Mezi další devizy antropologie Ervin řadí její interdisciplinární povahu a schopnost syntézy, poznatků, metod a teorií různých společenských i přírodních věd. Oceňuje také možnost kombinace popisných dat a teorie, zvyšující efektivitu argumentace a přesvědčivost předložených návrhů. V kontrastu s opatřeními navrhovanými shora lze u antropologů očekávat, že vědí, jak věci fungují v lokálních kontextech a společenstvích (většinou se mluví o komunitách), byť jsou součástí komplexní společnosti.

„Anthropology has a lot to draw upon in making contributions to effective and human policy. Our biggest contribution may be making policy makers aware of the fact, that, as much as they may desire it, uniform policy designs usually cannot meet the needs of the public. The reality is that there are many publics with different social, economic, regional, ethnic, and cultural realities," uzavírá Ervin (2000:59) výčet výhod, které antropologie politiky (*anthropology of policy*) přináší.

Proces policy analysis

V úvodní části tohoto textu bylo za hlavní znak *policy analysis* označeno systematické analytické zkoumání. Nastínit, v čem spočívá systematičnost procesu, jehož hlavním výstupem je na klienta orientované poradenství, je předmětem části následující. „ ... je potřeba předem říci, že nejde zdaleka o přístupy technokratické, které by chtěly politiku (*politics*) nahradit vědeckým poznáním. Spíš jde o snahu doplnit a podpořit politický proces racionálními a systematickými postupy, které berou v potaz dlouhodobé hledisko a poznatky o daném problému," vysvětlují autoři nejaktuálnější a nejrozsáhlejší česky psané publikace na téma *policy analysis* (Veselý a Nekola 2007:68).

Pokusů o etapizaci procesu *policy analysis* a poskytnutí praktického návodu (zejména začínajícím) analytikům veřejné politiky existuje celá řada, neliší se však významněji od následujícího shrnutí (Veselý a Nekola 2007:69-73):

1) definování problému;
2) stanovení hodnotících kritérií;
3) identifikace variantních politik;
4) vyložení různých variant a výběr mezi nimi (hodnocení variantních politik);
5) implementace zvoleného řešení;
6) monitorování a evaluace výsledků zvolené politiky.

Přístup *policy anaylsis* se vyznačuje důrazem na vymezení veřejněpolitického problému. V otázce, co je a co není veřejně politický problém se přitom mezi analytiky ustálila alespoň elementární shoda na tom, že veřejně politický problém není objektivní entita, ale analytický konstrukt lidské mysli. Za problém hodný institucionálního zásahu je považováno to, co je jako problém aktéry definováno. S pádem pozitivistické iluze, že společenské problémy jsou objektivně dané a vyplývají z faktů, které jsou empiricky zjistitelné, byli analytici postaveni před hrozbu následovně vyjádřenou Dunnem (cit dle Veselý 2005:6):

„Analytici selhávají častěji proto, že řeší špatný problém, než proto, že zvolí špatné řešení."

Proto je vymezení problému klíčovým krokem a vyplatí se mu věnovat čas a energii před tím, než se přistoupí k jeho řešení. *Policy analysis* disponuje řadou systematických převážně participativních (tj. využívajících zapojení heterogenních aktérů s různými zkušenostmi, znalostmi či kulturním zázemím) technik využitelných k tomu, aby byl problém precizně definován a strukturován a předešlo se obvyklé chybě, kdy je ze strany rozhodovatelů problém příliš brzy považován za již dostatečně strukturovaný. Děje se tak převážně ze dvou důvodů. Buďto je problém považován za otázku čistě technickou (a k jeho definování a návrhům řešení jsou přizváni pouze resortní odborníci) nebo je téma nahlíženo pouze z jednoho úhlu pohledu (například ekonomického). V obou případech hrozí opomenutí relevantní perspektivy a redukce na úkor kvality navrhované politiky. Formulace veřejněpolitického problému je otázkou výsostně politickou. Obecné doporučení analytiků veřejné politiky je však jasné: problém by měl být vymezen dostatečně srozumitelně a jednoznačně, měl by být řešitelný nástroji veřejné politiky a jeho vymezování by se mělo dít za účasti zástupců všech relevantních aktérů (Veselý 2005).[8]

[8] Zájemce o podrobnosti stran definování problému lze odkázat např. na uvedenou Veselého práci (2006).

Po úsilí věnovanému vymezování problému by mělo dojít ke stanovení hodnotících kritérií, na jejichž základě budou následně posuzovány nabízející se varianty. „To předpokládá vyjasnění hodnot, zájmů a cílů zúčastněných aktérů a explicitní stanovení žádoucích i nežádoucích cílových stavů," upozorňují Veselý, Paterová a Nekola (Veselý a Nekola 2007:72). Někteří autoři (např. Bardach 2000 nebo Hill 1978) řadí fázi stanovení hodnotících kritérií až za proces generování návrhů variantních politik (Veselý a Nekola 2007:72). Před tímto postupem je však třeba důrazně varovat. Jedním z nejužitečnějších poznání vzešlých ze zkušenosti facilitátorů skupinových diskusí je, že pokud před tím, než zazní návrhy řešení, nejsou předem stanovena kritéria hodnocení, téměř vždy bezprostředně dochází ke konfliktu zúčastněných aktérů (Plamínek 2006).

Cílem fáze nazvané jako identifikace variantních politik je generovat co největší počet možných variant řešení problému (například s využitím techniky brainstormingu nebo psaní scénářů). Ty jsou následovně s využitím kvalitativních i kvantitativních technik posuzovány prostřednictvím předem stanovených kritérií a skrze shodu s požadovanými cíli a hodnotami. Výstupem je výrazné zúžení relevantních možností. Implementace výsledné politiky se již analytik běžně neúčastní, stanovuje však způsob a pravidla jejího monitoringu a může se podílet na její evaluaci, přičemž o její efektivitě a dalších parametrech již výrazně rozhodl při počáteční formulaci cílů, zvláště s ohledem na jejich měřitelnost (Veselý a Nekola 2007:72-73).

Závěr

Cílem této přehledové studie bylo ve stručnosti představit disciplínu zvanou *policy analysis* v kontextu sociální (kulturní) antropologie jakožto politické vědy. Zvláště při snaze vyjmenovat všechny oblasti, kde by mohla antropologie přispět, si mnohdy citovaní autoři při operování s pojmem *policy analysis* s důsledností těžkou hlavu příliš nedělají. Rozlišovat mezi „analýzou politiky" (ve smyslu výzkumu cílových skupin i procesu *politics*) a tvorbou politiky (ve smyslu systematických postupů a pravidel strukturování, definování, modelování a formulace problému, definice cílů, vizí, strategií apod.), která analytické operace také zahrnuje, je přitom pro pochopení tématu zcela zásadní. Jako *policy analysis* je označován především druhý typ činnosti, byť je v praxi nemožné od sebe obojí striktně oddělit. (Kompetentní analytik si nevystačí pouze s „věděním pro politiku", musí zároveň disponovat „věděním o politice", v případě antropologa také znalostmi vzešlými z akademického bádání.)

V kontextu *policy analysis* tak antropologové mohou nalézt uplatnění v zásadě ve 2 typech rolí:

1) Z hlediska obsahu připravované politiky jako výzkumníci či konzultanti vypovídající o situaci a potřebách jejích objektů, přičemž tato aktivita buďto probíhá zcela mimo proces *policy analysis* nebo v jeho rámci, a to v počáteční fázi při zjišťování potřeb či odhadování dopadů využitelném pro formulování veřejně politického problému, případně v závěrečné fázi evaluační.
2) Jako konzultanti, facilitátoři, eventuálně manažeři procesu tvorby veřejné politiky, které si rozhodovatelé najímají jakožto odborníky na jeho formu.

Zatímco v angažmá prvního typu je rozhodující kvalifikací právě antropologická znalost, ve druhém případě jsou přednostně relevantní manažerské, analytické či komunikační dovednosti, případně schopnost strategického plánování. Před prolínáním obou rolí lze jedině varovat, neboť v případě tvorby veřejné politiky je důležité rozlišovat mezi formulací problémů a cílů v politické aréně na straně jedné a vymezováním problémů nebo aplikací kritérií při formulaci cílů v procesu *policy*

analysis na straně druhé. Nastolení problému, jeho uznání a řešení je a vždy bude politickou záležitostí. Tvrdit, že analytici politiky (*policy analysts*) mají právo rozhodovat o tom, co je a co není veřejněpolitický problém a jaká jsou jeho relevantní řešení, by bylo popřením demokratického politického procesu (Veselý 2005:17).

Literatura:

ERVIN, A. M. 2000. *Applied Anthropology. Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Needham Heights: Allyn & Bacon.

FIALA, P. a K. SCHUBERT. 2000. *Moderní analýza politiky. Uvedení do teorií a metod policy analysis*. Brno: Barrister & Principal.

MELTSNER, A. J. 1986. The Seven Deadly Sins of Policy Analysis. *Science Communication* 7:367-381.

PLAMÍNEK, J. 2006. *Vedení porad – Jak dosáhnout maximálního výsledku s minimem lidí, času a energie*. Praha: Grada.

VESELÝ, A. a M. Nekola. Eds. 2007. *Analýza a tvorba veřejné politiky: přístupy, metody a praxe*. Praha: SLON.

VESELÝ, A. 2006. Veřejná politika a policy analysis. *Pražské sociálně vědní studie. Veřejná politika a prognostika* 1(15):1-26.

VESELÝ, A. 2005. *Vymezení problému ve veřejné politice. Metody a metodologie strukturace, definice, modelování a formulace problému*. Praha: CESES FSV UK.

WEDEL, J. R., C. Shore, G. Feldman a S. Lathrop. 2005. Toward an Anthropology of Public Policy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 600:30–51.

WILLIGEN, J. van. 2002. *Applied Anthropology. An introduction*. London: Bergin & Garvey.

EVALUAČNÍ VÝZKUM

EVAULATION RESEARCH

Bc. Jakub KOVÁŘ
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

***Abstract**: The article takes to task the well-established claim that academic anthropology should be free from traps of evaluation. Although, on the other hand, in applied anthropology we could see the strong accent on the evaluational research, as a new option for anthropologist. In this article are discussed the trends in evaluation research by means of their strategies, compared with academic research and with certain emphasis on theory-driven perspective introduced by Huey-tsyh Chen. In addition to theoretical reflections on evaluation research, provides the article particular examples based on research conducted in the domain of social programs. The interdependence between methodology and theory of evaluation research is also mentioned.*
***Keywords:** evaluation research, history of-, typology of-, evaluation strategies, anthropology*

„Evaluation has become a mantra of modernity.“
(Pawson a Tilley 1997)

Při prvním setkání s pojmem evaluace může mnoho antropologů pociťovat odpor. Tento postoj většinou pramení z proklamované snahy nesoudit hodnotové, institucionální, organizační a jiné aspekty zkoumané reality - snahy, jež má základ v tradici kulturního relativismu. V této tradici se každé hodnocení stává implicitně nástrojem kulturní hegemonie a v zásadě otevírá cestu pro nahlížení „těch druhých" prizmatem našich měřítek. Paradoxem tohoto přístupu je, že sám *hodnotí* tyto snahy jako nesprávné a neuznává jedinou možnost, kterou by evaluace mohla (byť nepřímo) přispět k řešení problémů, které jsou součástí rozhodnutí, jež činíme jako sociální aktéři (Pomerantz 1984).

Problematika evaluace se tak většinou stává součástí sociální práce[1], kde nachází nejširší uplatnění v analýze fungování sociálních programů a politik. Použití evaluace v rámci sociální práce ji ovšem vystavuje zjevné vulgarizaci, při které často dochází pouze k jednosměrnému zhodnocení úspěšnosti implementace konkrétního sociálního programu na konkrétní sociální problém (Rubin a Babbie 1989). Při této redukci významu evaluace se zastírá potenciál tohoto nástroje, a to hlavně ve dvou oblastech. (1) evaluace se může stát prostředkem tvorby *veřejných programů*, které nejsou jen objektivním systémem, vždy ale také kulturním výtvorem lidí (Douglas a Isherwood 1979) a (2) evaluace není „teorie-prostá", jen se často explicitně nepřiznávají její teoretická a metodologická východiska (Kelly 2004:526). Tím se tedy sama evaluace stává objektem sociálně vědních analýz a úvah. Její vztah k sociálně-vědnímu (základnímu) výzkumu nám, doufejme, její současnou pozici

[1] Kurzy „Evaluačního výzkumu" jsou vyučovány na katedrách sociální práce a politiky. Okrajově na katedrách sociologie (viz www.fss.muni.cz, www.fsv.cuni.cz).

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

přiblíží.

Pojem evaluace je v praxi často spjat s konceptem implementace. Charles Lindblom se v 70. letech snažil (pomocí svého inkrementálního modelu tvorby politických rozhodnutí) poukázat na poměrně banální pravdu a sice, že proces implementace odráží kolektivní racionalitu, která „svazuje individuální rozhodování se společensko-politickým kontextem jedince a s praktickou situací, v níž se rozhoduje." (Winkler 2002:57) Považování implementace za sféru, v níž se potkává aktér a socio-politická struktura, se stalo rámcem evaluačního výzkumu až v posledních desetiletích. Pro pohled na evaluační výzkum jako autonomní doménu vědeckého bádání bych proto zaměřil na různé evaluační strategie, jejich vývoj, vzájemný vztah i jejich vztah k jiným doménám sociálních věd. Objeví se definice i elementární typologie evaluačního výzkumu.

Návodů na vedení evaluace existuje nepřeberné množství, ale možnosti jejich aplikace je třeba brát s rezervou. Huey-tsyh Chen (2004) zpochybňuje univerzální použitelnost těchto manuálů z důvodu odlišných koncepcí jednotlivých sociálních programů. Přesto představím několik užitečných analytických nástrojů, které uvedl do evaluačního výzkumu právě zmiňovaný velikán svého oboru. Jelikož podle mne není lepšího způsobu vysvětlení výzkumných nástrojů, než jejich aplikace, budu se snažit dokazovat a ilustrovat svá tvrzení na konkrétní, již provedené evaluaci. Tímto bych rád uvedl, že překládané příklady jsou součástí projektu *Evaluace preventivních aktivit na taneční scéně*, který proběhl v létě roku 2008 v Terénním programu CPPT o.p.s. Plzeň (dále jen TP).

Evaluační výzkum/základní výzkum (sociálně-vědní výzkum)

Naše každodenní neformální interakce je protnutá mnoha soudy a hodnoceními, které buď účelově, nebo nevědomě pomáhají třídit naší sociální realitu. Tato kategorizace na škále dobrého a špatného, prospěšného a škodlivého atd. v sobě zahrnuje princip hierarchie, jež implicitně vychází z našeho přesvědčení. Evaluační výzkum se liší od našich každodenních soudů tím, že toto přesvědčení (nejčastěji v pozici veřejné politiky, vědeckého diskursu, politické ideologie atd.) reflektuje.

Hlavní odlišnosti evaluačního a základního výzkumu nehledejme v jejich designu, technikách sběru dat, ani metodách jejich analýzy. Hlavním rozdílem je jejich účel. „Evaluace je orientována na aktivitu („*action oriented"*).[2] Je vedena se záměrem ovlivnit hodnotu („*value"*) nebo dopad („*impact"*) politiky, programu, praxe, intervence nebo služby, je vedena z pohledu tvorby doporučení nebo změny" (Clarke 1999:vi). Z pozice sociální vědců je často vedena ostrá hranice mezi základním a evaluačním výzkumem s ohledem na to, že základní výzkum se nesnaží být (dokonce se tomu často explicitně vyhýbá) politicky i jinak angažovaným. Další význačný rozdíl spočívá v tom, že sociálně-vědní výzkum má často explorativní charakter. Celý výzkum se pak „snaží sledovat pohybující se cíl" (Peers a Johnson 1994:23), kdy se priority výzkumu mohou v jeho průběhu měnit a to, co bylo původně centrálním, se stane okrajovým a naopak. V souvislosti s účelem obou druhů výzkumů se liší i způsob publikace jejich výsledků.

[2] V textu budu, častěji než je obvyklé, používat anglické ekvivalenty pro pojmy spjaté s evaluačním výzkumem. Nejde ani tak o reprezentaci jazykových dovedností, ale o pragmatický ústupek anglicismům v případech, pro které nemá čeština přesný překlad, nebo již je habitualizováno jejich používání v anglické verzi.

Zadavateli evaluačních výzkumů jsou nejčastěji lidé nebo organizace (*stakeholders*),[3] kteří potřebují konkrétní druh informací o konkrétním problému a nemají potřebu výsledky evaluačního výzkumu kdekoliv uveřejňovat.

Výsledky těchto výzkumů tedy nemohou být vystaveny (riziku) popperovské falzifikace a tím vytvářejí specifickou doménu vědění, která často existuje sama pro sebe. Těmto nařčením se samozřejmě evaluační výzkumníci a stakeholders brání; nejčastěji s poukazem na to, že evaluační výzkum je vytvářen pro konkrétní (sociální) program a ten se nachází v oblasti hájemství sociální práce, pro kterou se však stalo reformní paradigma[4] vzhledem ke svému marxistickému nádechu poněkud problematickým (Řezníček 1994:16-19).

PRAXE 1: Evaluace programu DANCE-8 se stala podkladem k inovaci interní metodiky práce, avšak při snaze o publikování jejích výsledků v odborném časopise *Adiktologie* se nestrhla vlna zájmu ze strany *stakeholders*. Zarážející je to zvláště u programů, jejichž existence je záležitostí poměrně mladou (necelý rok) a raritní (v ČR fungují 3 programy podobného zaměření) a tudíž vliv výsledků evaluace na vývoj koncepce takových služeb (politiku jejich vytváření) může být značný.

Klasikové evaluačního výzkumu Peter Rossi a Harrine Freeman shrnují rozdíly mezi základním a evaluačním výzkumem takto:

TABULKA 1: *rozdíl mezi základním a evaluačním výzkumem*

Zdroj: Rossi a Freeman (1993:405)[5]

Jiří Winkler si v souvislosti s povahou evaluačního výzkumu (a jeho vztahem k „sociální vědě“) klade otázku, zda by měl evaluační výzkum hledat svou vědní etablovanost v managementu, jako „aplikované vědě o ekonomickém řízení“, nebo v „‘policy science‘[6], jako specifické sociální vědě zabývající se politickým procesem“ (Winkler nedat.:1). Již samotná otázka překlenuje pochybnost o vědeckosti evaluačního výzkumu tím, že ho staví jako pokračovatele starších tradic, z nichž příznačně žádná není dominantní, a obě nakonec spočinou v dialektickém vztahu. Podle Winklera lze právě na evaluaci (potažmo implementaci) v bourdieovském duchu vhodně demonstrovat „významovou distinkci pojetí racionality společenského života, která se stala ústředním faktem nesouladu mezi sociologií a ekonomií…“ (Winkler 2002:22). Diskuze o orientovanosti evaluačního výzkumu směrem k „manažerismu“, nebo „*policy science*“, ovšem nestírá rozdíl mezi výzkumem

[3] *Stakeholders*: lidé, organizace, instituce, kteří/které jsou nějakým způsobem zaangažováni/y ve fungování (evaluované/m) služby, programu, organizace. Nejčastěji se jedná o politiky, programové administrátory, zaměstnance, donátory.

[4] „V tomto paradigmatu se představa sociálního fungování pojí s vizí společenské rovnosti…podporou spolupráce a solidarity v rámci určité společenské skupiny…Sociální práce se proto zaměřuje na *zmocňování* (empowerment) jednotlivců i skupin….“ (Matoušek 2001: 187-188)

[5] Velmi podobnou tabulku uvádí ve své publikaci *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace* Jan Hendl, ten ji ovšem vydává za svou vlastní (viz Hendl 2005:291).

[6] Ve slovníku aplikované antropologie by „policy science“ nejspíše figurovala jako „policy analysis“ nebo „analýza politiky“ (viz Veselý 2006).

základní výzkum	*evaluační výzkum*
vykonává se v oblasti zájmu výzkumníka a přispívá k rozšíření vědomostí o problému	jeho účelem je řešit konkrétní problém
Standarty práce jsou dány vědeckou komunitou	Standarty jsou pragmatické. Evaluace musí být 'dostatečně dobrá' aby odpověděla na otázky týkající se našeho zájmu
výzkumník většinou trénován v jedné disciplíně, které je oddaný	výzkumníci se pohybují v různých programových oblastech
užívá se specifičtější sada metodologických procedur	různé metody
využitelnost je hodnocena v rámci vědecké komunity	využitelnost je hodnocena kolegy (evaluátory), sponzory a také v rámci výzkumu rozpoznání politiky, praktického vývoje a řešení sociálních problémů

evaluačním a základním, neboť ani *„policy science“* nefunguje jako standardní sociální věda – nepracuje s paradigmaty, diskursy…nestaví hypotézy, ani nekonstruuje teorie.

Evaluační výzkum jako samostatná doména

Definice evaluačního výzkumu

V přístupech k určení podstaty evaluačního výzkumu uvedu jen několik jeho elementárních definic a dále se budu věnovat spíše různým druhů evaluačních výzkumů. Takovým postupem se nechci vyhnout exaktní definici tohoto druhu výzkumu, pouze jsem přesvědčen o nutnosti postoupit od ‚fetišizace pojmů'[7] k metodologickému pohledu.

Pro úplnost tedy předkládám tři definice evaluačního výzkumu:

1. sociálně-vědní aktivita zaměřená na sběr, analýzu, interpretaci a poskytování informací o fungování a efektivitě sociálních programů.
(Rossi et al. 2004:2)

2. používám pojem evaluace dosti široce tak, aby zahrnoval jakékoli úsilí ke zvýšení lidské efektivity prostřednictvím systematického empirického zkoumání…pokud někdo zkoumá a soudí výsledky a efektivitu, tak se zabývá evaluací. Pokud je toto zkoumání vedeno systematicky a empiricky prostřednictvím pečlivého sběru dat a pozorné analýzy, tak lze mluvit o výzkumu.
(Patton 1990:11)

3. profesionální evaluace je definována jako systematické ovlivnění kvality nebo hodnoty něčeho.
(Scriven 1991)

Každá z jednotlivých definic referuje o specifickém způsobu hodnocení, ale žádná z nich nepodává příliš konkrétní a aplikovatelný obraz evaluace.[8] Přínosnějším tedy

[7] S tímto slovním spojením operuje Charles W. Mills (viz Mills 2008).
[8] Názvy prací většiny autorů zabývajících se evaluací přitom paradoxně aplikovatelností a pragmatičností jen hemží (viz seznam literatury).

bude zaměřit se na parciální charakteristiky evaluace.

Evaluační strategie

Jednotlivé evaluační strategie se vždy formovaly kolem význačných osobností daného oboru. Vždy také platí, že jednotlivé strategie se ve své aplikaci málokdy vyskytují ve své „čisté" formě a jejich užití se v praxi řídí spíše charakterem problému, než snahou o jejich rigidní následování. Z pohledu některých autorů (viz Green 1998) se toto *ex post* rozdělení nedá považovat za přínosné a to zvláště z toho důvodu, že všechny evaluační strategie v podstatě sdílejí podobnou metodologii a příliš nereflektují otázku programové ideologie. Je tomu však skutečně tak?

- **A** *vědecko-experimentální modely* (postpositivismus)

Jedná se o pravděpodobně nejstarší přístup k evaluaci, založený na metodách (nejčastěji) sociálních věd. Upřednostňují nestrannost, exaktnost, objektivitu a validitu analyzovaných a předkládaných dat. Mezi nejčastěji používané metody tradičně patří experimenty a quasi-experimenty, ekonometricky orientované perspektivy (analýzy nákladů x efektivity, výsledků). Mezi proponenty tohoto přístupu řadíme Michaela S. Scrivera a Donalda T. Campbella.

- **B** *modely orientované na management systém* (pragmatismus)

Mezi nejčastější přístupy v rámci těchto modelů patří *Program Evaluation and Review Technique* (PERT) a *Critical Path Method* (CPM). Oba se hojně používají v business sféře a u vládních programů. Tento přístup je částečně reakcí na zklamání z nadužívání vědeckých metod, což je patrné v odklonu od teorie a v preferenci (povětšinou) ekonomických kritérií hodnocení programů. Mezi hlavní reprezentanty tohoto proudu patří v první řadě Michael Patton.

- **C** *kvalitativní/antropologické modely* (interpretativismus)

Nevýhodou předchozích přístupů byla neschopnost zahrnout do hodnocení programů stanoviska aktérů. Nastává tedy obrat k aktérovi a jeho hodnotám. Mezi upřednostňované metody výzkumu patří pozorování, ale i potřeba znovu zahrnout fenomenologický rámec evaluačního kontextu. Autoři patřící k tomuto směru evaluace se nazývají „Čtvrtou generací" (byť jsou ve všech přehledech řazeni na třetí místo) a jejich pluralitní přístup se nejjasněji značí v dílech Egona Guby a Yvonne Lincoln (Smutek 2005).

- **D** *na účastníka orientované modely* (integrativní přístup)

V této poslední a nejrecentnější kategorii se evaluátoři soustředí v první řadě na stakeholders, ale také na samotné klienty programů a technologii (včetně technologie moci, ideologie). Tyto proudy se někdy prohlašují za otevřeně ideologické, se snahou o emancipaci konkrétních sociálních skupin. Ve svých pracích se autoři jako Peter Rossi nebo Lee Cronbach snaží integrovat výhody předešlých přístupů ve snaze vytvářet komplexní evaluační výzkum.

U výše zmíněných evaluačních strategií se zdá na první pohled nápadná analogie s chronologickým a logickým vývojem paradigmat v sociálních vědách jako takových. Dobrodružství evaluace dalo by se považovat za bezchybný příklad toho,

co Kaplan (1964) nazval „zákonem kladiva“[9]. Zástupy programů, služeb, organizací a politik, které by měly být evaluovány se rozrůstají a současné době již nepochází tato snaha pouze od centrální vlády, která je stále dominantním tvůrcem veřejných politik, ale stále častěji prorůstá i do komerční sféry (Kelly 2004). Velký rozkvět evaluací nastal v 60. letech minulého století jako reakce na sociální plán ‚velké společnosti‘ (v USA) (Pawson a Tilley 1997:3). V té době se Campbell v USA proslavil svou knihou „Reforms and Experiments“ s vizí „experimentálního přístupu k reformám společnosti“ (Pawson a Tilley 1997:6), čímž se dopustil heroického omylu zanedbáním role teorie a analýzy veřejných politik. Tehdy proponované metodologické přístupy k evaluaci (strategie A) stavěly na tradicích ‚molární‘ kauzality a to v dobách, kdy antropologie již za sebou měla okouzlení (strukturálním) funkcionalismem a do módy přicházel strukturalismus. David L. Martinson ve své studii z roku 1974 analyzoval data ze 1400 evaluačních manuskriptů a poukázal na další negativum takto vedených evaluačních výzkumů. Většina z evaluačních výzkumů té doby totiž podle něj ukazuje, že vlastně ‚nic nefunguje‘ tak, jak by mělo[10]. V důsledku toho dochází k transformaci či rozpadu původních programových cílů v průběhu jejich realizace (Winkler 2002). Tato skepse vedla ke vystřízlivění z čistě kvantitativních (experimentální) přístupů k evaluaci, mezi jejichž typické reprezentanty můžeme řadit metodu pre-test → post-test.

PRAXE 2: Požadavek na maximálně participativní model evaluace se stává v některých kontextech neadekvátním. U evaluace programu DANCE-8, který funguje v oblasti (sekundární) protidrogové prevence bychom tak vedle klientů programu a *stakeholders* měli v ideálním případě zahrnout do evaluace i dealery omamně psychotropních látek (OPL), stejně jako policisty z Národní protidrogové centrály (NPC).

V 70. letech tedy vstupuje do evaluačního výzkumu politika („*politics*“) a její nahlížení prizmatem manažerského paradigmatu (strategie B), pro který se stává centrálním způsob stanovení cílů politického programu. Evaluace se začíná zaměřovat na procesuálnost politiky, na mechanismy a neměnné elementární struktury politického systému, které determinují vytváření sociálních programů. Pro evaluaci se v tomto směru stali východiskem manažerské postupy, stejně jako pro strukturální antropologii perspektivy lingvistické (viz Lévi-Strauss 2006). Důraz na ekonomickou a utilitární představu evaluace se projevuje v eklekticismu metod s důrazem na srozumitelnost pro tvůrce veřejných politik, kteří výzkumné zprávy zkrátka nečtou a je proto nutné „infiltrovat jejich chápání světa nekanonizovanými výzkumnými zjištěními“ (Weiss a Buculavas 1980:90).

Přibližně po dalších deseti letech se evaluační výzkumy staly dějištěm dalšího vystřízlivění, když se do struktury začal stále častěji promítat vliv aktéra. Objekt rozhodování byl postaven na roveň rozhodovacímu subjektu (strategie C)[11]. Netřeba připomínat, že jedním z prvních, kdo rehabilitoval jednajícího aktéra v sociálních vědách je Pierre Bourdieu.

Konstruktivistický zájem se přesunul od zjištění ‚zda něco funguje‘ k procesu, ve kterém se implicitní ideje aktérů (na pozicích pracovníků programů) kříží

[9] Jakmile dáte dítěti do ruky kladivo, tak brzy pozná tu univerzální pravdu, že vše co lze, musí být přitlučeno (Kaplan 1964).

[10] V kontextu (současného) evaluačního výzkumu toto není chápáno jako neúspěch. Jinými slovy, nelze zde použít rétorickou figuru o konstrukci úspěchu skrze tvrzení, že ‚vše funguje‘. Je však nezbytné do analýzy příčin ‚nefungování‘ zahrnout i vliv samotné programové teorie, potažmo veřejných politik.

[11] Na úrovni rozhodovacího subjektu můžeme také uvažovat na úrovni (i) individuálních aktérů veřejné politiky (konkrétní ministr) a (ii) nad-individuálními subjekty veřejné politiky (vláda) (Ochrana 2005).

s oficiálními schématy a politikami. Sociální realita spočívá na vzájemném vyjednávání („*negotiation*“) významů. Pokud bychom označili postpozitivistický proud evaluace v intencích analýzy symbolické komunikace za *analýzu obsahu sdělení* a pragmatický proud za *analýzu povahy komunikátora*, tak interpretativní proud může sloužit jako analogie *analýzy publika*.

Podstatným rysem interpretativního modelu je rehabilitace kvalitativních metod. Jako v každém jiném výzkumu se kritéria pro aplikaci konkrétní metody odvíjejí od povahy výzkumného problému. Ať již se jedná o sběr dat – prostřednictvím rozhovorů, *focus groups*, pozorování, video nebo audio nahrávek; stejně jako užití analytických rámců – zakotvená teorie, kritická diskursivní analýza, konverzační analýza, etnografie nebo narativní analýza, musíme mít vždy na zřeteli naše možnosti i účel evaluačního výzkumu. Eleanor Chelimsky v této souvislosti poněkud cynicky poznamenává, že „je sotva prozíravé vstupovat do žhavé politické debaty vyzbrojena pouze případovou studií“ (Chelimsky 1987:27). Použití mikro-sociologických a antropologických metod na druhé straně nabízí mnoho výhod. David Silverman (1994) argumentuje, že při užití kvantitativních metod je v evaluačním výzkumu: (1) kladen důraz na to, jak se konkrétní fenomén konstituuje v každodenních situacích, (2) jsme schopni lépe odpovědět na otázku „proč?“, neboť z dat získaných z každodenních situací máme znalost toho „jak“ a (3) pro nás snadnější vést dialog s pracovníky programu, protože víme, jak se v daných situacích chovají.

Na přelomu 80. a 90. let se prosazuje komplementární hledisko, které se snaží syntetizovat všechny předešlé proudy (strategie D). Skutečným titánem sociologické metodologie tohoto období byl bezpochyby Lee J. Cronbach[12], jenž se k závěru své akademické kariéry dopracoval k funkcionálně diachronnímu přístupu k sociálnímu zkoumání. Cronbach poskytuje evaluátorům soubor symbolů k definování domén evaluace. Domény tvoří jednotky („*units*“), řešení („*treatment*“), pozorování („*observations*“), výstupy („*outcomes*“) a nastavení („*settings*“) – s běžně používanou zkratkou pro celý soubor UTOS. Zajímavějším se však zdá Cronbachovo přirovnání evaluátora ke čtenáři. Sociální program, stejně jako veřejné politiky, se pro něj stávají textem (Shadish et al. 1991). V tomto kontextu se inspirativními stávají jednak studie francouzských dekonstruktivistů, tak i antropologicky vedené pokusy o rozumění kultuře, skrze to, jak jsou tvořeny její texty a texty o ní (viz Clifford, Marcus 1986). Jean-Francois Lyotard vidí v metanaracích moderní společnosti legitimizaci mocenských zájmů. Jednou z těchto metanarací se stává i vyprávění o Rovnosti a Pokroku, na kterém stojí sociální programy a jejich evaluace. Cronbachův přístup by spíše než v derridovskému řešení odkazoval k Habermasovo modelu plurality veřejných prostorů. Z tohoto diskursivního pojetí veřejného prostoru, do kterého by měla zasahovat i evaluace, se etablovaly například feministické kritiky veřejných politik (Benhabib a Cornell 1987).

Ve snahách o integrativní uchopení evaluačního výzkumu se často kritizuje jeho proveditelnost. Proto se, v některý studiích, setkáváme s poměrně bizardním požadavkem na evaluaci evaluace (analýzu její proveditelnosti). Na tyto kritiky reagoval Peter H. Rossi, když uvedl pojem „dost dobrá“ evaluace, který pragmaticky řešil otázku výzkumného designu. Společně s Huyem Chenem postavili základ evaluace vedenou teorií („*theory-driven*“) (Chen a Rossi 1983). Evaluační výzkum se

[12] Ve statistice se dodnes používá jeho koeficient reliability ‚Cronbachovo alfa‘ a teorie zobecnitelnosti. V oblasti evaluace se zabýval hlavně evaluací vzdělávacích programů. V závěru své akademické dráhy se staví pesimisticky k možnostem sociálního výzkumu, když tvrdí, že „výzkumný design je spíše uměním, než vědou“ (Cronbach 1982 in Shadish et al. 1991:349).

dostává do role tvůrce programové teorie, kterou následně testuje a tím na jedné straně odhaluje významy, které mohou být aktérům skryté, a na druhé straně prověřuje empiricky jejich platnost (Chen a Rossi 1983). Pro „dost dobrou“ *theory-driven* evaluaci je nutné provést podrobnou analýzu programu a zpracovávat tak co nejlépe definované soubory informací.

Integrativní přístup se projevil i na metodologické rovině, kdy dochází ke kombinaci kvantitativní a kvalitativní metodologie („*mixed methods“*) (Rallis a Rossman 2003). Newman a Benz (1998:9) nazývají bifurkaci kvantitativních a kvalitativních metod jako „falešnou dichotomii“ vytvořenou předchozími paradigmaty. V případě *theory-driven* evaluace se zdá použití *mixed-methods* nezbytné (vytváření i testování teorie).

PRAXE 3: Evaluační výzkum byl často kritizován za svou neteoretičnost a „bezhodnotovost“ (Pawson a Tilley 1997:13). V oblasti protidrogové prevence se vyskytují dva komplementární modely (teorie) závislosti: (i) medicínský model – závislost je nemoc (ii) bio-psycho-socio-spirituální model – určení závislosti kontextuálně. (Kudrle 2003) V oblasti a terciální (i primární) prevence, na které pracuje program DANCE-8, se dlouhodobě uplatňuje teorie *harm reduction* – snižování rizik spojených s užíváním OPL, vycházející částečně ze strategie ochrany veřejného zdraví (*Public Health*) (Hrdina a Korčišová 2003). Všechna tato teoretická ukotvení je třeba reflektovat při vztahování evaluace k programové teorii.

Další typologie evaluačního výzkumu

Předchozí kapitola prezentovala vývoj evaluačního výzkumu prostřednictvím jeho strategií. Nyní bych se chtěl zaměřit na statičtější typologie, které jsou přínosné nejen v tom ohledu, že je s nimi běžně zacházeno v praxi evaluačního výzkumu a jejich definice slouží k jejich snadnějšímu čtení i vytváření.

Formativní a sumativní evaluace

Tato dichotomie představuje nejelementárnější rozdělení evaluačního výzkumu na (i) orientování na proces (*„action-oriented“*), tedy formativní a (ii) orientování na výsledky („*conclusion-oriented“*), tedy sumativní. Michael Scriven (1991) vnímá oba typy jako oddělené větve, které se v evaluačním výzkumu neprotínají. Nejprve totiž získáváme data a poté k nim přiřazujeme hodnoty, významy (které mají pro stakeholders, politiky, nebo klienty). Základní rozdíly nabízí následující tabulka:

TABULKA 2: *rozdělení sumativní a formativní evaluace*

	Formativní	*Sumativní*
Cíloví příjemci	Programoví manažeři/ pracovníci programů	Tvůrci politik, veřejnost, financovatelé
Role sběru dat	Vyjasnění cílů, podstata implementace, identifikace výsledků	Implementace, měření výsledků
Role evaluátora	Interaktivní	Nezávislá
Metodologie	Kvantitativní i kvalitativní	Kvantitativní
Četnost sběru dat	Kontinuální monitoring (longitudinální)	Omezená (průřezové studie)
Podávání zpráv	Neformální, diskusní skupiny	Formální zprávy
Četnost podávání zpráv	Kontinuálně	Na závěr evaluace

Zdroj: Clarke 1999:8, převzato a modifikováno ze Smutek 2005:29

Byť se někteří autoři (Nachmias 1980) snaží, vedle rozdělení na sumativní a formativní evaluaci, propagovat další dva odlišné typy (i) evaluaci procesu a (ii) evaluaci dopadu, tak je nutno poznamenat, že tyto typy se vztahují spíše na problematiku „implementačního deficitu", než k problematice hodnocení sociálního programu jako takového. Důležitým se však stává požadavek na provázanost obou přístupů. Jinými slovy, sumativní evaluace se neobejde bez evaluace formativní, protože v momentě, kdy nám sumativní evaluace sociálního programu odhalí, že program nepracuje, jak by měl (což by vhodně vedená evaluace měla), tak bez zhodnocení formy fungování nejsme schopni posoudit, zda se tak stalo v důsledku špatného nastavení programu (veřejné politiky), nebo (jen) program nefunguje, jak by měl (Rossi et al. 1999:40).

Chenova typologie evaluace

Komplexní typologii evaluace teorií vedenou („*theory-driven*") představil již zmiňovaný Huey Chen. Programová teorie podle Chena (2006:16-20) obsahuje implicitně dva druhy teorií (1) deskriptivní [normativní teorie], jež operuje s tím, jak by program měl fungovat, s jeho cíli a hodnotami a (2) deskriptivní [kauzální teorie], která se orientuje na kauzalitu fungování programu a mechanizmus naplňování cílů sociálního programu[13]. Pod křídly jednotlivých teorií se formují specifické domény, na které navazují konkrétní metody hodnocení programů.

DIAGRAM 1: *Chenova hierarchie v evaluaci*

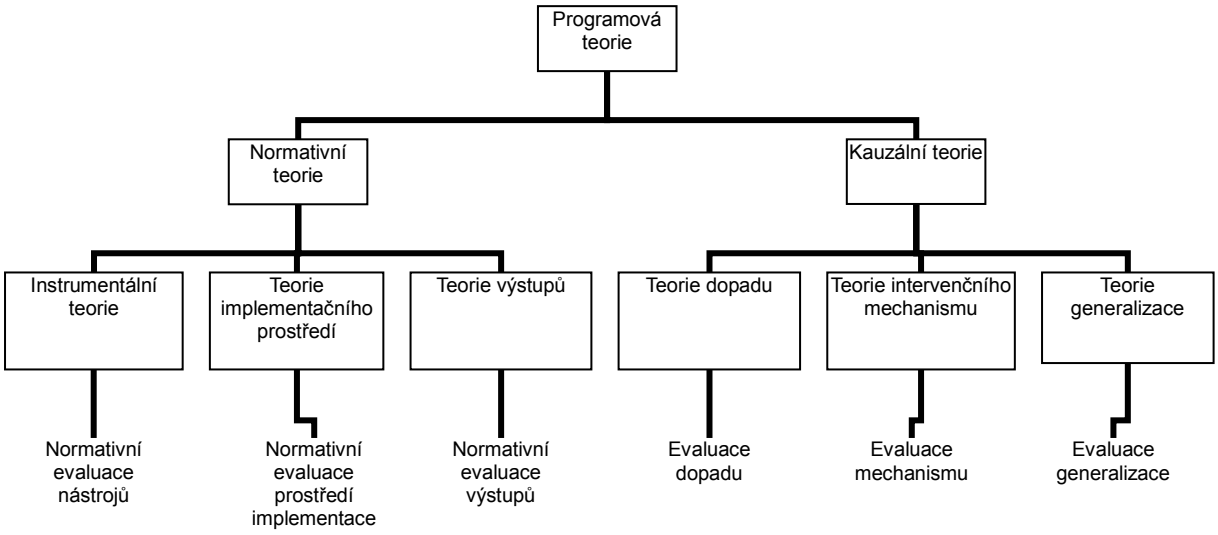

[13] Analogii k Chenovo konceptu *preskriptivní a deskriptivní* teorie by mohla představovat sémiotická teorie kultury Clifforda Geertze. Geertz tvrdí, že na jedné straně existují symboly, které fungují jako „modely něčeho" (výklad a interpretace reality), a na straně druhé mohou symboly fungovat jako „modely pro něco" (návod a informace k organizaci reality) (Geertz 2000).

Zdroj: převzato a modifikováno z Chen 1990: 53

Hranice mezi jednotlivými přístupy jsou pevné v tom smyslu, že nedovolují například vztahovat výsledky z evaluace intervenčního mechanismu k normativní teorii. Ale naopak v rámci jedné evaluační studie bychom měli používat kombinaci přístupů z obou větví programové teorie. Hogwood a Peters (1985) také upozorňují na hraniční charakter evaluačního výzkumu, když tvrdí, že se nachází mezi analýzou politického procesu a analýzou pro politický proces.

Předtím, než se pustíme do samotné evaluace, bychom se podle Chena (2006) měli zastavit u identifikace stádia, ve kterém se evaluovaný program nachází. Mezi konkrétní evaluační cíle toto zjištění zařazuje i Winkler (2006:2) a uvádí též přehlednou typologii.

TABULKA 3: *fáze programu a jeho evaluace*

Fáze programu	*Otázky (funkce)*	*Evaluační cíle*
1 Posouzení sociálních problémů a potřeb	V jakém rozsahu jsou komunity potřebné a jaký standard uspokojení dosahují?	Diagnóza problému - deskripce potřeb
2 Určení cílů programu	Co se musí stát, aby se sladily potřeby a standardy uspokojení?	Analýza potřeb pro potřeby programu
3 Tvorba programových variant	Jaké služby/aktivity by měly být použity k dosažení žádoucí změny?	Posouzení plánu/ programové teorie
4 Výběr programové alternativy	Jaký možný programový přístup je nejlepší?	Studie proveditelnosti programové varianty
5 Implementace programu	Jak by měl být program realizován? Jaké jsou implementační deficity?	Procesní evaluace
6 Řízení programových aktivit (operations, outputs)	Jak probíhá výkon jednotlivých činností vzhledem k plánu?	Monitoring programu
7 Programové výsledky	Dosahuje program žádoucích efektů? Plní svůj účel? Jakých efektů dosahuje?	Evaluace efektů
8 Programová účinnost a efektivnost	Jsou programové efekty dosahovány s rozumnými náklady?	Cost-benefit analýza, Cost- effectiveness a.

Zdroj: Winkler 2006:7

Na tomto místě bych zmínil, že evaluace (zvláště v podání Chena) se považuje za holistickou a interdisciplinární. Interdisciplinarita se projevuje v integrovanosti mnoha metodologických přístupů a snahou o využití perspektivy mnoha různých oborů (viz kap. 3.2). Holismus evaluace spočívá v nutnosti zahrnovat do hodnocení co nejvíce zainteresovaných subjektů. Peter Rossi a Harrine Freeman (1993) předkládají 9 různých kategorií, které by se v zásadě daly syntetizovat do tří skupin subjektů determinující (evaluovaný) sociální program. Já k těmto devíti přidávám kategorii desátou a to „osobu evaluátora“, jenž vystupuje v mnohdy rozdílných úlohách. Například může být interním zaměstnancem evaluovaného sociálního programu. Tuto možnost navrhuje například Aaron Wildavsky, když tvrdí, že taková osoba by měla

být „oddána určitým modům řešení problémů“ (Wildavsky 1980 in Smutek 2005:114) a do budoucna by se měla stát fundamentem pro model sebeevaluující organizace (Wildavsky 1980 in Smutek 2005:114). V této pozici se však evaluátor může velice snadno dostat do konfliktu rolí (evaluátor x zaměstnanec). V souvislosti se zainteresovaností evaluátora na chodu programu lze rozlišovat i evaluaci participativní („*participatory*“ nebo „*collaborative*“) a nezávislou („*independent“*) (Rossi et al. 2004:57).

1. Stakeholders

- Tvůrci politických rozhodnutí
- Tvůrci programu
- Sponzoři programů
- Sponzoři evaluačního výzkumu
- Manažeři programu
- Zaměstnanci programu
- Konkurenti programu
-

2. Klienti

- jednotlivci, domácnosti, komunity, organizace

3. Výzkumný pracovník (evaluátor)

- Evaluační a výzkumné komunity
- Osoba evaluátora

V průběhu evaluace dochází k ne/přímé konfrontaci mezi jednotlivými skupinami subjektů (jejich zástupců) i mezi subjekty uvnitř těchto skupin. Kontext evaluace často proměňuje charakter těchto konfrontací.

PRAXE 4: Program DANCE-8 se v době své evaluace nacházel ve stádiu počáteční implementace (fáze programu 2 a 3). V této fázi byla tedy součinnost *stakeholders* a evaluátora velice intenzivní. Jako nejkomplikovanější se v průběhu evaluace ukázala míra zapojení klientů (přímých i nepřímých v pozicích majitelů klubů a pořadatelů tanečních akcí). U sběru dotazníků (prováděných s přímými klienty) bylo nezbytné využít služeb dobrovolníků (aby nedocházelo ke konfrontaci mezi klienty a pracovníky programu) a v případě *focus groups* s majiteli klubů a pořadatelů tanečních akcí se v jejich průběhu ukázala nevhodnou moderace diskuze evaluátorem, který byl zároveň interním zaměstnancem programu . Většina otázek pak směřovala na jeho osobu a nedocházelo tak k interakci mezi účastníky *focus group*.

Evaluátor vystupuje v několika rolích a to zvláště jako poskytovatel informací,

vyhledávač potencionálních obtíží („*troubleshooter*“), facilitátor, konzultant a školitel („*illuminator*“) (Chen 2005). Podobnost s rolemi antropologa jak je vymezil John van Willigen (2002) se vyloženě nabízí - aplikovaný antropolog by měl fungovat ve veřejné i soukromé sféře jako instruktor, výzkumník nebo konzultant.

Závěr

Klasik sociologické teorie Robert K. Merton se, v návaznosti na mnoho svých předchůdců, věnoval problematice nepředvídaných důsledků záměrného sociálního jednání. Merton viděl dvě metodologické nástrahy samotné analýzy tohoto problému. První se týkala „problému zjištění kauzální souvislosti, problému zjištění míry, v níž lze ‚důsledky' oprávněně připsat jistému jednání" (Merton 2007:120). Druhý problém spočívá ve „zjištění skutečných záměrů daného jednání" (Merton 2007:120). Merton (2007) přisuzuje v konečném důsledku nejvyšší kritérium weberovskému „smyslu", který by měl být zjevný ze srovnání naší znalosti aktéra, kontextu a samotného jednání s deklarovaným nebo dedukovaný záměrem tohoto aktéra.

V evaluačním výzkumu se tyto dvě metodologické nástrahy stávají jeho obsahem. Evaluace formativní (procesu) a sumativní (výsledku) tvoří základní rámec, ze kterého poté vychází konkrétní analýza, hodnocení daného sociálního programu. Ve svém vývoji si evaluační výzkum prošel několika stádii a současná snaha o jeho hypertrofii do (bezmála) všech oblastí veřejného i soukromého života se setkává s deziluzí, často i ze strany samotných teoretiků evaluace. „Jsme často zklamaní. Po celé té *Bouři a Vzdoru*, který se s evaluací zvedne a poté, co analyzujeme její výsledky, nakonec zjistíme, že nám k ničemu nebyla. Věci jdou stejně dál vlastní cestou, aniž by je evaluace nějak ovlivnila." (Weiss a Buculavas 1980:171). Stala-li se evaluace mantrou modernity, tak předně v oblasti analýzy úspěšnosti implementace veřejných sociálních politik „shora-dolů". Postupný důraz na aktéra a jeho vliv na (organizační) strukturu, jak ho chápal například Michel Crozier (1964) obrací pozornost na tvorbu rozhodnutí „zdola-nahoru". Analýza obou těchto směrů, stejně jako důraz na integrativní výzkumné strategie je mantrou dnešního evaluačního výzkumu.

Aplikovaná antropologie staví deklarativně evaluační výzkum a roli antropologa jako evaluátora do pole své působnosti (viz Ervin 2005, van Willigen 2002). Evaluátor-antropolog může (oproti evaluátorovi vzešlému z oblasti sociální politiky a práce) využít své obeznámenosti s teoriemi a koncepty, kterými se řídí socio-kulturní realita, a tím poskytnout cennou zpětnou vazbu pro administrátory sociálních programů o možných dopadech jejich rozhodnutí. U evaluačních přístupů vedených teorií („*theory-driven*“) se tato perspektiva jeví nezbytnou. Zároveň může antropolog na základě terénního výzkumu odhalit, jak vnímají provedené intervence jejich objekty, klienti („*insiders-perspective*“). Evaluační výzkum má samozřejmě své limity, na některé jsem se také snažil poukázat, ale deziluze o evaluaci by neměla být vedená snahou „hlavně nehodnotit".

Literatura

BENHABIB, S. a D. CORNELL. Eds. 1987. *Feminism as critique: on the politics og gender.* Minneapolis: University of Minnesota press.

BENZ, C. R. a I. NEWMAN. 1998. *Qualitative-Quantitative Research Methodology: Exploring the Interactive Kontinuum.* Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.

CLARKE, A. 1999. *Evaluation Research*. London: Sage.

CLIFFORD, J. a G. E. MARCUS. Eds. 1986. *Writing culture: the poetics and politics of ethnography.* Berkeley: Univerzity of Kalifornia Press.

CROZIER, M. 1964. *The Bureaucratic Phenomenon.* Chicago: University of Chicago Press.

DOUGLAS, M. a B. ISHERWOOD. 1979. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption.* New York: Basic.

ERVIN, A. M. 2005. *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Praktice.* Pearson/Allyn and Bacon.

FREEMAN, HARRINE a ROSSI, PETER. 1993. *Evaluation: A systematic approach* (5th.ed.). Neubury Park,CA: Sage.

HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

HOGWOOD, B. W. a G. B. PETERS. 1985. *The Pathology of Public Policy*. Clarendon Press.

HRDINA, P. a B. KORČIŠOVÁ. 2003. „Terénní programy," in *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup,* Eds. J. Radimecký a K. Kalina. Praha: Úřad vlády ČR.

CHELIMSKY, E. 1987. The politics of program evaluation. *Society* 25(1): 24-32.

GEERTZ, C. 2000. *Interpretace kultur.* Praha: SLON.

CHEN, H-T. 1990. *Theory-driven evaluation.* London: Sage.

CHEN, H-T. 2006. *Practical program evaluation.* London: Sage.

CHEN, H-T a P. H. ROSSI. 1983. Evaluating with sense: The theory-driven approach. *Evalution revue* 7:283-302.

KAPLAN, A. 1964. *The conduct of inquiry.* San Francisco: Chandler.

KELLY, M. 2004. „Qualitative evaluation research," in *Qualitative research praktice*, Eds. D. Silvermanem, C. Seale, G. Gobo a J.F. Gubriem. London: Sage.

KUDRLE, S. 2003. „Úvod do bio-psycho-socio-spirituálního modelu závislosti," in *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup,* Ed. J. Radimecký a K. Kalina. Praha: Úřad vlády ČR.

LÉVI-STRAUSS, C. 2006. *Strukturální antropologie.* Praha: Argo.

MERTON, R. K. 2007. *Studie ze sociologické teorie.* Praha: SLON.

MILLS, CH. W. 2008. *Sociologická imaginace.* Praha: SLON.

OCHRANA, F. 2005. *Evaluace ve veřejné politice.* Praha: CESES.

PATTON, M. Q. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods: A Systematic Approach*. Kalifornia: Sage.

PAWSON, R. a N. TILLEY. 1997. *Realistic evaluation.* London: Sage.

PEERS, S. a M. JOHNSTON. 1994. „Theory, utility and stakeholders: methodological issues in evaluating a community project on HIV/AIDS," in *Challenge and innovation: methodological advances in social research on HIV/AIDS,* Ed. M. Boulton.London: Tylor & Francis.

POMERANTZ, A. 1984. "Agreeing and disagreeing with assessment: Some features of preferred/dispreferred turn shapes". in *Structure of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Eds. M. Atkinson a J. Heritage. Cambridge: Cambridge University Press.

RALLIS, S. S. a G. B. GROSSMAN. 2003. „Mixed methods in evaluation contexts: a pragmatic framework," in *Handbook of Mixed methods in social & behavioral kontext,* Eds. A. Tashakori a Ch. Tedllie. London: Sage.

RUBIN, A. a E. BABBIE. 1989. *Research methods for social work.* California: Wadsworth Publishing Copany.

ŘEZNÍČEK, I. 1994. *Metody sociální práce.* Praha: SLON.

NACHMIAS, D. 1980. *The Practice of policy evaluation*. New York: St. Martin's Press.

SCRIVEN, M. 1991. *Evaluation thesaurus.* Newbury park: Sage.

SHADISH, W.R., T. D. COOK. a L. D. LEVITON. 1991. *Foundations of Program Evaluation: Theories of Practice.* Newbury Park, CA: Sage Publications.

SILVERMAN, D. 1994. „Anylysing naturally-occurring data on AIDS counselling; some methodological and practical issues," in *Challenge and innovation: methodological advances in social research on HIV/AIDS,* Ed. M. Boulton. London: Tylor & Francis.

SMUTEK, M. 2005. *Evaluace sociálních programů.* Hradec Králové: Gaudeamus.

ROSSI, P. H., H. E. FREEMAN a M. W. LIPSEY. 2004. *Evaluation: a systematic approach.* Thousand Oaks: Sage.

VESELÝ, A. 2006. Veřejná politika a policy analysis. *Pražské sociálně vědní studie*. *Veřejná politika a prognostika* 1(15):1-26.

WEISS, C. H. a M. BUCULAVAS. 1980. *Social Science Research and Decision Making*. New York: Columbia University Press.

WILLIGEN, J. van. 2002. *Applied antropology: an introduction.* Greenwood Publishing group.

WINKLER, JIŘÍ. 2006. *Učební text předmětu SPP 405.* Dostupné na: <http//:is.muni.cz>, stáhnuto 18.12. 2009.

WINKLER, J. 2002. *Implementace veřejných programů a přístupy k jejich hodnocení*. Brno: ESF MU.

KRITICKÁ DISKURSIVNÍ ANALÝZA: SOCIÁLNÍ KONSTRUKTIVISMUS V PRAXI

CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS: A SOCIAL CONSTRUCTIONIST IN PRACTICE

Mgr. Petr VAŠÁT
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Abstract: *This paper focus on the specific qualitative research method called Critical discourse analysis (henceforth CDA). Because there are still so many confusions and stigmation tendencies regarding CDA in the Czech Republic, the author offers a useful introduction to Discourse analysis generally and consequently to CDA particularly. It is exposed Norman Fairclough` s three-dimensional model, e.g. discourse as a text, discourse as a discursive practise and discourse as a social practise and particular phases of his method – Description, Interpretation and Explanation. Further, it is shown one of possibilities how could some analysis carry out. It is concluded by pointing out that CDA is the important part of wider social constructionist paradigm.*
Keywords: *critical discourse analysis, discourse analysis, social constructionist, qualitative research method*

Charles Antaki (2004, 2007) čelní zástupce konverzační analýzy ve svém kurzu *Analysing Talk and Text* pro *Universidad Autónoma de Barcelona* tvrdí, že: „Diskursivní analýza představuje hodně věcí pro hodně lidí." Stejné naznačuje společná práce Antakiho, Michaela Billinga, Dereka Edwardse a Jonathana Pottera (2002:1-3), když artikulují obecné nedostatky různých diskursivních analýz. Podobný dojem lze rovněž nabýt např. z práce Phillipse a Jørgensenové (2002) nebo Faircloughа (1992). V následujících práci bych se rád pokusil o zevrubné uvedení do specifické kvalitativní metody, jež sice za poslední roky zažívá relativní „boom", nicméně v Českém antropologicko–sociologickém prostředí, je dle mého soudu stále ještě zatížena mnoha konfúzními a stigmatizujícími informacemi. Zmíním proto specifika diskursivní analýzy (dále jen DA) obecně, přičemž pojednám její nejznámější formy a představitele, abych se následně zaměřil jednu její konkrétní formu, totiž na kritickou diskursivní analýzu (dále jen KDA) jakožto specifickou teorii a metodu analýzy, jak je různými autory a zejména pak svým zakladatelem Normanem Faircloughem praktikovaná. Následující stať budiž proto chápaná jako svého druhu úvod/průvodce (do) vlastní analýzy/ou.

Diskursivní analýza

Podle Antakiho (2004) se DA zaměřuje na: 1) jazyk a jeho vztah ke světu, přičemž ji jde o: 2) identifikaci činitelů skrývajících se za daty a jejich interpretaci za pomocí teorie na societální úrovni. DA tak podle něho spočívá nejčastěji v identifikaci tzv. *interpretačních repertoárů, diskursů* nebo *ideologie* v závislosti na typu DA, čili na konkrétním teoretickém vymezení náležející té či oné variantě. Konkrétní postup DA se pak také liší přístup od přístupu.

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

Mluvíme-li o DA je navýsost nutné nadefinovat to, co je v této perspektivě míněno pojmem diskurs a pokusit se tak vůbec o načrtnutí možných hranic tohoto pojmu. Phillips a Jørgensen (2002:1, závorky v původním textu, překlad P.V.) např. definují diskurs jako: „specifický způsob mluvení a rozumění světu (nebo jeho aspektům)." Český zástupce DA Jiří Homoláč (2006:329) mluví o diskursu jako o: „užívání jazyka, event. dalších znakových systémů – členy dané společnosti, resp. jejich jistou skupinou (teoreticky i jednotlivce) a/nebo v určité oblasti společenského života a/nebo v komunikaci o určitém tématu." Je tedy zřejmé, že jde o *určitou významovou reprezentaci světa, která je vyjednávána v sociální interakci a řízena svými specifickými pravidly*. Hranice diskursu jsou pak dány jeho ontologickým a epistemologickým pojetím a/nebo tématickým zaměřením výzkumu (srov. viz níže).
Phillips a Jørgensen (2002:5-6) zabývající se srovnáním tří hlavních proudů (diskursivní teorií – Laclau a Mouffe, kritickou diskursivní analýzou - Faiclougha a diskursivní psychologií – Whetherellové a Pottera) artikulují v rámci diskursivní analýzy čtyři hlavní aspekty, které tyto proudy sdílí a které se tak podle mého názoru dají aplikovat na většinu forem DA: 1) *kritický přístup k běžně rozšířenému vědění* – tzn. „S naším věděním o světě by se nemělo zacházet jako s objektivní pravdou.", 2) *historická a kulturní specifičnost* – tzn., že naše pohledy na svět a vůbec jeho chápání jsou historicky a kulturně determinované, 3) *vztah vědění a sociálních procesů*, tzn. že vědění samo je produkováno a udržováno sociální interakcí, 4) *vztah mezi věděním a sociálním jednáním*, tzn., že určité vědění vede vždy k určitému sociálnímu jednání, přičemž zároveň vylučuje jiné.

Jak už jsem naznačil výše DA není pouze metodou *sui generis*, nýbrž *ipso facto* i svoji vlastní teorií. Philips a Jørgensen (2002:4) hovoří o tzv. *„complete package"*, který podle nich zahrnuje opět čtyři domény: 1) filosofické (ontologické a epistemologické) premisy, 2) teoretické modely, 3) metodologické postupy a 4) specifické techniky analýzy. Klíčové je pro DA zařazení (se) do proudu sociálního konstruktivismu, přičemž fundamentální úlohu sehrála vlna francouzského poststrukturalismu (zejména pak osoba Michela Foucaulta), ze kterého DA vychází. Každá z verzí si nicméně přivlastnila jinou část postrukturalistických thesí a s jinými konsekvencemi. To, se promítá např. v pojetí diskursu jako konkrétního proudu reálné promluvy na jedné straně a jeho abstraktní verze na straně druhé (viz obrázek. č. 1) nebo např. v jeho úloze při ne/konstituci světa (viz obrázek č. 2, Philips a Jørgensen 2002:20).

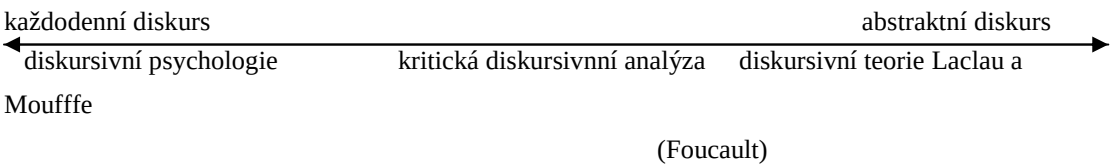

Obrázek 1 Analytické zaměření (Phillips a Jørgensen 2002:20)

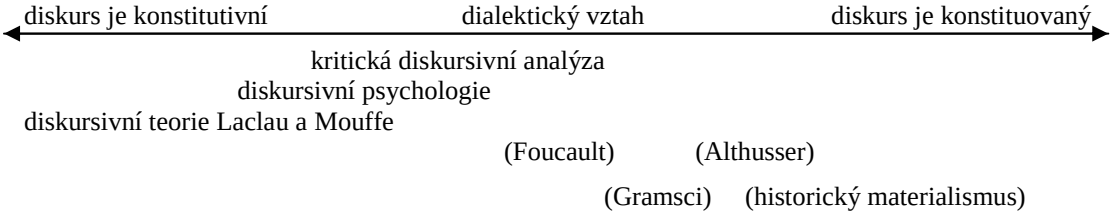

Obrázek 2 Role diskursu v konstituci světa (Phillips a Jørgensen 2002:20)

Kritická diskursivní analýza: teorie a epistemologie

Podle Antakiho (2004) se KDA vedle ostatních forem zaměřuje více na *kategorie* užívané v rámci diskursu a klade důraz na *teorie* a jejich klíčovou úlohu ještě před samotnou analýzou dat, což je v rozporu např. s analýzou konverzační. V tomto smyslu je třeba podle Phillipse a Jørgensenové (2002:60) odlišit dva významy, které mohou nést označení kritická diskursivní analýza: 1) KDA Normana Faircloughа, tzn. specifická metoda, jíž je autorem a 2) širší hnutí v rámci diskursivní analýzy, které sdružuje několik rozdílných přístupů – francouzskou strukturální diskursivní analýzu, kritickou lingvistiku, sociální semiotiku, KDA N. Faircloughа, socio–kognitivní analýzu, diskursivní historickou analýzu, analýzu čtení a Duisburskou školu, přičemž jako KDA se samy označují pouze čtyři přístupy (Fairclough a Wodack 1997:262-268). Ve své práci budu primárně vycházet z prací Normana Faicloughа a tudíž z jeho pojetí KDA. To však od jeho první z klíčových knih *Power and Language* (1989) prodělalo řadu změn, a tak, pokud si toho budu vědom, zdůrazním jednotlivé posuny v jeho učení ve svém kontextu. Dále pak je třeba dodat, že Faircloughův přístup nesdílím nekriticky ve všech jeho aspektech, a tak v okamžicích, kdy se od jeho pojetí odchýlím nebo ho doplním o přístup jiný, zdůrazním to i v rámci svého přehledu.

Fairclough (1989:25) chápe diskurs trojdimenzionálně a to jako: *text*, *diskursivní praxi* a *sociální praxi* (v knize *Media Discourse* z roku 1995 je termín sociální praxe nahrazen termínem *socio-kulturní praxe*). Diskurs tedy v jeho pojetí představuje formu či aspekt sociální praxe. Pojem diskurs pak podle Phillipse a Jørgensenové (2002:66) užívá ve třech možných významech: 1) diskurs jako aspekt sociální praxe, 2) diskurs jako forma jazyka v rámci specifického pole a 3) diskurs jako způsob mluvy v určité partikulární perspektivě. V pozdějších pracích Fairclough (např. 2005:2-3) mění obecné slovo diskurs na *semiosis* a vytyčuje roli semiosis ve třech různých sférách: 1) jako část sociální aktivity v rámci praxe, která konstituuje tzv. *žánry* 2) jako reprezentace, které dává vzniknout tzv. *diskursům* a 3) jako *způsob bytí*, který konstituuje rozličné *styly (např. styl politika nebo celebrity apod.)*

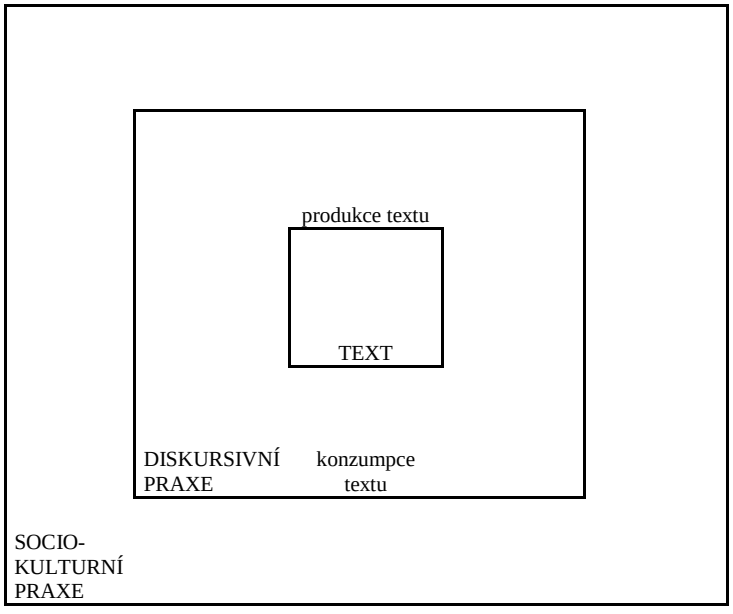

Obrázek 3 Trojdimenzionální model diskursu podle Faircloughа (1995:59)

Takto představený trojdimenzionální diskurs je v *dialektickém* vztahu se sociálními strukturami. Texty tj. promluva, psaný text, vizuální obraz nebo nějaká jejich vzájemná kombinace, jsou produkovány a konzumovány v rámci specifické *diskursivní praxe*. Ta je řízena svými specifickými pravidly v závislosti na sociálním kontextu neboli na *sociální praxi* (Fairclough 1989:28). Jinými slovy: diskurs je řízen tzv. *pravidly diskursu*, která ovlivňují sociální pravidla. Pravidla jsou v tomto smyslu mediátorem mezi *textem* a *společností* (Fairclough a Wodack 1997:277). Pojem *pravidla diskursu* Fairclough převzal od Foucaulta (2003), nicméně v jeho významu už nejde o formování objektů, modalit vypovídání apod. Ve Faircloughově dikci pravidla diskursu představují *specifickou konfiguraci diskursivních typů neboli určitých diskursů a žánrů* (diskurs označuje v tomto smyslu partikulární způsob konstruování partikulární domény sociální praxe a žánr naproti tomu způsob užití jazyka v rámci určité sociální praxe např. interview). Diskurs pak ovlivňuje struktury společnosti na třech úrovních: 1) sociální situace, 2) sociální instituce a 3) společnosti jako celku (Fairclough 1989:25). Pravidla diskursu Fairclough v dřívějších pracích ztotožňoval právě se sociálními institucemi (Fairclough 1989:30) zatímco později s Bourdieuovým *polem* (Chouliaraki a Fairclough 1999:114).

Analyticky lze rozlišit dvě perspektivy a možnosti směřování metody, které jsou nicméně opět ve vzájemně neoddělitelném vztahu: 1) tzv. *komunikativní události* (*„communicative event"*) a 2) *pravidla diskursu („orders of discourse")* (Fairclough 1995:56). První zmíněná kategorie slučuje ve svém významu již představené trojdimenzionální pojetí diskursu a analýza v této perspektivě se zaměřuje na vzájemný vztah všech tří domén, neboli na proces produkce a interpretace textu ve vztahu k sociálním podmínkám (Fairclough 1995:57). Druhá kategorie odkazuje na analýzu vztahů pravidel diskursu s jinými pravidly a jejich celkový vztah k sociálním podmínkám a společnosti obecně (Fairclough 1995:63).

Faircloghův diskurs je tedy jak *konstitutivní* tak *konstituovaný*. Konstitutivní proto, že konstituuje určitou reprezentaci světa a konstituovaný, protože naopak sám je tímto světem částečně determinován. Fairclough v této perspektivě zmiňuje tři obecné funkce diskursu: 1) identitní, 2) relační a 3) ideační (viz Phillips a Jørgensenová 2002:67, později např. 1995:58 mluví místo idejích o reprezentacích). Z toho vyplývá, že diskurs má z dlouhodobější perspektivy vliv na sociální struktury, protože tvaruje: 1) subjekty a jejich identity, 2) vztahy mezi těmito subjekty a 3) vědění, názory apod. (Fairclough 1989:74) V takto nahlížené koncepci diskursu není subjekt pojímán zcela jako produkt diskursu, jak tomu je např. v případě Foucaultovy diskursivní analýzy, nýbrž je mu za určitých sociálně determinovaných okolností připisována aktivní a kreativní role (Fairclough 1989:172).

Velmi důležitým aspektem ve zde představované koncepci je role *moci* a *sociálních bojů*. Skrze moc je totiž diskurs schopen ovlivňovat, jak bylo řečeno, obsah (vědění, názory apod.), vztahy (mezi subjekty) a jiné subjekty (a jejich identity), konkrétně ty, které nemají k moci přístup. Fairclough (1989:43) rozlišuje dva typy moci, i když nutno dodat, že jsou spolu v úzkém vztahu a tak jejich dělení lze chápat spíše jako analytický záměr: 1) moc v rámci diskursu a 2) moc za diskursem. Moc v rámci diskursu se projevuje v situaci, kdy se spolu setkají dva aktéři v rámci určitého diskursivního typu. Hojně uváděný příklad je třeba lékařské vyšetření, kdy lékař ovládá daný diskursivní typ. Lékař uplatňuje svou moc různými způsoby, které lze analýzou konkrétního textu (promluvy) odkrýt (různé indikace viz níže). Druhý typ moci – za diskursem – lze spatřovat jako skrytou hybnou sílu, která na úrovni pravidel diskursu a jejich sociální varianty (sociálních pravidel) ovlivňuje diskursy, diskursivní typy a subjekty v rámci nich. Fairclough např. zmiňuje standardizaci jazyka a potlačení partikulárních dialektů (srov. Bourdieu 1991:43-65)

nebo konkrétně u již zmíněného příkladu lékařské prohlídky jde o omezení *zázemí* lékařské prohlídky (nutnost ordinace apod.), *subjektů* (doktor, který může provádět praxi a ne nikdo jiný) a *téma* (otázky směřované na zdravotní stav pacienta a ne např. majetek). Společenská struktura samozřejmě ovlivňuje i přístup k diskursu. Skupiny a jednotlivci, kteří mají odepřen přístup, nebo zaujímají podřízené pozice, usilují o změnu stávajícího *statu quo* (srov. Bourdieuovo pojetí pole a vztahů uvnitř). Usilují o to nejen v rámci diskursu, ale i na úrovni situační, institucionální a samozřejmě societální. Fairclough (1989:68) v tomto momentě přejímá Marxistickou terminologii, když mluví o sociálním (třídním, kulturním, genderovém apod.) boji. Protože jsou diskurs a struktury v dialektickém vztahu, je možné tyto boje spatřovat i v rámci diskursu, přičemž sám diskurs přispívá k jeho reprodukci. Faiclough (1989:75) tvrdí, že v každé společnosti existují různé mechanismy koordinace sociální praxe v rámci sociálních bojů a zmiňuje hlavní tři: 1) praxe a diskursivní typy, které jsou „následovány", protože není žádná jiná varianta, 2) tzv. *vštípení*, tj. uplatnění moci ve smyslu skrytého činitele 3) tzv. *komunikace,* tj. racionální vyjednávání a debata. Druhým dechem Fairclough (1989:75) dodává, že: „Obecně řečeno, vštípení je mechanismus držitelů moci, kteří si přejí svou moc zachovat, zatímco komunikace je mechanismus emancipace a boje proti dominanci." A tak mechanismus vštípení představuje hlavní zaměření KDA.

S mocí jako takovou souvisí i další koncepce, které Fairclough při svých analýzách používá, a těmi jsou: *ideologie* a tzv. *„common sense"*. Při konceptualiaci ideologie čerpá Fairclough (1989:84) z prací Thompsona, Althussera a Gramsciho a mluví o ni jako o tzv. *implicitní filosofii* (Gramsciho pojem), která figuruje v praktických aktivitách sociálního života. Ideologie jsou vlastně *konstrukce praxí* (z určité perspektivy), *které vyrovnávají různé její antagonismy, kontradikce a dilemata za účelem zachování dominance v rámci sociálního boje* (Fairclough 1999:26). Jde vlastně o konstrukce významů za účelem udržení vztahů moci, tedy o jejich legitimizaci. *„Common sense"* pak představuje *vštípené* a *naturalizované* významy, které napomáhají v produkci a konzumpci (interpretaci) textů diskursů právě tímto určitým způsobem, protože aby nějaký diskurs fungoval ideologicky, tj. napomáhal k udržení nerovných vztahů moci, je třeba aby jako takový nebyl rozeznán, neboli aby nebyla rozeznána jeho *arbitrárnost* (srov. Bourdieu 1991:170) a jeho *ne/přirozenost*.

Aby lidé mohli interpretovat texty právě určitým způsobem, je třeba aby byl text *koherentní* a to s: 1) ostatními texty a 2) okolním světem (Fairclough 1989:78) Jinými slovy: producent i konzument textu musí sdílet stejné *předpoklady* a *očekávání*, které vzbuzuje *„common sense"*. Internalizované předpoklady a očekávání jsou součástí interpretova/producentova tzv. *„members resources"* (Fairclough 1989: 78, dále jen MR). MR tvoří podle Faircloughа (1989:158) *schémata*, *rámce* a *skripty*. *Schémata* jsou internalizované reprezentace partikulárních aktivit (*„activity type"*). „Konstituují rodinu typů mentální reprezentace aspektů světa", neboli modely sociálního jednání (Fairclough 1989:158). *Rámce* jsou podle Faircloughа reprezentace čehokoli, co může figurovat jako *téma* např. nějaký subjekt, věc, proces či abstraktní koncept. *Skripty* nakonec odkazují ke konkrétním *subjektům* či *skupinám* subjektů a jejich vzájemným *vztahům* v rámci sociálního jednání. Nutno dodat, že MR jsou ideologicky determinované.

Produkce/konzumpce tedy probíhá skrze MR. Samotné MR je konstituováno a tvarováno skrze sociální struktury (situační, institucionální a societální), přičemž v reakci na to tvaruje diskurs. Diskurs pak dále opět tvaruje MR a to ve své podstatě znovu působí na sociální struktury. Jednodušeji řečeno: *mezi diskursem a sociálními strukturami je dialektický vztah, který filtruje MR*. Fairclough v této souvislosti

zdůrazňuje sociální původ zde představeného kognitivního aparátu (k sociální kognici viz van Dijk 1997a:17, srov. rovněž s Bourdieuovým *habitem* např. 1998:16 nebo 2005:52-65).

Kritická diskursivní analýza: techniky a postupy

Doposavad jsme se zaobírali kritickou diskursivní analýzou v perspektivě filosofických předpokladů (kterým se budu věnovat ještě na konci) a teoretickým modelům. Nyní je třeba ono zmíněné zasadit do rámce metodologických postupů a technik. Fairclough (1989:26) rozděluje analyticky KDA do třech samostatných, i když vzájemně propustných oddílů: 1) *deskripce*, 2) *interpretace* 3) *explanace*. Dělení pak odráží jeho trojdimenzionální pojetí diskursu.

Deskribce

Deskripce se tedy zaobírá formální stránkou textu. Jde o tradiční lingvistickou analýzu, která zkoumá klasické lingvistické znaky, jako jsou: slovní zásoba, gramatika, tón a direktivita řeči apod. Fairclough proto rozlišuje tři tématické bloky v rámci této analýzy: *slovní zásobu*, *gramatiku* a *strukturu textu*. V rámci každé z nich se soustřeďuje na několik okruhů: 1) zkušenostní hodnoty slov, relační hodnoty slov, expresivní hodnoty slov a použité metafory; 2) zkušenostní hodnotu gramatiky, relační hodnoty gramatiky, expresivní hodnoty gramatiky a spojení vět; 3) interakční konvence a struktura textu.

dimenze významu	hodnota znaku	strukturální efekty
obsah	zkušenostní	vědění/hodnoty
vztahy	relační	sociální vztahy
subjekty	expresivní	sociální identity

Tabulka 1 Formální znaky podle Faircloughа (1989:112)

Analytik se samozřejmě nemusí zabývat všemi aspekty deskripce najednou, to je spíše závislé na konkrétní podobě textu, lingvistické vzdělanosti analytika a jeho analytickou citlivostí. Skrze specifické zacházení s uvedenými lingvistickými znaky jsou uplatňovány, posilovány či nabourávány vztahy moci v/za diskursu/em. Důležité je nyní si uvědomit, že samotná lingvistická analýza si nemůže nárokovat označení diskursivní. Konkrétní analýza pak v našem případě může vypadat následovně:

> *Při zmínce, co vše je nutné udělat, či co vše bylo nutné udělat pro zlepšení nebo jen poznání situace, je rovněž v textu používáno (možná paradoxně) trpného rodu, který neodkazuje přímo k aktérovi činu. Zejména to je možné spatřit v tvrzeních jako: „K porozumění tohoto nežádoucího jevu je nutno zvolit a pojmenovat jednotlivé kategorie bezdomovství…“ (7/2-3) nebo „K tomu aby mohla být typologie přijata, bylo nutné vést řadu rozhovorů, diskusí a konzultací…“ (7/4-5). Producenti si tak dle mého soudu vzhledem ke konzumentům zvyšují svou autoritu. Konzumenti textu spíš rozeznají a uposlechnou naléhavosti ve sdělení, pokud pod ním není podepsán konkrétní aktér, jehož postavení v sociálních strukturách a reprezentace světa nyní neokupuje dominantní pozice a sféry. (Vašát 2008:48)*

Autor se ve zde předloženém úryvku zaobírá zkušenostními hodnotami gramatiky. Zjišťuje, že producenti textu při šíření své verze reality tedy určité formy vědění,

používají *trpného rodu*. Ten je v různých situacích používán jako způsob maskování konkrétního aktéra určité sociální situace - zde za účelem zvýšení autority a legitimity předkládaného vědění, jindy např. ve snaze skrýt konkrétního „pachatele" jako např. v tvrzeních typu: *„Byl schválen zákon o poplatcích u lékaře…"* nebo *„Chystá se masivní propouštění…"* apod.

> *Odkazem na FEANTSU (European Federation of National Organizations working with the Homeless) nebo Ethos (the European Typology of Homelessness and Housing Exclusion) si producenti legitimizují své hodnoty a svou aktivitu ve vztahu k veřejnosti, státní správě atd. (viz např. tvrzení: „ETHOS představuje kompromis různých národních perspektiv a reálných situací." (31/10-11); „FEATSA propaguje a usnadňuje tuto spolupráci mezi nevládními organizacemi, státními orgány a ostatními partnery, tím přispívá k vytvoření sociálnější Evropy." (9/28-30)) (Vašát 2008:50)*

Zde se pak autor věnuje relačním hodnotám slov. Zjišťuje, že producenti analyzovaného textu si za pomocí slov odkazujících k nadstátní či mezistátní perspektivě legitimizují svou „pravdu".

> *Producenti textu odmítají rozšířené pojetí bezdomovství, které staví na úzkém vymezení. Bezdomovec je v takovém pojetí veřejností, tj. zastánci tzv. úzkého pojetí, „stigmatizován" a „vylučován" (28/32) ze společnosti. Podle producentů je nutné pojem (a tím pádem subjekty) „rehabilitovat" (28/33-34, 46/22) tak, aby nebránil integraci bezdomovců do společnosti, protože bezdomovci nejsou podle producentů jen opilci shromažďující se „na nádraží nebo u hypermarketů" (46/2-3), nýbrž jím i může být „čistý člověk s kravatou" (28/29-30). (Vašát 2008:49)*
>
> […]
>
> *Producenti textu se snaží skrze nové pojetí bezdomovství vytvořit novou kategorizaci, která pod sociální kategorii bezdomovec zahrne větší a různorodější počet subjektů. Vzhledem k tomu, že je ale současný význam slova bezdomovec zatížen negativními a stigmatizujícími konotacemi, musí být jejich snaha o kategorizaci doprovázena rehabilitací významu samotného slova v očích veřejnosti. Dále je třeba podle producentů dostatečně přihlížet k právnímu diskursu obecně, kde je slovo bezdomovec podle zákona pojem pro osobu bez státního občanství a konkrétně, kdy je v zákonu č. 108/2006 Sb. o sociálních službách pro označení bezdomovce používáno termínu lidé bez přístřeší nebo osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení. (Vašát 2008:50)*

Zde se autor zabývá expresivními hodnotami slov. Zamýšlí se rovněž nad vlivem expresivní hodnoty na sociální identity aktérů. Dochází k závěru, že pojem *bezdomovec* a sociální identita s ním spjatá bude zahrnovat větší počet různorodějších aktérů. To samozřejmě ponese svá úskalí.

Interpretace

Fairclough zastává názor, že je více než třeba doplnit lingvistickou analýzu o analýzu intertextuální tvořící dohromady komplementární dvojici v rámci textuální analýzy, protože: „Intertextuální charakteristiky textu jsou uskutečňovány v jeho charakteristikách lingvistických." (Fairclough 1992:195). Za tímto účelem Fairclough mluví o tzv. *interpretaci*. Ta se podle Fariclougha (1989:26) zabývá produkcí a interpretací samotného textu, tzn. co a jak je skrze texty produkováno a co a jak je (toto) v textech nacházeno. Na této úrovni analýzy zkoumáme samotnou diskursivní

praxi. Jinými slovy: *snažíme se identifikovat a interpretovat různé diskursivní typy (diskursy a žánry) spojené s určitými typy situací a způsob jakým ovlivňují ideje (reprezentace), subjekty a vzájemné vztahy*. Fairclough (1989:148) píše, že se zaměřujeme na: 1) „o co jde" („*what´s going on*"), 2) o koho jde („*who´s involved*") 3) vztahy mezi subjekty („*relationships between subjets*") a spojení („*role language in what´s going on*") a to tak, abychom *suma summarum* byli schopni vypovídat o: *kontextu*, tj. o interpretacích, které aktéři vztahují k danému situačnímu a intertextuálnímu kontextu, *diskursivnímu typu (či typům)*, tj., ke kterým diskursivním/u typu/ům text/y odkazuje/í a *diferencích* a *změnách*, tj. liší-li se ony dva výše zmíněné okruhy v závislosti na různém aktérovi a dochází-li pak ke změnám v průběhu dané interakce (Fairclough 1989:162). Jak už jsem tedy naznačil, důležitými jsou v této fázi tzv. koncepty *intertextuality* a *interdiskursivity*. Analytik hledá spojitost mezi jednotlivými texty a odhaluje jejich historicitu a vzájemnou podmíněnost v případě intertextuality. Zatímco v případě interdiskursivity, která je formou intertextuality (Phillips a Jørgensen 2002:73), analytik zkoumá, jak jsou v rámci konkrétních komunikativních událostí různé diskursy a žánry artikulovány dohromady. Zda-li tvoří ustálený diskursivní typ a jsou tedy normativního charakteru, nebo tvoří nové hybridní uspořádání a jsou tudíž charakteru kreativního (Fairclough 1995:60). Obojí je chápáno samozřejmě jako odraz sociálních pravidel, přičemž čím je patrnější interdiskursivita v textu, tím blíže jsme zároveň změně sociálních pravidel. Pokud nyní přejdeme ke konkrétní podobě interpretace, pak by jedna z jejích forem mohla vypadat následovně:

> Z pohledu dikursivní praxe jsem v textu identifikoval dva hlavní diskursivní typy – dominantní, který převládá v různých typech sociální praxe a submisivní, který se infiltrací těchto praxí snaží stát dominantním. Text náleží k diskursivnímu typu (prozatím) submisivnímu. Dominantní diskursivní typ budu nazývat jako *DT úzkého vymezení* a submisivní jako *DT širokého vymezení* (obé odkazuje k úzkému a širokému vymezení bezdomovství). DT úzkého vymezení lze nalézt v praxi právní, veřejné, mediální (i když na něj nejsou v textu přímé odkazy) a praxi veřejné správy. Tento DT je charakteristický tím, že v bezdomcích vidí pouze opilé žebráky, kteří spí ve veřejných prostorech. Rovněž je charakteristický tím, že bezdomovcům přisuzuje jen malou míru legitimní sociální podpory, neboli řadí bezdomovce do kategorie tzv. „*undeserving poor*" (chudí nehodní peče). Tito chudí jsou sami vinněni za svou situaci a častokrát se v tomto DT poukazuje k osobnostním rysům daného subjektu spíš, než např. ke strukturálním příčinám. DT úzkého vymezení je prozatím charakteristický pro praxi poskytovatelů služeb zaměřené na bezdomovce a malou část praxe veřejné zprávy. Za pomoci vědecké (zejména díky konceptům sociální exkluze apod.) a právní praxe se snaží vybudovat silnou alternativu k DT úzkého vymezení. (Vašát 2008:51)

Na úrovni interpretace identifikuje autor dva diskursivní typy, které jsou v textu patrné. Představuje proto každý z nich a načrtává jednak jejich vztah vůči sobě navzájem, jednak vztahy, které jsou mezi nimi a ostatními sférami společnosti. Každý z diskursivních typů rovněž specifikuje. Následovat pak může např. zaměření se na dialektiku vztahů diskursivních typů a ostatních složek sociální politiky jakožto sociální pole *par excellence*.

Explanace

Oddíl třetí tzv. *explanace* se podle Faircloughа (1989:26) zabývá sociální determinací procesu produkce a interpretace a jeho sociálními efekty, neboli: „Explanace je způsob jak nahlédnout diskurs jako součást procesu sociálních bojů v rámci

mocenských vztahů.“ (Fairclough 1989:163) Snažíme se tedy objevit: 1) *sociální determinanty*, které na úrovni situační, institucionální a societální tvarují diskurs, 2) *ideologie*, tzn. části interpretací, které na základě MR mají ideologický charakter, 3) *efekty*, tzn. zda-li diskurs udržuje nebo transformuje mocenské vtahy (Fairclough 1989:166). Podle Faircloughа (1989:163) analytik i ostatní aktéři interpretují stejně, nicméně pro (kritického) analytika je důležité nabourat ony v MR zakořeněné „přirozené“ předpoklady *„common-sense“*.

> Jak jsme si ukázali, problematika bezdomovovství je zakotvena v širších sociálně-politických kauzálních souvislostech. Lze proto celkem snadno identifikovat různé úrovně a různé podoby sociálních determinantů. Na úrovni *situační* to jsou především interakce a práce se samotnými klienty, co motivuje a tvaruje diskurs, tedy pokus o vytlačení stávajícího dominantního diskursivního typu. Poskytovatelé spatřují selhání a limity DT úzkého vymezení a snaží se změnit stávající situaci. Na úrovni *institucionální* poskytovatelé kontaktují širší síť pracovníků různých pro ně klíčových sfér, jako jsou: jiní poskytovatelé, veřejná správa, MPSV apod., aby pro své záměry měli širokou a akceschopnou základnu. Na rovině societální je pak diskurs tvarován zejména evropskými institucemi jako jsou FEANTSA nebo EOH (European Observatory on Homelessness). (Vašát 2008:53)
>
> […]
>
> Diskurs o bezdomovství (a jeho diskursivní typy) je tak zcela jasně ideologický. DT širokého vymezení je prostoupen a sycen ideologickými prvky, které lze spatřit i v textu v tvrzeních typu: *„Základním dokumentem pro pracovní skupinu se stala evropská typologie Ethos ve verzi 2005, vytvořená Evropskou observatoří bezdomovství pro organizaci FEATSA, k použití v členských státech Evropské unie.“* (7/8-10); *„V bohaté a prosperující Evropě je nepřijatelné, aby mnoho lidí nemělo přístup ke slušnému bezpečnému bydlení.“* (9/25-26); *„FEATSA propaguje a usnadňuje tuto spolupráci mezi nevládními organizacemi, státními orgány a ostatními partnery, tím přispívá k vytvoření sociálnější Evropy.“* (9/28-30). Diskurs je ovlivňován ideologickými principy, které konstituují Evropskou unii. Zejména to jsou různé principy inkluze (*„Pokud jde o terminologii, a pokud mluvíme o tom, zda říkat klienti, uživatelé služeb nebo občané, myslím, že je nutné, aby termín byl vždy inkluzivní nebo zahrnující, nikoliv vylučující.“* (16/6-8)), integrace (*„Je zde otázka integrace nebo neintegrace do společnosti.“* (16/4)) a různé odkazy k prosperitě a bohatství (viz výše), které tvoří základ vládnoucího „nového kapitalismu“ (o termínu viz Fairclough 2001) či neoliberalismu. (Vašát 2008:53-54)

V prvním z uvedených odstavců autor vytyčuje různé úrovně, na kterých je diskurs ovlivňován a zároveň na kterých sám ovlivňuje. Postupně uvádí vztahy na situační, institucionální a nakonec societální úrovni. Ve druhém odstavci je jeho cílem odhalit ideologický podklad a skryté principy, které nejsou na první pohled tolik patrné. Uvádí následně některé z konceptů, které tvoří základní pilíř současné verze neoliberalismu. Analyzovaný text je v našem případě rovněž možné spojit s jinými klíčovými texty, které ačkoli běžně nereflektované, stojí v pozadí zde zmíněných principů (integrace, inkluze apod.), jako je např. *Všeobecná deklarace lidských práv* a další.

Kritická diskursivní analýza: doporučení a závěry

Analýza by se pak měla držet několika jednoduchých pravidel tak jak je vytyčují Phillips a Jørgensenová (2002:173). V prvé řadě je to princip *spolehlivosti*, který klade důraz na to, aby analýza byla postavena na základě více textuálních

(lingvistických) znaků a ne jen na jediném. Dále pak je to snaha o *komplexnost* analýzy, tzn. o důslednou propojenost lingvistických znaků s intertextuálními. A v neposlední řadě jde o *transparentnost* výsledků, což v praxi znamená, že výsledky by měli být dokládány skrze různé úryvky a pasáže (z) textu, které odkazují k výsledkům. Zároveň by se měl člověk vyhýbat všem nedostatkům diskursivních analýz, na které poukazuje Antaki et al. (2002) a které si neprávem připisují toto označení a to: 1) analýze skrze summary tedy shrnutí nějakého textu, 2) analýze skrze vyjádření svého stanoviska k textu, 3) analýze skrze nezakotvené citace, 4) analýze založené jen na identifikaci diskursů a různých mentálních konstrukcí, 5) analýze provedené skrze špatný výzkum a 6) analýze soustředěné pouze na lingvistické znaky.

Na samotný závěr statě nutno ještě zdůraznit pár epistemologických souvislostí, které ve Faircloughově KDA sehrávají klíčovou úlohu. Především je to pojetí diskursu jako *skutečné entity*, vyskytující se „tam venku" a čekající na analytikovo objevení a uchopení. V tom se s Faircloughem v této stati rozcházím. Oproti tomuto empirickému pojetí dávám raději přednost diskursu v analytickém smyslu tak, jak ho vymezují Phillips a Jørgensenová (2002:144), tzn. jako *analytikův konstrukt*. Důležitá je pak rovněž „distinkce" *diskursivní* a *non-diskursivní*. Oproti např. přísně poststrukturalistickému pojetí analýzy, která spatřuje diskursivitu jako první i poslední proměnou každé sociální praxe, mluví Fairclough o diskursivitě jako o formě nebo aspektu sociální praxe obecně, která má nicméně svou logiku a své zákonitosti. Takové dělení je podle mého názoru rovněž třeba chápat jako analytické, protože hranice mezi oběma doménami je fluidní a empiricky těžko stanovitelná. Navíc obě domény jsou ve vzájemném dialektickém vztahu, přičemž dokonce (někdy) intencionálně převoditelné jedna na druhou (viz. Phillips a Jørgensenová 2002:158-163).

V předcházejících odstavcích jsem podal zevrubný vhled do specifické kvalitativní metody, která se zejména v průběhu (nejen) posledního desetiletí snaží vydobýt svoji pozici mezi klasickými kvalitativními metodami a nutno dodat, že snad se ji to i daří. Nesnažil jsem se nicméně toliko do detailů rozebírat její historické kořeny ani minulé inspirátory, spíš jsem chtěl na konkrétní formě načrtnout podmínky a předpoklady na jedné straně a možné techniky a závěry na straně druhé. Metoda KDA představuje podle mého názoru nejen konkrétní aplikaci proudu sociálního konstruktivismu, ale i způsob, jakým lze obecně v rámci sociologicko-antropologického terénního výzkumu přistupovat k fragmentům textu - ať již se jedná o přepis rozhovoru, pramen či zápis z terénního deníku.

Použitá literatura

ANTAKI, CH et al. 2003. Discourse Analysis Means Doing Analysis: A Critique Of Six Analytic Shortcomings. *Submission to Discourse Analysis Online*. Dostupné na: <http://extra.shu.ac.uk/daol/articles/v1/n1/a1/antaki2002002-paper.html>, stáhnuto: 13.3. 2008.

ANTAKI, CH. 2004. Analysing Talk and Text. A Course for the Universidad Autónoma de Barcelona. Dostupné na: <http://www-staff.lboro.ac.uk/~ssca1/tthome.htm>, stáhnuto: 13.3. 2008.

BOURDIEU, P. 1977. „On Symbolic Power," in *Language and Symbolic Power*, Ed. J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.

BOURDIEU, P. 1980. „The Production and Reproduction of Legitimace Language," in *Language and Symbolic Power*, Ed. d J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.

BOURDIEU, P. 1991. *Language and Symbolic Power*. Ed. J. B. Thompson. Cambridge: Polity Press.

BOURDIEU, P. 1998. T*eorie jednání*. Praha: Karolinum.

BOURDIEU, P. 2005. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.

CHOULIARAKI, L. a N. FAIRCLOUGH. 1999. *Discourse in Late Modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

FAIRCLOUGH, N. 1989. *Language and Power*. London: Longman Inc.

FAIRCLOUGH, N. 1992. Discourse and text: linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse and Society* 3(2):193-217.

FAIRCLOUGH, N. 1995. *Media Discourse*. London: Edward Arnold.

FAIRCLOGH, N. a R. WODACK. 1997. Critical Discourse Analysis, in *Discourse as Social Interaction: Multidisciplinary Introduction* Vol. 2, Edited by T. A. van Dijk, pp London: Sage.

FAIRCLOUGH, N. 2001. The Dialectics of Discourse. *Textus* XIV 2:231-242. Dostupné na: <http://www.ling.lancs.ac.uk/profiles/263/>, stáhnuto: 20.2. 2008.

FAIRCLOUGH, N. 2005. Critical discourse analysis. *Marges Linguistiques* 9:76-94. Dostupné na: <http://www.ling.lancs.ac.uk/profiles/263/>, stáhnuto: 20.2. 2008.

FOUCAULT, M. 2003. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann a synové.

HRADECKÝ, I. et al. 2007. *Definice a typologie bezdomovství*. Praha: Naděje o.s.

HOMOLÁČ, J. 2006. Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí. *Sociologický časopis* 42(2):329-351.

PHILLIPS, L. a M. W. JØRGENSEN. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.

DIJK, T. A. van. 1997a. „The Study of Discourse," in *Discourse as Structure and Process*. *Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction* Vol. 1, Ed. T. A. van Dijk. London: SAGE.

DIJK, T. A. van. Ed.1997a. *Discourse as Structure and Process*. *Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction*. Vol. 1. London: SAGE.

VAŠÁT, P. 2008. *Kategorie bezdomovectví v praxi sociálního státu: kritická perspektiva*. Diplomová práce na ZČU FF.

Doporučená literatura

VÁVRA, M. 2008. Diskurz a diskurzivní analýza v sociologii, in *Soudobá sociologie II (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*, Ed. J. Šubrt, str. 204-221. Praha: Karolinum.

FAIRCLOUGH, N. 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.

FAIRCLOUGH, N. 2003. *Analysing discourse: Textual Analysing for Social Research*. London: Routledge.
FOUCAULT, M. 1993. *Dějiny šílenství*. Praha: Lidové noviny.
FOUCAULT, M. 2002. „Subjekt a moc," in *Myšlení vnějšku*, Ed. Č. Pelikán et al., str. 195-226. Praha: Herrmann a synové.
DIJK, T. A. van. Ed. 1997b. *Discourse as Social Interaction.Discourse Studies: Multidisciplinary Introduction* Vol. 2. London: SAGE.
WEISS, G. AND R. WODACK. Eds. 2003. *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdiciplinarity*. London: Palgrave Macmillan Ltd.

Doporučená odborná periodika

Discourse and Communication
Discourse and Society
Discourse Studies
CADDAD (Critical Approches to Discourse Analysis Across Disciplines)

ZÁKLADY ARCHIVNÍHO VÝZKUMU

PRINCIPLES OF ARCHIVAL RESEARCH

Mgr. Jan ŠIMEK
Ústav českých dějin, FF UK, Praha

***Abstract**: The article is an introduction to the topic of the archival science which is concentrated on practical use of archive. First part contains definitions of basic terms of archive and archival documents and informs about the system of archives in Czech Republic. Next part concentrates on inner organization of archives, records of archival documents and archive tools for researchers. The text finishes with a practical manual how to do research in archives and a commented list of basic literature.*
***Keywords**: archive, archival science, archival document, archival research*

Archivy využívají ke své odborné práci především badatelé a studenti historických oborů, prameny zde ale mohou najít i antropologové, sociologové, demografové či geografové. Následující text bude stručným uvedením do problematiky archivnictví se zřetelem k praktickému využití archivu. Po objasnění základních pojmů následuje seznámení s archivní sítí a způsobem členění archivních fondů, přehled základní literatury a informačních zdrojů, závěr pak patří praktickým doporučením k bádání v archivu.

Archiv, archiválie

Archivnictví je jednou ze složek podílejících se na výkonu státní správy a samosprávy a jako takové podléhá zvláštní *zákonné úpravě*.[1] Definice základních pojmů oboru jako je archiv či archiválie proto nacházíme v archivním zákoně, který stanovuje i pravidla výběru, evidence a kategorizace archiválií, zásady jejich ochrany, práva a povinnosti původců, vlastníků, držitelů i správců archiválií, určuje organizační soustavu našeho archivnictví a upravuje i možnosti využití archiválií k vědeckým i soukromým účelům.

Slovo *archiv* má několik významů - vedle označení archivní budovy se takto může označovat třeba ediční řada (Archiv český) či třeba soubor archiválií od jednoho původce (který by se správněji měl označovat jako archivní fond) - my jím však budeme rozumět instituci, která „slouží k ukládání archiválií a péči o ně.“[2] *Archiválií* potom rozumíme „záznam, který byl vzhledem k době vzniku, obsahu,

[1] Zákon č. 499/2004 Sb. ze dne 30. června 2004, o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů (komentované vydání, komentář Václav Babička). Vyhláška č. 645/2004 Sb. ze dne 13. prosince 2004, kterou se provádějí některá ustanovení zákona o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů. Vyhláška č. 646/2004, o podrobnostech výkonu spisové služby (metodický návod Jiří Úlovec), Archivní časopis - zvláštní příloha, Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 2005. Tyto zákonné předpisy jsou kromě této tištěné verze velmi dobře dostupné na internetu, např. na stránkách České archivní společnosti v sekci legislativa (viz www.cesarch.cz), komentované vydání je dostupné na stránkách ministerstva vnitra
(viz http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/archivnictvi/metodiky/2005/zakon499_04.pdf).

[2] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, §2 písm.b)

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

původu, vnějším znakům a trvalé hodnotě dané politickým, hospodářským, právním, historickým, kulturním, vědeckým nebo informačním významem vybrán ve veřejném zájmu k trvalému uchování a byl vzat do evidence archiválií.“[3] Přestože v archivech převažují dokumenty písemné, na *formě záznamu nezáleží* – součástí archivního fondu mohou být i dokumenty obrazové, zvukové či elektronické (tyto pak zcela převažují nad písemnými dokumenty např. v některých specializovaných archivech, jako je např. Archiv České televize či Archiv Českého rozhlasu aj.) anebo i hmotné předměty jako jsou např. pečetidla. Na rozdíl od knihoven a muzeí, které rovněž shromažďují pozůstatky lidské činnosti trvalé hodnoty, jsou v archivech uloženy *organicky vzniklé* soubory dokumentů *úřední* povahy, které archiv získává od původce v podstatě automaticky – povinně a bezplatně (archiv sice může rozšířit své fondy koupí nebo dostat archiválie darem, to se však děje spíše výjimečně).

Soustava archivů

Současné institucionální uspořádání archivů v Česku má kořeny v 50. letech minulého století, kdy byl na základě vládního nařízení z roku 1954 vytvořen tzv. jednotný archivní fond (dnes se užívá termínu *národní archivní dědictví*), do nějž patří všechny archiválie na našem území.[4] Pro mnoho úřadů a podniků to nově znamenalo povinnost odevzdávat písemnosti do státních archivů. Zároveň došlo ke slučování archivů, při ministerstvu vnitra začala působit archivní správa a od počátku 50. let byly zakládány státní okresní archivy.

Po přijetí nynějšího zákona o archivnictví došlo k určitým administrativním změnám (např. státní okresní archivy se staly vnitřní organizační jednotkou státních oblastních archivů), archivní soustava jako taková ale zůstala zachována. Podle zákona se archivy člení na *veřejné* a *soukromé*, mezi veřejné archivy patří *Národní archiv, státní oblastní archivy, specializované archivy, bezpečnostní archivy a archivy územních samosprávných celků*, mezi archivy soukromé náleží ostatní archivy zřizované fyzickými nebo právnickými osobami.[5]

Největším a nejvýznamnějším českým archivem je Národní archiv v Praze (dříve Státní ústřední archiv). Národní archiv spravuje fondy vzniklé činností centrálních státních úřadů od počátku české státnosti po dnes.[6]

Dalším stupněm v archivní soustavě je osm *státních oblastních archivů*, jejichž sídlem je vždy obec, podle níž jsou pojmenovány. Správními obvody těchto archivů jsou kraje. Jedná se o tyto archivy:[7]

Státní oblastní archiv v Praze (Středočeský kraj a Praha)
Státní oblastní archiv v Třeboni (Jihočeský kraj)
Státní oblastní archiv v Plzni (Karlovarský a Plzeňský kraj)
Státní oblastní archiv v Litoměřicích (Liberecký a Ústecký kraj)
Státní oblastní archiv v Zámrsku (Královéhradecký a Pardubický kraj)
Moravský zemský archiv v Brně (kraje Jihomoravský, Zlínský a Vysočina)
Zemský archiv v Opavě (Moravskoslezský a Olomoucký kraj)

Kromě písemností krajských úřadů jsou ve státních oblastních archivech uloženy i písemnosti patrimoniální (fondy velkostatků) a církevní správy (např.

[3] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, §2 písm.e)
[4] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 16
[5] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 42
[6] Oddělení fondů samosprávy a státní správy do roku 1848 (1. oddělení) sídlí v prvorepublikové archivní budově v ulici Milady Horákové 133 na Praze 6, vlastní sídlo archivu - ředitelství a zbývajících deset oddělení - se nachází v moderním archivním areálu v Praze 4 - Chodovci, ulice Archivní 4.
[7] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 47 a 48

matriky). Zemské archivy v Brně a Opavě navíc spravují stavovské a samosprávní fondy Moravy a Slezska.

Nejpočetnějším prvkem archivní soustavy jsou *státní okresní archivy*, které ovšem administrativně nejsou samostatné, ale považují se za organizační jednotky státních oblastních archivů. Státní okresní archivy spravují písemnosti okresních úřadů, škol v příslušném okrese, farní a především obecní archivy, včetně městských archivů. Netýká se to města Prahy, Brna, Ostravy, Plzně a Ústí nad Labem, které mají samostatné archivy (podle současného zákona jsou archivy těchto měst považovány za archivy územních samosprávných celků).[8]

Specializované archivy mohou zakládat organizační složky státu, státní příspěvkové organizace, státní podniky, vysoké školy, školy a právnické osoby zřízené zákonem.

Mezi specializované archivy patří např. Archiv Akademie věd ČR, Archiv Univerzity Karlovy, Archiv Národního muzea, Literární archiv Památníku národního písemnictví, Archiv Českého rozhlasu, Archiv České televize, Národní filmový archiv, Vojenský historický archiv, Archiv Parlamentu ČR, Archiv Kanceláře prezidenta republiky a Archiv Pražského hradu, Archiv ministerstva zahraničí, Archiv České národní banky, Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů či podnikový Archiv Škoda.

Bezpečnostní archivy si zřizují zpravodajské služby, Národní bezpečnostní úřad, ministerstva obrany a vnitra - využití těchto archivů veřejností je omezeno tím, že se zde shromažďují informace podléhající utajení.

Funkce archivu

Z ustanovení archivního zákona můžeme vyvodit pět základních funkcí archivu: *shromažďovat, uchovávat, evidovat, zpracovávat a zpřístupňovat archiválie*.

Jak již bylo řečeno, archiv shromažďuje - přebírá - archiválie od původců automaticky, na základě ustanovení příslušného paragrafu archivního zákona. Původcem archiválie se přitom rozumí „každý, z jehož činnosti dokument vznikl.“[9] Jedná se především o úřady státní správy a územní samosprávy, ale třeba i státní příspěvkové organizace, školy a zdravotnická zařízení (tj. veřejnoprávní původci), stejně jako nadace, politické strany a či firmy (tj. soukromoprávní původci).[10] Každá instituce je povinna vést spisovou službu, která eviduje příjem, oběh, vyřízení, odeslání a uložení nebo vyřazení jejích spisů. Vyřízený spisový materiál vzniklý činností jednoho původce se ukládá ve spisovnách (přičemž je ukládán podle principu určeného spisovým plánem, např. chronologicky nebo systematicky), po uplynutí doby, kdy má uložený spisový materiál pro původce význam, se provede výběr a skartace (vyřazení) materiálu. Ty dokumenty, které mají *trvalou* hodnotu, předává původce do archivu. Zde potom nastupuje odborný archivář, který provede další, tzv. vnitřní skartaci (vyřadí např. duplikáty spisů), spisy roztřídí, uspořádá, uloží do kartonů a zaeviduje. Výběrem dokumentů trvalé hodnoty vzešlých organickou činností jednoho původce vzniká *archivní fond*.[11] Archivní fondy, které odrážejí organizační strukturu svého původce, jsou typickým a jedinečným rysem archivů, vedle nich ovšem existují i archivní sbírky, které najdeme i u jiných institucí (např. v knihovnách). *Archivní sbírka* je definována jako „soubor archiválií navzájem

[8] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 79
[9] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, §2 písm.c)
[10] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 3
[11] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, §2, písm. g)

propojených jedním nebo několika společnými znaky.“[12] Nejčastěji jsou do sbírek začleněny dokumenty stejného druhu, u nichž není významný jejich původce - jedná se především o plány, mapy, fotografie, grafické listy nebo pečetidla, v podobě sbírek jsou ale např. v Národním archivu uloženy i sněmovní artikuly, patenty, dvorské dekrety a reskripty a třeba i původní archivní pomůcky.[13]

Ke zpracování archivního materiálu je možné přistoupit několika způsoby. Archiválie mohou být uloženy podle původu, archivní fond pak tvoří materiál vzešlý od jednoho původce - v tomto případě hovoříme o *provenienčním* principu. Naproti tomu je možné archiválie uspořádat podle obsahové příbuznosti bez ohledu na jejich původce - tento přístup označujeme jako *pertinenční* princip. Prakticky se ovšem pertinenční princip v archivnictví uplatňoval naposledy někdy v první polovině 19. století, po vyhlášení zásady respektování fondu ve Francii roku 1841 se celosvětově prosadil princip provenienční. Do ucelené archivní teorie tento princip rozpracovali holandští archiváři Samuel Müller, Johan Feith a Robert Fruin ve svojí „Příručce pro uspořádání a popis archivů“ vydané roku 1898, kterou položili základ modernímu archivnictví.[14] Přísně vzato by podle holandské archivní teorie měl provenienční princip respektovat původ archiválií ve dvou ohledech – za prvé by měly archivní fond tvořit archiválie vzniklé činností jednoho určitého původce, za druhé by mělo ctít uspořádání těchto archiválií v archivu ctít původní členění spisů ve spisovně u původce. Tato druhá zásada, označovaná jako *registraturní princip*, je ovšem značně diskutabilní a na rozdíl od zásady první nebyla obecně přijata. Ve 30. letech 20. století vystoupil německý archivář Adolf Brenneke s názorem, že archivář v případě nutnosti - např. když není spisový materiál původcem uspořádán vůbec nebo nevyhovujícím způsobem - může fond přeuspořádat. Tento přístup je znám jako *volný provenienční princip*. Jestliže archivář uspořádává spisy znovu, činí tak podle hlediska, které považuje za nejvhodnější (chronologicky, podle typu archiválií nebo jejich obsahové příbuznosti), vždy ale přihlíží k organizační struktuře instituce, která je jejich původcem.

Evidence archiválií a jejich typy

Každá základní evidenční archivní jednotka - fond nebo sbírka - je označena názvem svého původce a chronologickým vymezením - např. Okresní úřad Říčany 1855 - 1942, Velkostatek Praha - Uhříněves 1621-1927, Sbírka patentů 1591-1908, v případě soukromé provenience pak jménem osoby (Slavíkova pozůstalost); pro názvy institucí se běžně používají zkratky (okresní úřad = OÚ, velkostatek = Vs). Úřední materiál se pak dělí do několika základních typů archiválií: *listiny*, *knihy*, *spisy* (akta), *účetní* a *ostatní materiál* (např. mapy nebo technická dokumentace). [15]

[12] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, §2, písm. h)

[13] Vedle archivních fondů a sbírek existují i další druhy archivních souborů, především tzv. archivní manipulace (nejznámějším příkladem je stará a nová manipulace v pražském Národním archivu) - dodatečně vytvořený soubor písemností od více původců - v dnešní době se tento způsob uspořádání archiválií nepoužívá, jako pozůstatek starší archivní praxe se ale ponechává ve své původní podobě, aniž by byly dokumenty rozčleněny podle moderních zásad, což ani z řady důvodů není možné.

[14] Nizozemské archivnictví patří dodnes k nejvyspělejším archivním systémům na světě.

[15] Vymezení těchto typů je základní a má posloužit pro první orientaci při práci s archivní pomůckou, členění archiválií je ve skutečnosti mnohem složitější. Např. velkostatky vedly v souvislosti s výkonem správní a soudní agendy veřejné knihy (katastr, vyšetřovací policejní protokoly, soupis branců aj.), vedle toho pak úřední knihy související s hospodářskou správou panství (urbáře, popisy panství aj.). Mezi knihy patří i zemské a dvorské desky nebo pozemkové knihy, které všechny měly - podobně jako listiny - svědčit o určitém právním ujednání, knihami ale nazýváme i tzv. pomocné knihy, které sloužily k evidenci spisů a náleží spíše do této skupiny. Ostatně problematika spisů je kvůli objemu a rozmanitosti sem přináležejícího materiálu zdaleka nejsložitější.

V inventáři fondu badatel dohledá, jaký přesně materiál se v jednotlivých kategoriích dochoval, např. (fond OÚ Říčany): Knihy - protokol o schůzích okresní správní komise (1928-), zápisy ze schůzí okresního zastupitelstva (1929-1932), policejní hodiny divadla... atd., Spisový materiál: seznamy spisů přejímaných 1855 OÚ Říčany od okresního hejtmanství v Jílovém, presidiální spisy a protokoly (1923-42) .... atd. Není snad třeba zdůrazňovat, že ne každý fond obsahuje všechny zmiňované typy archiválií.

Archivní pomůcky a databáze

Badatelům archiválie zpřístupňují archivní pomůcky, z nichž některé slouží i k jejich evidenci. Nejobecnější archivní pomůckou je *průvodce po fondech***,** který badatele seznamuje s obsahem toho kterého archivu a možnostmi jeho využití. Každý průvodce po fondech je vytvořen podle následujícího schématu: První, úvodní část stručně seznamuje s historií archivu, v případě okresních či oblastních archivů následuje popis správního vývoje regionu. Druhá část *stručně a co nejvýstižněji popisuje fondy v archivu uložené*. U jednotlivých fondů je vždy uveden název, krátká historie původce a dějiny fondu, jeho časový rozsah a vlastní popis fondu (hlavní skupiny materiálu fondu, rozčlenění agendy, věcný obsah materiálu), badatel se zde dozví i o rozsahu fondu (počet knih, kartonů atd.) a stavu jeho uspořádání (fond může být uspořádaný třeba jen částečně, případně vůbec neuspořádaný a tím pádem pro badatele nepřístupný). Nakonec je uvedena literatura o fondu (případně edice) a archivní pomůcky k němu vyhotovené. Pro snadnější orientaci badatele bývá průvodce vybaven rejstříkem osobních a místních jmen a věcným rejstříkem. Průvodce po fondech vydala většina archivů v Česku, problémem pro badatele může být jejich zastaralost - nemusí zde být třeba uvedeny nově získané fondy, případně fondy převedené v rámci reorganizace do jiného archivu.

Fundamentální archivní pomůckou je *inventář fondu*. Jedná se o *soupis všech inventárních jednotek fondu* (listiny, knihy, spisy atd.), který se vyhotovuje k uspořádanému fondu, tzn. že všechny uspořádané a tím pádem i badatelsky využitelné fondy mají inventář (existuje sice archivní pomůcka zvaná prozatímní inventární seznam, té ale scházejí podstatné náležitosti inventáře jako je úvod či rejstříky a má pouze dočasnou platnost). Podobně jako v průvodci po fondech, i zde najdeme v úvodu pojednání o dějinách fondu a jeho původci, ovšem v mnohem podrobnější podobě, v závěru inventáře je opět rejstřík. Každý záznam v seznamu inventárních jednotek (rozděleného na listiny, knihy atd.) sestává z inventárního čísla, signatury, heslovitého popisu obsahu (např. císařský reskript o hrdelním právu nebo kniha žalob a obvinění apod.), vnější charakteristiku archiválie (např. česky, vazba měkká, novodobá, rukopis převázán v roce 1962, velikost 23 x 35 cm), časový rozsah (např. 1605-1624) a číslo kartonu, kde je daná archiválie uložena (např. kt 2). Příklad citovaný v závorkách se týká staršího materiálu, navíc knihy. Zejména v případě spisů z novějšího období nemusí být situace tak jasná. V inventáři totiž obvykle nejsou popisovány jednotlivé archiválie, ale jejich skupiny - neví-li badatel přesně, co a kde hledat, měl by v první řadě důkladně pročíst úvod inventáře, který by ho měl navést žádoucím směrem.

Jednotlivé archiválie jsou popisovány v *katalogu*. Tato archivní pomůcka je pro badatele velmi cenná - obsahuje *podrobnější záznamy* listin a knih (včetně rozpisu obsahu knihy), zejména ale spisového materiálu, kde je předmětem popisu každý jednotlivý spis v rámci inventární jednotky. Zpracování katalogu je ovšem pro archiváře velmi pracné, proto se katalogy vyhotovují pouze k těm nejcennějším a nejvíce využívaným fondům, případně pouze určitým částem fondu.

Poslední frekventovanou archivní pomůckou jsou *rejstříky*. Ty podle určitých kritérií (místní, osobní či věcný rejstřík) odkazují na archiválie z více fondů jednoho archivu, které tomuto kritériu odpovídají a badatel v rejstříku zjistí odkaz se signaturou příslušné archiválie. Pro badatele by jistě bylo velmi prospěšné, kdyby existovaly rejstříky všech fondů v každém archivu, žádný generální rejstřík však zatím není k dispozici. Rozvoj informačních technologií v posledním desetiletí však výrazným způsobem zasáhnul i do archivnictví a z přechodu archivů na elektronickou evidenci archiválií a archivních pomůcek profitují i badatelé. Přes internet je dostupná *databáze Archivní fondy a sbírky v České republice*,[16] která byla veřejnosti zpřístupněna roku 2002 (obsahuje údaje o přibližně 155 000 fondech a sbírkách a 115 000 archivních pomůckách). Obsahem databáze jsou *údaje o fondech a archivních pomůckách většiny veřejných archivů* u nás, badatel může dohledat údaje o názvu fondu či sbírky, název archivu, kde je fond uložen a jméno původce, zjistí místo vzniku fondu, jeho časový rozsah a dozví se i o existujících archivních pomůckách. Aplikace je vybavena odkazem na podrobný návod, který uživateli ozřejmí nejen vše potřebné k vyhledávacím možnostem databáze.

Archivy využívají pro vyhledávání informací o fondech a pomůckách i speciální aplikaci zvanou Archivní *VadeMeCum*, která opět vychází z celostátní evidence archivních fondů a sbírek zvané PEVA (není online, aktualizace této databáze probíhají pouze jednou ročně). Tato internet/intranetová aplikace umožňuje jednotlivým archivům poskytovat rozšířené informace o svých fondech.[17]

Je třeba zdůraznit, že zmiňovaná databáze obsahuje skutečně pouze záznamy o fondech a archivních pomůckách, nikoliv naskenované archiválie a pomůcky. Přesto je její využití pro badatele výraznou časovou úsporou - zadáním vhodného dotazu může jednoduše a bez nutnosti osobní návštěvy v archivu zjistit, jaký archivní materiál by ke svému tématu měl prozkoumat, poznamenat si signaturu a archiválie si objednat. Některé archivy sice používají systém Badatelna,[18] který jim velmi usnadňuje evidenci badatelů a požadavků na archivní materiál a zároveň badatelům teoreticky umožňuje i elektronickou objednávku archiválií, prakticky možnost elektronické objednávky z domova zatím není rozšířena (je ale možné svůj požadavek zatelefonovat nebo poslat mailem).

Jak bylo řečeno výše, převážná část archiválií ani archivních pomůcek není dostupná v elektronické podobě a badatel musí kvůli jejich studiu cestovat do archivu. Existují však výjimky - jsou archivy, které se některé mimořádně cenné archiválie ze svých fondů rozhodly takto veřejnosti zpřístupnit.[19] Zatím se však spíše jedná o výjimečné jednotliviny než celé fondy. O něco lepší je situace u archivních pomůcek - opět se jedná pouze o zlomek z jejich počtu, nicméně přesto je možné na stránkách archivů možno najít odkazy na inventáře v elektronické verzi ve formátu PDF (zejména se jedná o pomůcky k fondům uspořádaným a zpřístupněným v posledních letech).[20]

[16] Databáze je dostupná na webové adrese http://aplikace.mvcr.cz/vozidla/peva/index.php.
[17] Vstup do aplikace lze najít na stránkách příslušného archivu, např. pro Archiv hl. m. Prahy na webové adrese http://vademecum.ahmp.cz.
[18] Aplikace dostupná na adrese www.badatelna.cz.
[19] Např. se jedná o urbář panství Frýdlant z roku 1381, který je na stránkách Státního oblastního archivu v Litoměřicích vystaven jak v podobě digitálních fotografií originálu, tak i textové edice z roku 1905 – viz www.soalitomerice.cz/feat/urbarfr/index.html
[20] Např. inventáře a rejstříky k několika desítkám fondů pražského Národního archivu jsou na adrese www.nacr.cz/C-fondy/F-pom.asp.

Edice

V souvislosti s usnadněním přístupu k archiváliím je ještě třeba zmínit otázku edic archiválií. Edice je doslovný přepis či přetisk pramene, který se řídí určitými pravidly (Šťovíček 2002). Již v 19. století vzniklo několik významných edičních počinů, které si vytkly za cíl zpřístupnit tímto způsobem širší veřejnosti zásadní prameny k našim dějinám. Nemá smysl na tomto místě všechny jmenovat, seznamují se s nimi studenti každého historického proseminář a jejich výčet je snadno dohledatelný ve skriptech typu Úvod do studia dějepisu či mezi elektronickými studijními materiály kateder historie. Ediční práce je však nesmírně náročná, proto se tento typ zpřístupnění opět týká pouze těch nejvýznamnějších pramenů. Jde-li o zpřístupnění pramene sice významného, ale rozsáhlého, pořizují se tzv. regesta (stručné výtahy obsahu).[21] Jednotlivé prameny, většinou méně významné a menšího rozsahu, mohou být vydány jako příloha článku těžícího z tohoto pramene, případně otištěny v některém odborném periodiku.[22]

Jakkoliv je práce s edicí jednodušší než se samotnou archiválií, ani samotná edice nemusí být dobře dostupná (byť by základní ediční řady měly být ve fondech každé vědecké knihovny). Vyplatí se proto opět pátrat na internetu, zda příslušná edice není dostupná elektronicky.[23]

Jak bádat

Využití archiválií ke studijním účelům upravuje v první řadě *archivní zákon***,** který stanovuje, do kterých archiválií je možné nahlížet a do kterých ne. Právě to vyvolalo v době schvalování zákona bouřlivou diskuzi v odborné i širší veřejnosti. Kritika směřovala především na ustanovení čtvrtého dílu zákona o nahlížení do archiválií, kde stojí: "(1) K nahlížení v archivech jsou přístupné jen archiválie starší třiceti let, není-li dále stanoveno jinak. (2) Do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti o nahlížení a požádá ji o souhlas."[24] V případě vyšetřování zločinů nacismu nebo komunismu toto ustanovení bádání do značné míry komplikuje, problémy ale způsobuje třeba i badateli zabývajícímu se výzkumem archiválií hromadného charakteru (sčítání lidu, studentské matriky apod.). Další závažná námitka směřovala proti následujícímu paragrafu, podle kterého může archiv odepřít nahlížení do archiválií, pokud "stav zpracování archiválií nahlížení neumožňuje" (nezpracováno je přitom velké množství fondů nejen nových, ale i starších).[25]

Bezprostředně se badatel řídí *badatelským řádem* každého archivu. Studiu archiválií se může věnovat každý, kdo prokáže svoji totožnost (občanský průkaz, pas)[26] a vyplní badatelský list, kam kromě personálií napíše i účel, ke kterému hodlá archiválie využít (vědecký, studijní, soukromý) a téma svojí práce. Je vhodné, aby měl badatel pokud možno již před vstupem do archivu co nejjasnější představu, co vlastně hledá. Tu může (třeba i včetně odkazu na pramen, který ho zajímá) získat

[21] Např. LÍVA, V. Ed. *Prameny k dějinám třicetileté války*. (Regesta fondu Militare). d. I–VIII [1527–1648]. Praha 1937–1938, 1951–1957.
[22] Např. soupis konzumentů soli z roku 1702 vyšel ve sborníku *Historická demografie* (Maur a Píšová 1994:7-67).
[23] Např. středověké kroniky vydané v ediční řadě Fontes Rerum Regni Bohemiae jsou vystaveny na adrese www.clavmon.cz/clavis/FRRB/index.htm.
[24] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 37
[25] Zákon č. 499/2004 Sb. o archivnictví a spisové službě, § 38
[26] Ve větších archivech s vrátnicí je nutné se osobním dokladem prokázat i ostraze u vstupu, která vyplní záznam do návštěvní knihy.

studiem literatury, případně rešerší v databázi Archivní fondy a sbírky v ČR (zde si je možné ověřit, ve kterém přesně archivu jsou prameny uloženy a zda jsou přístupné). V badatelně archivu jsou k dispozici tištěné archivní pomůcky, badatelé mohou využívat i knihovny archivu (odborná literatura a časopisy, edice pramenů, slovníky).

Pokud si badatel neví rady, jaké archiválie ke svému tématu využít a kde je hledat, může se obrátit o radu na zaměstnance archivu. Službu v badatelně (příjem a výdej archiválií, vyplňování badatelských a objednávkových listů, dozor) obvykle vykonávají zaměstnanci bez vysokoškolského vzdělání, vždy je však k dispozici i graduovaný archivář schopný kompetentně poradit. V případě komplikovanějšího dotazu je možné vyžádat si konzultaci se správcem fondu, který badatel studuje - správce by měl o problematice daného fondu vědět nejvíce. Odborné dotazy archivářům a konzultace s nimi nejsou nijak neobvyklé, badatel, zvláště začínající, nemá důvod ostýchat se zeptat. Je ovšem třeba ctít určitou hranici - archiváři sice mohou poradit, ale rozhodně není jejich povinností provádět za badatele heuristiku, natož potom prameny číst či překládat. Co se týče čtení starších rukopisných pramenů, naprosto není třeba předem absolvovat specializovaný seminář paleografie. Není sice od věci podívat se předem do paleografické čítanky či některé z příruček pro amatérské genealogy, kde jsou názorně uvedeny typy jednotlivých písem, k pochopení česky psaných textů však většinou stačí "začtení".

Objednávka vybraného archivního materiálu se děje buď přes počítač, nebo (častěji) vyplněním objednávkového lístku. Neděje se běžně, že by archiválie byly předloženy na počkání, archiv si na vyhledání obvykle vymiňuje lhůtu tří dnů. V menších archivech (okresní archivy), nebo ve dnech, kdy není takový provoz, se badatel sice může dočkat, spoléhat na to však nelze (např. I. oddělení Národního archivu v Praze má zavedený takový systém, že prioritně vyřizuje objednávky mimopražských badatelů, aby ze své návštěvy stihli vytěžit maximum). Archiválie jsou předkládány bezplatně, zpoplatněny jsou pouze reprodukce, které nevycházejí právě levně - vždy se totiž jedná o fotokopie, xeroxování archiválií nepřipadá v úvahu. Nejvýhodnější je proto pořizování vlastních fotografií digitálním fotoaparátem, které je rovněž upraveno badatelským řádem (badatel musí podat žádost o zhotovení vlastních fotografií, uvést počet snímků a jaké archiválie chce fotografovat), většina našich archivů však v tomto ohledu neklade badatelům překážky. Archiválie se studují vždy prezenčně a pouze v badatelně, absenční výpůjčka je zcela vyloučena. V určitých - velmi výjimečných - případech může ředitel archivu schválit zápůjčku do jiného archivu, kde jí bude mít badatel k dispozici. Při manipulací s archiváliemi si badatel musí počínat maximálně šetrně, běžným požadavkem je použití obyčejné tužky na poznámky či molitanové podložky při studiu knih.

Nejvíce frekventované archiválie se - z důvodu ochrany originálů - půjčují na mikrofilmech, v kopiích jsou předkládány i mimořádně vzácné archiválie. Obecně se nepůjčují archiválie z neuspořádaných (a proto nepřístupných) fondů, i zde je ale možné požádat o výjimku, která se posuzuje individuálně.

Citace poznatků vytěžených z archivního materiálu není - na rozdíl od citací literatury - upravena žádnou normou. Odkaz na archiválii však má několik pravidel, která mají vést k jedinému cíli - možnosti bez problémů dohledat citovanou archiválii jiným badatelem. Zásadně se vždy začíná názvem archivu, kde je archiválie uložena, následuje název fondu. Pro označení archivu se užívají ustálené zkratky - Národní archiv se zkracuje NA (bývalý název tohoto archivu - Státní ústřední archiv - SÚA), státní oblastní archiv SOA, státní okresní archiv SOkA,

podobně i další (např. Archiv Národního muzea ANM atd.).Zkratky je možné použít i pro název fondu, ovšem až při opakované citaci (AS - apelační soud, AM - archiv města apod.). Jedná-li se o rozsáhlý fond, uvádí se po jeho názvu uvádí ještě fondové oddělení. Následovat by měla signatura nebo inventární číslo (hledá-li archivář podle něj), nezbytně nutné je i uvést číslo knihy nebo kartonu (jedna signatura totiž může obsahovat třeba i několik desítek až stovek kartonů), žádoucí je uvést i další členění, pokud je to možné (ročník, číslo spisu). Pokud to nevyplývá z vlastního textu práce, je možné v citaci uvést i název příslušného dokumentu, datum a místo jeho vzniku.

Příklady citace archivní pomůcky a dvou archiválií:
Sedlák, M. ARCHIV MĚSTA ŘÍČANY, 1575 - 1945. Prozatímní inventární seznam, 1969, s. 34, ev.č. 40.

SOA v Praze, Velkostatek Praha – Uhříněves, spisy hospodářské, politické a soudní 1652-1820, i. č. 473, kt. 115, nařízení hejtmana panství Uhříněves z 24. 4. 1698 (opis)

SOkA Praha – Východ, Archiv města Říčany, i. č. 13, kt. 4, Soudní manuál 1692-1718.

Literatura

Základní příručkou oboru je *Archivní příručka* (Šambergr et al. 1965) - ta je však primárně určena samotným archivářům, nikoliv badatelům, poslední vydání navíc pochází z počátku 70. let a kromě toho, že je v mnoha ohledech zastaralá, je i hůře dostupná. Pro hlubší a komplexnější seznámení s oborem mohou dobře posloužit vysokoškolská skripta, např. *Úvod do archivnictví* (Štouračová 1999) vydaný brněnskou Masarykovou univerzitou. Z poslední doby pochází i několik praktických příruček, jejichž smyslem je usnadnit zaměstnancům různých úřadů a institucí výkon spisové služby, pro badatele zas až takový význam nemají (Seidler 1995, Skala a Vít 2005).

Zájemce o hlubší vhled do problematiky (českého) archivnictví by měl dále sáhnout po dvou základních periodikách oboru - *Archivním časopise* (AČ) a *Sborníku archivních prací* (SAP). Obě recenzovaná periodika vycházejí od roku 1951 a jejich vydavatelem je odbor archivní správy a spisové služby Ministerstva vnitra ČR, která je odborným řídícím orgánem českého archivnictví. Na stránkách Archivního časopisu, který vychází čtyřikrát do roka v celkovém rozsahu kolem tří set stran, se kromě teoretických otázek archivistiky řeší především aktuální problémy archivnictví, rozebírají se zde organizační pokyny a metodické směrnice, řada studií se týká problematiky konzervace archiválií či jejich restaurování. Zásadní, často i několikasetstránkové práce, jsou otiskovány ve Sborníku archivních prací, který vychází dvakrát do roka v rozsahu přes 600 stran. Příspěvky se přitom netýkají vždy pouze archivnictví, často zasahují do příbuzných oborů, zejména pomocných věd historických a dějin správy, vyskytují se ale i čistě historické studie. Velký prostor ve Sborníku archivních prací dostávají i edice pramenů, badatel by proto při heuristice měl věnovat zvýšenou pozornost rejstříkům tohoto sborníku - jsou-li prameny k dané problematice dostupné v moderní vědecké edici, odpadne nutnost podniknout leckdy namáhavý archivní výzkum.

Samostatné *ročenky* a *sborníky*, které obsahují příspěvky s archivní a historickou tematikou, vydává Národní archiv, všechny státní oblastní archivy i většina archivů okresních. Uvádět jejich výčet je bezpředmětné, informaci o tom,

jaké publikace archiv vydává, někdy i spolu s obsahy alespoň nejnovějších ročníků, badatel jednoduše zjistí na webových stránkách archivu.[27]

Nejvýznamnější pomůckou začínajícího badatele bez ambicí pronikat do tajů teoretické archivistiky se bezpochyby stane *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů* z pera třeboňského archiváře Václava Rameše (2005). Autor se výslovně zaměřuje na čtenáře archivní problematikou dosud nedotčeného, jak říká v úvodu, jeho práce je "určena těm, kteří teprve o návštěvě archivu přemýšlejí a stojí na počátku cesty. Ti by ji měli brát jako první informaci o tom, co mohou v archivech nalézt a jak se mají v obrovském množství archivních fondů a sbírek orientovat." (Rameš 2005:8) Z tohoto důvodu je vlastní slovníkové části předřazen "krátký exkurz do studia pramenných edic", kde jsou vyjmenovány nejvýznamnější diplomatické edice a připojen je i přehled základní literatury jednotlivých pomocných věd historických. Při tvorbě slovníkové části autor vycházel především ze dvou vynikajících, dnes už ale více než půl století starých a v mnohém zastaralých archivních slovníčků. Pojmy z archivnictví byly aktualizovány a rozšířeny, kromě nich slovník obsahuje hesla týkající se pomocných věd historických, dějin správy, práva a církevních dějin. V přílohách této publikace badatel najde adresář archivů, vzorový badatelský řád, výtah podstatných částí archivního zákona, seznam zkratek časopisů a sborníků, popis struktury fondů a sbírek vrchnostenské správy a měst, knih účtů cechů, dokonce stručný návod na sestavení rodokmenu a slovníček nejfrekventovanějších německých výrazů. Závěr publikace patří téměř vyčerpávajícímu seznamu literatury, bibliografií a pramenných edic vzniklé v období 1990-2004. Publikace je běžně dostupná ve všech typech knihoven, dá se i bez problémů koupit. Jediným problémem této publikace může být její chronologické vymezení, autor totiž výběr hesel ukončuje rokem 1945. Žádná příručka reflektující podobným způsobem politické, správní a právní změny ve druhé polovině 20. století bohužel neexistuje.

Stručné systematické poučení o archivech, archivní práci a archivnictví včetně nástinu jeho vývoje u nás i v zahraničí najdou začínající badatelé v *Úvodu do archivnictví pro historiky* z pera olomouckého archiváře a historika Josefa Bartoše. První vydání této zdařilé práce vyšlo už koncem 60. let, poslední - na němž se autorsky podílel Karel Chobot - pochází z roku 2000. Publikace tedy nereflektuje aktuální stav českého archivnictví po přijetí nového archivního zákona, jako úvod do problematiky však přesto stále poslouží velmi dobře.

S archivnictvím velmi úzce souvisí tzv. *pomocné vědy historické*, které historikovi - či komukoliv jinému, kdo pracuje s archivním pramenem - mají posloužit k jeho důkladnému rozboru a kritice. S paleografií (nauka o starém /latinském/ písmu), chronologií (nauka o měření času), genealogií (rodopisem), historickou metrologií (nauka o historických mírách), diplomatikou (nauka o písemnostech úřední povahy), kodikologií (nauka o rukopisech neúřední povahy), sfragistikou (nauka o pečetích), heraldikou (nauka o erbech), epigrafikou (nauka o nápisech) a numismatikou (nauka o platidlech) seznamuje *Vademecum pomocných věd historických* sepsané trojicí nestorů těchto disciplín, Ivanem Hlaváčkem, Jaroslavem Kašparem a Rostislavem Novým z katedry pomocných věd historických a archivního studia filozofické fakulty pražské univerzity vydané v roce 2002. Jednotlivé kapitoly vždy podávají definici oboru, přehled základních pojmů, obecných dějin oboru i jeho vývoje u nás, v závěru je uvedena komentovaná

[27] Kompletní adresář českých archivů s adresou sídla archivu, telefonním a mailovým spojením a odkazem na stránky archivu je dostupný na stránkách České archivní společnosti, dobrovolného profesního sdružení českých archivářů - viz www.cesarch.cz/adresar.php.

bibliografie nejvýznamnější literatury. Toto kompendium, které je základním - a v podstatě jediným - dílem svého druhu, vyšlo opět v několika vydáních, naposledy roku 2002. Publikace je dostupná ve všech knihovnách, v knihkupectvích spíše výjimečně.

Při práci se starším rukopisným archivním materiálem je první podmínkou úspěchu jeho správné čtení. V tom badateli pomůže *Paleografická čítanka* (Hledíková, Kašpar a Ebelová 2000), která sestává ze dvou svazků - první obsahuje přepis textů, druhou, obrazovou část tvoří ukázky vývoje latinského písma od nejstarších po nejmladší. Stejnou službu badateli poskytne některá z mnoha publikací určených amatérským genealogům - v nich se dá kromě ukázek různých písem najít i jakýsi úvod do archivního výzkumu, ovšem pochopitelně s velmi výrazným zaměřením na otázky a problémy rodopisu (při využití této literatury je také třeba mít na paměti, že autory jsou často amatéři sice zběhlí v praktickém výzkumu, ovšem bez odborného historického vzdělání) (např. Lutonský et al. 1998, 1999).

Literatura

BARTOŠ, J. a K. CHOBOT. 2000. *Úvod do archivnictví pro historiky*. Olomouc: Univerzita Palackého.

BARTOŠ, J. a S. KOVÁŘOVÁ. 2005. *Nauka o historických pramenech*. Olomouc: Univerzita Palackého.

BITTNER, I. et al. 2005. *Spisová a archivní služba ve státní správě, samosprávě a v podnikatelské sféře*. Praha: Linde.

BŮŽEK, V. et al. 1994. *Úvod do studia historia*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

FRIEDRICH, G. 1997. *Rukojeť křesťanské chronologie*. Praha: Paseka.

HLAVÁČEK, I., KAŠPAR, J. a R. Nový. 2002. *Vademecum pomocných věd historických*. Jinočany: H & H, 2002.

HLEDÍKOVÁ, Z., J. Janák a J. Dobeš. 2005. *Dějiny správy v českých zemích od počátků po současnost*. Praha: NLN.

HLEDÍKOVÁ, Z., J. KAŠPAR a I. EBELOVÁ. 2000. *Paleografická čítanka*. Praha: Karolinum.

HOFMANN, G. 1984. *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*. Plzeň: Státní oblastní archiv v Plzni.

HROCH, M. 1985. *Úvod do studia dějepisu*. Praha: SPN.

KORDIOVSKÝ, E. a M. SVOBODA. Eds. 2004. *Moderní archivnictví v Českých zemích a na Slovensku* (XXVIII. Mikulovké sympozium 12.-13. října 2004). Brno: Moravský zemský archiv, 2005.

LÍVA, V. Ed. *Prameny k dějinám třicetileté války*. (Regesta fondu Militare). d. I–VIII [1527–1648]. Praha 1937–1938, 1951–1957.

LUTONSKÝ, B. et al. 1998. *Slabikář a čítanka pro laické genealogy*. Praha: Česká genealogická a heraldická společnost.

LUTONSKÝ, B. et al. 1999. *Základy genealogie: soubor přednášek pro laické genealogy 1-2*. Praha: Česká genealogická a heraldická společnost.

MALÝ, K. a F. SIVÁK. 1988. *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1918*. Praha: Panorama.

MAUR, E.a D. PÍŠOVÁ. 1994. *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702*. HD 18.

RAMEŠ, V. 2005. *Slovník pro historiky a návštěvníky archívů*. Praha: Libri.

SEIDLER, M. 1995. *Jak nakládat s písemnostmi? Aneb registry, spisovny a archivy obchodních společností*. Ostrava: Montanex.

SKALA, L. a M. Vít. 2005. *Slovníček spisové služby a archivnictví*. Ústí nad Orlicí: Oftis.

ŠAMBERGER, Z. et al. 1965. *Archivní příručka*. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra.

ŠTOURAČOVÁ, J. 2002. *Úvod do archivnictví*. Brno: Masarykova Univerzita Brno.

ŠŤOVÍČEK, I. 2002. *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*. Praha: Archivní správa MV ČR.

VACULÍK, J. a F. Čapka. 2004. *Úvod do studia dějepisu a historický proseminář*. Brno: Masarykova univerzita.

Zákon č. 499/2004 Sb. *O archivnictví a spisové službě*.

SAID, E. W. 2006. Orientalismus: západní koncepce Orientu. Praha: Paseka.

Mgr. Michal TOŠNER
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Kniha *Orientalismus* od Edwarda Saida, která byla v době svého uveřejnění průlomovým dílem, se dočkala také českého překladu. Pro nic netušící je třeba předeslat, že není knihou určenou pouze specialistům na Orient či blízkovýchodní studia. Naopak je určená všem, kteří uvažují o světě v historických a geopolitických souvislostech. Nepostradatelná je pro znalce angloamerické literatury, antropology, kulturní teoretiky, a v neposlední řadě také pro politology a vládnoucí politiky. Nakladatelství Paseka knihu vydává přesně po třiceti letech od vydání originálu. Přesto tato kniha mluví k dnešku. Otázka blízkého východu je v evropské politice stále ústřední (viz Írák, Afghánistán, Írán, Izrael a Palestina, Rusko). Kniha pojednává o prostředcích, jakými byl v historii utvářen obraz Východu v podmínkách politické nadvlády Západu a jak tato nadvláda byla ospravedlňována.

Autor této knihy, Edward Said vystudoval literaturu na Harwardu. Narodil se v Jeruzalémě a dětství strávil v Egyptě, kde absolvoval britskou koloniální školu. Po zbytek života pobýval v USA. Nikdy však nebyl americkou společností pro svůj arabský původ přijat, a tak ho chápal jako celoživotní exil. Zkušenost života „mezi světy“ a rozporná identita byla zdrojem jeho celoživotního díla. Svou disertační práci psal o Josephovi Conradovi, autorovi slavného románu o Africké kolonizaci *Srdce temnoty*. Pohled literárního historika se stal Saidovi východiskem k sepsání knihy *Orientalismus*: *Západní koncepce Orientu*. Provádí čtenáře pestrým světem orientalistických badatelů, politiků a básníků, z něhož byl vykouzlen obraz Orientu, jako protipól Západu. Orient je podle jeho výkladu západní koncepcí, evropskou představou, mýtem, tkanivem předsudků.

Orient byl od 19. století silným zdrojem literární imaginace, například u Nervala, Flauberta a Foerstera. Obraz koloniální éry jak je líčen v románové a básnické tvorbě nese otisky dobové politiky a vědy o „těch druhých“. Said překračuje navyklé modernistické dělení mezi literaturou a vědou a zaměřuje se také na vývoj orientalistické filologie. Jak v odborné tak imaginativní literatuře vzniká stereotypní obraz mystické iracionální mysli orientálců. Saidův *Orientalismus* bravurně využívá skvostů západní literatury a vědy k analýze, jak je skrze ně zobrazováno a ustavováno vymezení Orientu.

V politické sféře byla počátkem 20. století o Orientu vytvářena představa, že bílý muž na sebe musí vzít to břímě (jak to vyjádřil ve své básni Rudyard Kipling) a vyvést divochy a orientálce z chaosu, temnot nevědomosti a barbarství ke světlu rozumu a řádu. Východ se stal povoláním. A pokud tomu orientálci špatně rozuměli, pak je jim Západ povinen „zajistit“ pokrok a pořádek prostřednictvím politické a ekonomické hegemonie. Said vykresluje historii myšlení, které se tvořilo v souvislostech koloniální nadvlády. Hlavní argument spočívá v myšlence, že Orient, jak je na Západě zobrazován, je invencí vědeckých disciplín, literárních žánrů a imperiálních politik. Kritizuje nazírání světa optikou ohraničených civilizací, kterou tak sveřepě prosazuje Samuel Huntington. Samotná hranice mezi Orientem a Západem je „imaginární geografií“, a nejde pouze o to, že by byl „pravdivý“ obraz

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

orientu vědeckým a politickým zprostředkováním pouze deformován, ale o to, že je jím konstruován.

Said je odhodlán zkoumat a testovat vztahy mezi věděním a mocí na poli zobrazování neboli reprezentace vzdálených společností pro západní příjemce. Ve vymezení Orientalismu užívá diskursivní přístup, po vzoru Michela Foucaulta, aby jej uplatnil na analýzu diskursů o „těch druhých". *Orientalismus* významně přispěl ke zkoumání forem myšlení, prostřednictvím diskursu a postižení diskursivních praktik, skrze něž se prosazuje politická hegemonie. Tato kniha se stala inspiračním zdrojem a „knihou č. 1" tzv. postkoloniálních studií. Ovlivnila silně také například kulturní antropologii, která v postkoloniální éře začala intenzivně hledat způsob jak reprezentovat jiné kultury, aniž by je vymezovala negativně a podřízeně vůči Západu. Pozitivně je přijímán mezi literárními historiky. Mezi Saidovi inspirace patřil například Auerbach či Raymond Williams. Said chová obdiv k autorům západní literatury a odmítá je redukovat na funkci diskursu, jak to činil Michel Foucault. Oproti němu buduje vlastní humanistickou perspektivu. Z jeho úhlu pohledu je možný také jiný svět, v němž se lze ustavit komunikaci hledisek a spolupráci namísto hegemonie. Nepochopením tohoto díla se vyznačují ty kritiky, které ho vykládali jako útok proti Západu. Kniha vyvolala rozruch mezi experty na Blízký východ, kteří se jím cítili ohroženi. Saidovy argumenty jsou však přesvědčivé a nelze je takto jednoduše smést ze stolu. Nepochopení *Orientalismu* na druhou stranu představují ty interpretace, které redukují výklad na zjednodušený obraz Západu. Okcidentalismus není lékem na Orientalismus.

Je třeba hledat novou společnou budoucnost pro globálně propojený svět. Cesta k ní podle Saida není snadná. Abychom k ní dospěli, musíme přemýšlet o změně přístupu. Said v doslovu z roku 2003 komentuje též události po 11. září 2001 a vyjadřuje se kriticky k výkladům, které následovaly, protože zcela potvrzovaly orientalistické schéma. Administrativa prezidenta George Bushe následovala Huntingtonův model střetu civilizací. Je známo, že nově zvolený americký prezident Barack Obama studoval na Kolumbijské univerzitě, kde Said působil. Je tedy dobře možné, že Saidova humanistická vize najde ozvuky v budoucí mezinárodní politice USA. Ať už tomu tak bude či ne, *Orientalismus* patří mezi knihy, které by jste neměli přehlédnout.

PAŽOUT, J. 2008. Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. Století. Praha: Prostor.

Mgr. Klára STROHSOVÁ
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Kniha Jaroslava Pažouta *Mocným navzdory* je v podstatě rozšířením a zároveň modifikací autorovy disertační práce *Československé a západoevropské studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, jež byla úspěšně obhájena v roce 2006 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Kniha nyní vychází v nakladatelství Prostor čtyřicet let po vyvrcholení protestní vlny a po „roce studentských revolt". Historik a archivář PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., jehož odborným zaměřením jsou především Československé dějiny šedesátých až osmdesátých let 20. století, působí v současné době v Ústavu pro studium totalitních režimů, Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a v Národním archivu.

Záměrem autora bylo komplexní zmapování studentského revolučního života šedesátých let plného „globálního vzrušení", a to především ve dvou geografických oblastech: v západní Evropě a v Československu. Studenti se v šedesátých letech stali synonymem revolty, radikalismu, ale zároveň inteligence. Byli zdrojem nonkonformity, byli „nejaktivnější částí mladé generace a hlavní nositelé protestního hnutí, které na počátku šedesátých let zasáhlo USA a od poloviny šedesátých let pak postupně i většinu západní Evropy, Japonsko a Austrálii." (Pažout 2008:9) Studentské volání po změně struktur na univerzitách, na „zbyrokratizovaných kolosech", se tak odráželo ve volání po celkové změně ve společnosti, v obraze celého světa. Dědictví studentských hnutí lze nalézt v nejrůznějších protestních hnutích let sedmdesátých, v tzv. nových sociálních hnutích, ať už se jednalo o mírové hnutí, ekologické hnutí či nové ženské hnutí.

První část knihy popisuje nejen celkovou atmosféru šedesátých let a příčiny vzniku revolučních hnutí, ale především se detailněji zaměřuje na nejrůznější revoluční události v západní Evropě, jako jsou Velikonoční bouře v západním Berlíně na podzim 1968, květnová krize ve Francii, vídeňské protesty, nepokoje na univerzitách v Římě, britské protestní hnutí proti vietnamské válce či protirasistické pochody v USA. Tyto události probíhaly v prostředí levicově protestního hnutí a souvisí s „celkovým vývojem ve společnosti, s úsilím různorodých skupin obyvatelstva dosáhnout demokratizace režimu." (Pažout 2008:73) Druhá část knihy se věnuje protestním aktivitám na vysokých školách v Československu na pozadí celospolečenského dění. Českoslovenští studenti využívali pro účely demonstrace proti tehdejším politickým mocnostem předně oslav studentstva – tzv. Majálesů (zejména pak Majáles v roce 1965 v Praze či v roce 1966 v Plzni). Tyto oslavy, ať už Majálesy iniciované ze strany studentů nebo prvomájové průvody, se staly dobrou příležitostí pro vysokoškolskou mládež, aby vyjádřila svůj nesouhlas k tehdejšímu dění, ve většině formou recese.

V následujících dvou kapitolách knihy autor analyzuje jednotlivé ohlasy a reflexe na události, zejména v kulturních a studentských časopisech, které vyšly nejen v Československu, ale i ve světě. Právě studentské časopisy (Buchar, Lef, Elixír, Ekonom, Filosof, Hej rup, aj.) vytvářely jedinečný prostor pro diskuze, kritiky, reakce a ohlasy. Čtenáři a posluchači fakult tak měli možnost seznámit se s

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

mnohými myšlenkami radikální levice, s událostmi v zahraničí a s polemikami, které na ně bezprostředně reagovaly, včetně filozofických textů. Přes studentské reakce v periodikách lze pak mapovat kontakty mezi jednotlivými studentskými hnutími a osobnostmi, čímž také autor jednoznačně manifestuje provázanost událostí a dění v západních státech a v Československu a tím i provázanost jednotlivých systémů, ať už ekonomických, politických či kulturních.

Komplexita knihy je v závěru završena komparací západoevropského a československého studentského hnutí v šedesátých letech 20. století. Revoluční hnutí na Západě a v Československu vycházejí nepochybně z podobného socio-kulturního „ovzduší", jsou reakcí na krizi. „Protagonisty spojovalo hledání alternativy k systému existujícímu v jejich zemích a snaha změnit stav společnosti, který nepovažovali za uspokojivý. Společná jim byla touha po svobodě, sociální spravedlnosti a odpor proti útlaku" (Pažout 2008:256). Avšak podoby obou hnutí jsou silně determinovány historickým vývojem a zkušenostmi obyvatel. Zatímco levicově radikální studenti bojovali v západních zemích proti establishmentu a vymezovali se, díky svým negativním zkušenostem, vůči soudobé racionální kapitalistické společnosti, českoslovenští studenti se svými negativními zkušenostmi se socialismem byli nakloněni spíše principům standardní liberálně-demokratické společnosti. I v československém prostředí existovaly minoritní radikálně levicové skupiny, které čerpaly idey a názory právě ze studentského prostředí západního světa, kupř. Hnutí revoluční mládeže, avšak ani tyto skupiny nepřijímaly nekriticky všechny ideové vlivy západních kolegů. Českoslovenští a západní studenti vedli ideové spory především o válce ve Vietnamu a o odpovědných činitelích tohoto konfliktu, a také o situaci na Blízkém Východě, předně o jednostranné podpoře radikální levice palestinskému hnutí. Myšlenkový rozpor obou hnutí implicitně demonstruje Jaroslav Pažout na příjezdu německého revolucionáře a osobnosti studentského hnutí v západním Německu Rudolfa „Rudi" Dutschkeho do Prahy na jaře roku 1968. Dutschke vystoupil na mírovém shromáždění a setkal se se studenty, s nimiž vedl formální i neformální diskuze o budoucí podobě společnosti, o svobodě, o událostech v Berlíně, v Československu i ve světě. Podnětné diskuze a tištěné ohlasy v návaznosti na ně se vyznačovaly mnohými neshodami mezi pražskými posluchači fakult a Rudolfem Dutschkem.

Hledání historických souvislostí a paralel mezi protestními studentskými revoltami v Československu a západní Evropě je jedním z hlavních záměrů této publikace. Záměr je to odvážný a i když výsledky komparace nejsou možná nijak překvapivé, podařilo se autorovi vytvořit nepochybně osobité dílo. Kniha si díky svojí komplexnosti a originalitě získává čtenáře i z řad laické veřejnosti, na stranu druhou díky své odbornosti ztrácí v některých pasážích textu na čtivosti a autor sklouzává pouze do výčtu jmen a událostí.

Historik Jaroslav Pažout touto publikací usiluje o poskytnutí úplného pohledu na „studentská" šedesátá léta s přihlédnutím na socio-kulturní náladu, na hospodářské transformace a politickou situaci; popisuje demografické změny ovlivňující počet vysokoškolských studentů a vedoucí k ústupu tradiční nukleární rodiny před novými formami; zachycuje nová náboženská neinstitucionální hnutí a vědecké výzkumy (např. Machoninův, Richtův, aj.); a v neposlední řadě se věnuje kultuře, jejímu odtabuizování, univerzalistickým sklonům, slábnutí monopolu socialistického realismu. Čtenář má mimořádnou příležitost se díky této knize přenést do revoluční nálady šedesátých let, do doby zapáleného boje studentů za svobodu a demokratické principy.

Významnost dramatických dějin na Západě ve druhé polovině 20. století systematicky zaznamenala, jako jedna z prvních, německá historička Ingrid Gilcher-Holteyová v knize *Hnutí 68 na Západě - Studentské bouře v USA a západní Evropě*, která byla vydaná roku 2004 nakladatelstvím Vyšehrad a doslov k ní napsal Jaroslav Pažout. Autorka se věnuje revolučním událostem v Německu, Francii, USA a ve Velké Británii. Oproti tomu Jaroslav Pažout přináší svou knihou zajímavé a dodnes nepublikované srovnání studentských revolučních hnutí východního a západního bloku, nalézá společné rysy i rozdílné charakteristiky. Svou knihou *Mocným navzdory* přinesl Jaroslav Pažout úplný obraz významné epochy českých, resp. československých dějin; a to obraz studentských hnutí v šedesátých letech 20. století. Jeho podrobná analýza kontaktů a reflexí, komparace ideových podnětů jednotlivých studentských hnutí a životní zkušenosti významných osobností revoluce tak vytváří celistvou studii o bouřlivém vývoji kolem roku 1968 v Československu. Velkým přínosem knihy *Mocným navzdory* je bohatý obrazový materiál, především fotografie, které pochází jak z novinových článků a časopisů, tak ze soukromých archivů některých aktérů (kupř. Petra Uhla, Karla Kovandy, Miroslava Tyla, aj.). Právě intenzivní a důkladná práce s archivními prameny činí z této knihy tak neobyčejnou publikaci.

MITHEN, S. 2006. Konec doby ledové: dějiny lidstva od r. 20 000 do r. 5 000 př. K. Praha: BB Art.

PhDr. Linda Ambrožová
Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU, Plzeň

Kniha Stevena Mithena, profesora rané prehistorie a hlavy Školy humanitních a environmentálních věd na universitě v Readingu, Konec doby ledové nás zve na cestu kolem světa, světa pravěku, který autor dokáže originálním způsobem oživit a přiblížit čtenáři. Tato publikace nese ještě ve svém názvu podtitul nazvaný Dějiny lidstva od roku 20 000 do roku 5 000 př. K., jedná se tedy o pozdní paleolit a mezolit. V roce 20 000 př. K. vyhynuly už všechny ostatní druhy člověka, a tak jsou příslušníci rodu Homo sapiens jediní, se kterými se můžeme na cestě prehistorií setkat. V období po roce 30 000 př. K. představoval už Homo sapiens jediný druh lidí na planetě; o jeho přítomnosti svědčí nálezy v Africe, Evropě i Asii. Jeho kroky vedly až do nejzazšího cípu na jihu spojeného kontinentu Australasie, jenž se měl později stát ostrovem Tasmánií.

Proč rok 20 000 př. K.? V tomto roce totiž vrcholí poslední doba ledová. Celá naše planeta působí z dnešního pohledu zcela nehostinným dojmem. Člověk přežívá v malých stěhovavých tlupách, ohrožuje ho vysoká úmrtnost, a tak je vystaven reálnému nebezpečí úplného vyhynutí. Avšak po roce 20 000 př. K. začíná nástup globálního oteplení, během něhož dochází k častějším výkyvům teplot i většímu množství srážek. Kolem roku 15 000 př. K. začíná ledovec ustupovat a po roce 10 000 př. K. se globální oteplení zrychluje, doba ledová definitivně končí, což má za následek převratné změny ve způsobu života lidských tlup. A tak se kolem roku 5000 př. K. většina tehdejší lidské populace živí zemědělstvím. Tehdejší člověk se už od současného prakticky nijak neliší, „...rozhodující krok od kočovného způsobu života lovců-sběračů k usedlému zemědělskému byl učiněn." (Mithen 2006:18)

Autor v knize používá nejnovějších objevů z oboru archeologie či klimatologie. Používá historické prameny a nové nálezy, a tak se můžeme vydat na zajímavé putování v čase, kdy se nám autor snaží přiblížit minulost a s ní i nejintimnější stránky života pravěkého člověka. Mithen se zabývá tím, kdy nepatrné změny globálních teplot měly za následek celou řadu změn životního prostředí. Jednalo se o ničivé záplavy až po zalesnění, které se postupem času rozrůstalo a které mělo v budoucnosti přinést zrod civilizace. Autor řeší několik otázek např.: Jaký byl život v pravěku? Jaká byla zkušenost pravěkých lidí s nástupem globálního oteplení? Jaké byly počátky zrodu zemědělské revoluce a zrodu civilizace?

Aby mohl Mithen vyprávět svůj příběh, tak si zvolil někoho, kdo by sledoval výrobu kamenných nástrojů, stavbu pravěkých ohnišť, kdo by se zúčastňoval života v pravěkých sídlištích, někoho, kdo by navštívil krajinu doby poledové, kdo by sledoval její proměny. „Pro tuto misi jsem si vybral mladíka, jemuž dejme jméno John Lubbock[1]. Navštíví všechny kontinenty, počínaje západní Asií, odkud bude

[1] Jméno dostal náš hrdina podle známého vědce 19. století - Johna Lubbocka (1834-1913), který napsal klasické dílo *Prehistoric Times*, které si často při svém putování náš imaginární Lubbock pročítá, a tak referuje během své cesty časem právě o tom, co bylo obsaženo v tomto spisu, tedy o tom, co bylo známo o životním stylu koncem doby ledové. Mithen porovnává, co bylo známo ve viktoriánské době, s tím, co je známo o mnohých sídlištích doby kamenné po celém světě dnes. Upozorňuje na informace,

© Katedra antropologických a historických věd FF ZČU v Plzni, Sedláčkova 15, 301 25 Plzeň

postupovat dál, do Evropy, na půdu obou Amerik, Austrálie, východní i jižní Asie, Afriky. Půjde ve stopách archeologů a bude si všímat téhož, co oni: nejintimnějších detailů života tehdejších lidí...“ (Mithen 2006:20) Můžeme tedy souhrnně říci, že je rekonstruováno vše to, co může etnograf zaznamenat, avšak archeolog si jen těžko představit: „...vidíme poměrně dost lidí, někteří sedí v hloučcích a povídají si, kolem si hrají děti, staří lidé dřímají na slunci. Od břehu jezera k chatám kráčí žena s košíkem čerstvě nalovených ryb, jinde se rozvěšují sítě na čluny vytažené na břeh a otočené dnem vzhůru. Dvě další ženy se právě vynořily z lesa, obtěžkané kořistí. Jedna nese ulovenou lišku, druhá zajíce. Za nimi skupina mužů nese na tyči přivázanou gazelu. Další ženy a děti nesou a táhnou balíky a koše na hlavě, přehozené přes rameno, uvázané kolem pasu či prostě tažené po zemi. Úlovky jsou složeny poblíž ohniště, obsah balíků a košů je vysypán na rozprostřené kůže. Vyvalí se hromady plodů, semen, listí, kořenů, hlíz, kusů kůry a jedlých oddenků.“ (Mithen 2006:31)

Kniha je čtivá a evokující. Lubbock cestuje napříč šesti kontinenty, skrz 15 000 let v 50 kapitolách, které pokrývají 500 stran. A tak jsou možná jen pouhá letmá pozastavení u každé oblasti. Avšak se domnívám, že je to Mithenův záměr, že nechtěl poskytnout vyčerpávající komplex informací, ale „jen“ poukázat na závratnou odlišnost lidských skupin.

Naše pouť začíná tedy v Asii v tzv. Úrodném půlměsíci - na území dnešního Jordánska, Izraele, Palestiny, Sýrie, jihovýchodního Turecka a Iráku. John Lubbock se nachází v osadě *Ohalo* v roce 20 000 př. K., která je startovním bodem na jeho cestě prehistorií lidstva.

Lubbockovy kroky procházejí dále dobře známými nalezišti na Blízkém Východě, v Evropě, Amerikách a Austrálii - jako např. *Jericho*, *Catalhüyük*, *Star Carr*, *Folsom*[2], *Koster*, *Monte Verde* a *Kow Swamp*. V Jerichu se Lubbock nachází v roce 9 600 př. K. a sleduje ho - vidí úpravné domky s plochými střechami, došky z rákosí, občas střecha z listí a větví, které jsou podobné chýším z Ohala. V této době žije v Jerichu 500 obyvatel, je to pravděpodobně první místo na světě s tolika lidmi žijícími na jednom místě bez třenic. Objevuje se nový termín pro lidi z Jericha – PPN – *PrePottery Neolithic*, což je charakterizováno jako neolitická kultura před vznikem keramiky (Mithen 2006:78-80). V roce 7000 př. K. je *Catalhüyük* právě na vrcholu. Krajina kolem je plně obdělávána. Toto se velmi liší od ostatních. Místní domy jsou postaveny těsně u sebe, jejich zdi bez oken připomínají z dálky hradby kolem města. Pro představu uspořádání v *Catalhüyüku* nám poslouží následující řádky: „Lubbock se zájmem sleduje krkolomný způsob, jakým se obyvatelé vracejí do města. Po dřevěných žebřících se dostávají na ploché střechy budov a ztrácejí se v bludišti stezek a cestiček vedoucích po střechách a přes schůdky a žebříky mezi jednotlivé domy. Tu a tam je vidět domácí dílnu umístěnou přímo na ploché střeše - snad se tam vyrábí náčiní či pletou koše. Pár střech se prolomilo, takže je vidět do místností pod nimi. Někde cestičky vedou kolem jakýchsi dvorků kolem dokola obklopených zdmi

které byly za posledních 150 let získány, ale uvádí i metody, jejichž prostřednictvím bylo informací dosaženo. Viktoriánský Lubbock z 19. století jako první razí pojmy jako paleolit a neolit, starší a mladší doba kamenná, které dnes uznáváme jako základní časové rozdělení prehistorie lidstva.

[2] 30. září 1927 se John Lubbock nachází spolu s vědeckými kapacitami na nalezišti Folsom v Novém Mexiku. Nález ve Folsomu sice dokázal, že lidé na kontinentě žili již na sklonku doby ledové avšak neřekl nic o datu jejich příchodu. Bylo to před dvanácti, dvaceti, třiceti či padesáti tisíci lety? Žádný důkaz o tom, jak a kdy se první lidé do Ameriky dostali, nemáme dodnes. „Podle mě to bylo někdy koncem doby ledové, kolem roku 20 000 př. K., a to v přímé návaznosti na změny klimatu, ke kterým došlo v důsledku globálního oteplení.“ (Mithen 2006:241)

z nepálených cihel, z nichž se šíří zápach lidských výkalů. Každý dům má padacími dveřmi chráněný vchod obrácený na jih a malá okénka tam, kde zeď domu převyšuje střechu domu sousedního.“ (Mithen 2006:115)

Podobně pak Mithen prostřednictvím fantazie a příběhu líčí život obyvatel sídliště ve *Star Carru*. *Star Carr* je pokládán za nejstarší mezolitické sídlo v Evropě. Před objevením *Star Carru* v letech 1949-51 neexistoval pojem mezolit, nýbrž jen mladší (neolit) a starší (paleolit) doba kamenná. Obyvatelé tohoto místa lovili jeleny, kance, losi, srnce, kachny a ryby, lokalitu obývali vždy v létě. Jejich styl života se měnil v závislosti na přírodních podmínkách. Mithen zde podkládá čtenáři přehled nálezů, resp. poznatků, které lze na základě nálezů o životě lidí z mezolitu vyvozovat. Poté přichází s poutavým obrazem života osady *Star Carru* v mezolitu. Čtenář je vtažen do tohoto vyprávění, což mu umožňuje stát se účastníkem dění. Zároveň mu předchozí výklad umožňuje zachovat si určitý nadhled a odhadnout, které prvky fascinujícího popisu jsou spíše domněnkou či fikcí. Nutno říci, že při dalších podobných popisech na jiných místech v knize přehled nálezů chybí a ne vždy je zcela zřejmé, které prvky vyprávění jsou archeologicky podložené a které nikoliv.

Na americké půdě navštívil náš cestovatel osadu Koster v roce 6000 př. K. Tato vesnice byla pojmenovaná podle Theodora Kostera, majitele pozemku, na němž se její pozůstatky v roce 1968 našly. Vykopávky začaly v roce 1969 a časem se staly jedněmi z největších v Americe. Ukázalo se, že první lidská tábořiště zde byla už kolem roku 8 000 př. K. Vrstvy sedimentů a odpadu lidských sídel svědčí o tom, že byla osada obývána celá tisíciletí. S přispěním půdy pravidelně splavované z okolních kopců tu vzniklo depozitum o půdorysu deseti metrů čtverečních, kde se našlo třináct vrstev osídlení nad sebou. Kolem roku 5 000 př. K. zde vznikla trvalá osada, z níž se obyvatelé vydávali do okolí na lov zvěře, sběr rostlin a na rybolov (Mithen 2006:321-322).

Píše se rok 12 500 př. K. a Lubbock míří do *Monte Verde*[3]. Nyní se nacházíme spolu s ním v jižním Chile u potoka *Chinehihuapi* a sídliště je plné života původních obyvatel. Obyvatelé *Monte Verde* mají olivovou pleť a smolně černé vlasy, těla zahalená ve zvířecích kůžích ve tvaru ponča. Lubbock se k nim přidá, a tak sedí bok po boku možná ne s prvními, ale určitě jedněmi z prvních lidí na půdě Ameriky.

Dále Lubbock zavítal do Austrálie, aby mohl prozkoumat historii *aboriginálů*[4] od roku 20 000 př. K., od konce doby ledové, až po rok 5 000 př. K. - nástup holocénu, v této době vrcholí teplé klima s hojností srážek. Kolem roku 5 000 př. K.

[3] Zde roku 1985 dokončil své vykopávky Tom Dillehay, archeolog Kentucké univerzity. Rašelina zde přikryla chýše, pracovní místa, ohniště i hromady odpadu, zabránila tak jejich rozpadu, a tak zůstalo vše v původním stavu. Na základě bohatých nálezů na místě mohl Dillehay rekonstruovat každodenní život obyvatel Monte Verde. Lidé zde žili celoročně a pěstovali výměnný obchod s obyvateli mořského pobřeží, nebo se sami k moři vydávali, přinášeli potraviny a suroviny od ústí řek (Mithen 2006:262).

[4] Od konce doby ledové až do příchodu Evropanů v roce 1788 byla Austrálie dlouho kontinentem lovců-sběračů. Na tomto, tehdy nejjižnějšího světadílu, žilo na dvě stě padesát tisíc domorodců, *aboriginálů*, kteří obývali oblast rozprostírající se od tropických pralesů na severu až po antarktické vody na jihu. Suché vnitrozemí osídlily lidské tlupy jen zřídka, byly roztroušeny daleko od sebe. Jejich členy nesvazoval žádný osobní majetek. V údolích řek na jihu žili lidé v osadách celoročně, stavěli si zde chatrče z proutí omazaného hlínou, se základy zpevněnými kameny. Antropologický výzkum brzy prokázal komplexnost společnosti těchto lidí. Na území Austrálie bylo nasčítáno nejméně dvě stě jazyků; doložena existence rozsáhlé obchodní sítě, navíc měli zdejší domorodci složitou a zajímavou mytologii, založenou na víře v Prabytosti, které v minulosti stvořily zemi a neustále řídí životy lidí (Mithen 2006:336).

přecházejí obyvatelé ostatních kontinentů na zemědělský způsob života. Dochází k tomu na základě vlastních objevů či přejímáním odjinud. Avšak obyvatelé Austrálie zůstávají stále lovci-sběrači. Jejich život se na začátku holocénu mění - dál zůstávají lovci-sběrači, ale žijí už jinak než jejich předkové v pleistocénu.

Praobyvatelé Austrálie se na kontinent dostali na člunech někdy před šedesáti tisíci lety z jihovýchodní Asie. Předtím než přistáli u severních břehů Austrálie, museli častokrát překonat i stokilometrové úseky otevřeného moře. Postupovali generaci za generací. Hranice osídlení se posouvala dále na jih, až praobyvatelé zakotvili jako lovci klokanů v Tasmánii, na nejjižnější části světa doby ledové.

„Právě se píše rok 14 000 př. K. a náš Lubbock na své pouti z Tasmánie už dorazil travnatou stepí až k údolí řeky Murray v jihovýchodním cípu Austrálie. Okolí je přívětivé, spousta stromů, hojnost zvěře i ptactva. Navíc lidská osada, shluk obydlí z kmenů s krytinou z kůží a rákosu, na místě dnes známém pod jménem *Kow Swamp*. Přípravy na pohřeb jsou v plném proudu. Lubbockovi potrvá pár hodin, než si všechno dobře prohlédne, projde se mezi chýšemi a každou jednotlivě navštíví: sleduje, jak se zdejší lidé chystají, pomalovávají si těla a stejně upravují i tělo mrtvého. Starší obce posedávají v hloučku opodál a tiše rozprávějí, ženy chystají jídlo a dohlížejí na děti, aby neběhaly mezi chatrčemi. Na vrcholu nedaleké písečné duny už je připraveno ohniště, nedaleko zeje v písku vykopaný hrob. Když se konečně setmí a na nebi vyskočí první hvězdy, jsou už všichni shromážděni u ohně a tichým zpěvem vzývají vycházející měsíc. Mrtvý už byl uložen k poslednímu odpočinku, plameny ohně šlehají stále výš a pomalované postavy se dávají do tance.“ (Mithen 2006:346)

V knize Konec doby ledové je možno vysledovat 3 možné roviny: Jednou z nich jsou zážitky Johna Lubbocka založené na archeologii jakožto vědecké disciplíně. Další rovinou je Mithenův příspěvek v „ich formě“, kdy z pozice průvodce popisuje své vlastní návštěvy těch konkrétních nalezišť. Mithen se účastnil archeologických vykopávek například v osadě *Ohalo* a říká o této své zkušenosti toto: „Byly to ty nejidyličtější vykopávky mého života - žhnoucí slunce, blyštící se vodní hladina, stinné výkopy vydávající svědectví minulosti.“ (Mithen 2006:37) A nakonec autor předkládá a vysvětluje vlastní interpretace a tvrzení, ze kterých je možno vyvozovat, že Mithen zaujímá poněkud redukcionistické stanovisko, což je velmi patrné například z Mithenovy interpretace významu jeskynních maleb a mytologií skupin. Dle Mithena měly jeskynní malby kromě dekorativní a tvůrčí funkce hlavně informativní charakter – nesly informace o přesunu stád, jakož i o majetkových poměrech různých skupin a jejich jednotlivých členů. Podobně informativní význam měla dle Mithena i mytologie. „Návod na přežití v těžkých dobách, které se nedaly předvídat, se předával formou bájí a mýtů.“ (Mithen 2006:176) Toto je jedna z možných interpretací významu jeskynních maleb, autor knihy ji však předkládá jako fakt, nestaví se k ní kriticky. Zdá se, že Mithen považuje adaptabilitu a „boj o přežití“ za skrytý ústřední motiv veškeré lidské činnosti – všech jejích oblastí. Je třeba říci, že teorie a interpretace v archeologii jsou v současnosti hodně napadány, což při četbě knihy není zjevné. Mithen má vůči archeologii silně vědecký postoj, na ní zakládá svá vyprávění, své názory a tvrzení omezuje tak, aby mohla být schválena archeologií, paleobotanikou, zoo-archeologií a paleoklimatologií. Autorovo pojetí vývoje lidstva je prezentováno hlavně jako boj skupin, které se snaží adaptovat na měnící se environmentální podmínky. Jinak vědecky orientovanému čtenáři zde chybí například zohlednění změn, které jsou vyvolány v důsledku změny stávající ideologie. Neopomeňme taktéž genderové rozdíly či působení člověka nebo soubojů mezi jednotlivci a kmeny o elitní postavení. Navzdory autorově snaze působit striktně

vědeckým dojmem, je v knize možno nalézt i úseky, takovéto snaze nenasvědčují. Například v souvislosti s archeologickými nálezy ve *Star Carru* se Mithen vyslovuje takto: „Příjemnou vlastností těchto artefaktů je fakt, že jako by vyrůstaly z přírody samé, přírodním procesem, vypovídají o těsném vztahu k přírodě, který je dnes pro nás už ztracen, i o zručnosti lidí milujících svoje řemeslo.“ (Mithen 2006:167) Nutno říci, že zde jakoby se Mithen nechal příliš unést svým strhujícím vyprávěním a vizemi – budeme-li striktně vědečtí, musíme připustit, že o tom, zda si lidé tehdy uvědomovali či vůbec pociťovali lásku k řemeslu , nevíme vůbec nic.

I přes výše zmíněné připomínky je třeba říci, že právě tento vyprávěcí styl činí knihu poutavou a ve svém oboru jedinečnou. Mithen rozhodně nechce vnutit svým čtenářům nějaký názor či domněnku tím, že představí - někdy až idylické - výjevy ze života prehistorických lidí. Tyto obrazy slouží jen k tomu, aby připravily scénu, než Mithen začne s akademickým výkladem věci. Nutno říci, že živý popis, který rozvíjí čtenářovu imaginaci – jako například: „Na severním břehu kaňonu řeky *Jaguay*, v lokalitě *Quebrada Jaguay*, narazí náš poutník na shluk kruhových chatrčí; zdáli ho vítá pach rybiny. Právě přirážejí ke břehu kánoe, vracející se z rybolovu v ústí řeky o nějakých osm kilometrů dál. Sítě ztěžklé úlovkem putují na břeh, Lubbock pomáhá rozdělit ryby do košů a uvízlé vyprošťuje z ok sítě.“ (Mithen 2006:300) – je mnohem cennější než velké množství stránek suchých analýz a faktů

Autorovo nadšení a zájem o archeologii a vše, co s ní souvisí, je znát na každé stránce této knihy: „Nezbývá než se přiznat k až klukovskému vzrušení, jež mě jednoho zářijového odpoledne v roce 2000 zachvátilo ve chvíli, kdy jsem mohl usednout se zkříženýma nohama na podlaze slavné jeskyně *Guilá Naquitz*, jen abych po chvíli vyskočil a přidřepl k protější stěně. Od okamžiku, kdy jsem odhrnul poslední trs křoví a protáhl se kolem posledního kaktusu, abych stanul na prahu této poměrně malé jeskyně ve středním Mexiku, jsem cítil neodolatelné nutkání provádět z radosti podobné skopičiny.“ (Mithen 2006:304)

Mithen vytvořil knihu velmi čtivou, a zároveň s velkou informativní hodnotou. Autor předkládá obrovské množství údajů formou volného a srozumitelného textu, a to dělá knihu tak lehce přístupnou. Je to objemná studie s širokým záběrem. Čtenáři, který má vážnější zájem o téma, nabízí popis archeologických nalezišť několika různých oblastí světa, ale i popis prvních nalezených pozůstatků, jejich první interpretace a také pozdější interpretace založené na dalších nálezech. Ale i pro laiky je Lubbockova cesta světem za poznáním velice hodnotná. Těm, kteří se zajímají o holá a čistá fakta, kniha nabízí rozsáhlý poznámkový aparát a soubor informací ohledně specifických nalezišť, artefaktů a interpretativních metod na konci publikace. Nelze opomenout velice obsáhlou bibliografii, kde najde každý, kdo chce více specifické informace z primárního zdroje. Kniha dobře pomůže „hledačům“ konkrétních témat, stejně tak slouží jako odrazový můstek pro člověka, který je ne zcela zasvěcený a který prostřednictvím knihy může získat obecné povědomí o problematice, jež je předmětem knihy. V knize se objevují i situace, kdy je k dispozici více než jedna interpretace, to pak Mithen nechává Lubbocka pozorovat způsob života v tom konkrétním období nejprve v souladu s učením jedné autority, poté z pohledu interpretace autority další, a tak nám nabízí alternativní interpretace: V roce 2001 byla archeologická lokalita na Kypru nejdiskutovanějším tématem. Debata byla horlivá zvláště poté, kdy Alan Simmons přišel s teorií, že opálené kosti hrošíků nalezené v tamní jeskyni dokazují, že je tehdejší obyvatelé Kypru lovili. Jak jinak by se kosti tolika zvířat dostaly do malé jeskyně, která je navíc uprostřed strmého srázu? Alanovi odpůrci však tvrdí, že s kostmi nebyly nalezeny žádné kamenné nástroje, jelikož těch pár lidských artefaktů,

které se našly ve spodní vrstvě, se do ní mohlo dostat sekundárně - zapadly do štěrbin ve skále, nebo je tam zatáhli hraboši. Další skutečností je, že ani na jediné z dvou set osmnácti tisíc kostí hrošíků nebyly nalezeny žádné zářezy či záseky způsobené kamennými nástroji! Pouze stopy kamenných nožů na kostech by mohly dokázat, že byla zvířata lovena a zabíjena pro maso. „Jelikož se ale žádné nenašly, musíme výskyt kostí v jeskyni brát jen jako depozitum vzniklé přirozenou cestou, jaké lze najít v mnoha dalších jeskyních na pobřeží Kypru, které se tu ukládalo desítky tisíc let před příchodem člověka.“ (Mithen 2006:123)

K formální stránce je třeba podotknout, že se zde nachází příloha, kterou tvoří tři větší sekce fotografií, avšak tyto obrázky nesouvisí s textem. Popisky obrázků jsou, řekněme, skromné a nevztahují se zpět k textu jinak než jen zmíněním názvů nalezišť.

V poslední čtvrtině knihy může mít čtenář pocit opakování. Lidé žili podobné životy v podobných prostředích, často užívali podobné techniky ke sklizni či k lovu a chovu. Avšak na konci našeho vyprávění už nálezy vypovídají o domestikaci živočišných druhů: psa, ovce, skotu, o pravidelné sklizni plodin: rýže, pšenice, bavlny. Začínají vznikat stálá lidská sídla, vesnice i města, kde žijí a tvoří „specialisté“, kterými jsou řemeslníci, kněží, náčelníci apod. Sledujeme, jak vznikají náboženství. Život se změnil všem, dokonce i těm, kteří usedlý zemědělský způsob života nepřevzali a nadále zůstali kočovnými lovci–sběrači.